नेपालका मधेशी समुदायका भाषा, लिपि, धर्म र संस्कृतिको संरक्षण

मधेशी आयोग
ज्वागल, ललितपुर

पदाधिकारीहरू/सचिव

माननीय जीवछ साह
कार्यवाहक अध्यक्ष
०१-५२६९२०६, ९८५२८३३३४४

माननीय रेणु देवी साह
सदस्य
०१-५२६९२१०, ९८४२८२०३२७

माननीय आभा कुमारी
सदस्य
०१-५२६९२०७, ९८५२८२०७७९

नरेश राज खरेल
सचिव
९८४१८१३१०२

नेपालका मधेशी समुदायका भाषा, लिपि, धर्म र संस्कृतिको संरक्षण

मधेशी आयोग

ज्वागल, ललितपुर

टोल फ्रि नम्बरः १६६०-०१-१६१८५

वेबसाइटः www.madheshiaayog.gov.np

नेपालका मधेशी समुदायका भाषा, लिपि, धर्म र संस्कृतिको संरक्षण

प्रकाशकः मधेशी आयोग, ज्वागल, ललितपुर, नेपाल

फोन नं.: +९७७-०१-५२६९१८५

फ्याक्सः +९७७-०१-५२६९१८५

टोल फ्रि नं.: १६६००११६१८५

Website: www.madheshicommission.gov.np

Email: madheshicommission@gmail.com

सर्वाधिकार © मधेशी आयोग

मन्तव्य

नेपालका मधेशी समुदायका भाषा, लिपि, धर्म र संस्कृतिको संरक्षण केवल सांस्कृतिक दायित्व मात्र होइन, राष्ट्रिय पहिचानको आधारभूत आवश्यकता पनि हो। मधेशी भाषाहरू- मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका, उर्दू आदिले समुदायको सामाजिक जीवनलाई जीवित राख्छन् भने तिरहुता, कैथी, देवनागरी जस्ता लिपिहरूले ऐतिहासिक निरन्तरताको प्रमाण प्रस्तुत गर्छन्। यी भाषाहरूले मधेशी समाजलाई केवल संवादको माध्यम मात्र होइन, सांस्कृतिक स्मृतिको भण्डारका रूपमा पनि जीवित राखेका छन्।

मधेशी धर्म र संस्कृतिको विविधता-हिन्दु, मुस्लिम तथा अन्य परम्पराहरूको सहअस्तित्व- नेपालको सामाजिक सद्भाव र बहुलतावादी मूल्यको आधार हो। परम्परागत पर्व, विवाह संस्कार, लोकसङ्गीत, नृत्य र प्रदर्शन कलाले मधेशी समाजलाई जीवित र गतिशील बनाएका छन्। यी अभ्यासहरूले समुदायलाई एकताबद्ध मात्र होइन, राष्ट्रिय बहुलतावादी संरचनालाई पनि मजबुत बनाएका छन्।

यसैले मेरो धारणा स्पष्ट छः **भाषा, लिपि, धर्म र संस्कृति संरक्षणलाई राज्यले नीतिको केन्द्रमा राख्नुपर्छ।** यदि हामीले मातृभाषा शिक्षालाई प्रवर्द्धन, परम्परागत लिपिको पुनर्जीवन, धार्मिक सहअस्तित्वको सम्मान, र सांस्कृतिक सम्पदाको दस्तावेजीकरणलाई प्राथमिकता दिएन भने मधेशी पहिचान मात्र होइन, सम्पूर्ण नेपाली बहुलतावादी संरचना नै कमजोर हुनेछ।

यो दृष्टिकोणले देखाउँछ कि मधेशी सम्पदा संरक्षण भनेको केवल अतीतलाई बचाउने काम होइन, भविष्यलाई समृद्ध बनाउने रणनीति हो। संरक्षणको प्रश्नलाई केवल भावनात्मक वा सांस्कृतिक दायित्वका रूपमा बुझ्नु पर्याप्त छैन; यसलाई राष्ट्रिय अस्तित्व र सामाजिक स्थायित्वसँग जोडेर बुझ्नुपर्छ।

नेपालका मधेशी समुदायका भाषा, लिपि, धर्म र संस्कृतिसम्बन्धी सम्पूर्ण प्रतिवेदनले एक गहिरो सत्य उजागर गरेको छ। मधेशी पहिचान केवल भाषिक वा धार्मिक अभ्यासमा सीमित छैन, यो सम्पूर्ण सांस्कृतिक जीवनको समग्र संरचना हो। प्रतिवेदनले देखाएको छ कि भाषा र लिपि, धर्म र संस्कृति संरक्षणलाई छुट्टाछुट्टै विषय होइन, एकीकृत रणनीतिका रूपमा बुझ्नुपर्छ।

मधेशी भाषाहरू - मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका, उर्दूले समुदायको सामाजिक जीवनलाई जीवित राख्छन् भने तिरहुता, कैथी, देवनागरी जस्ता लिपिहरूले ऐतिहासिक निरन्तरताको प्रमाण प्रस्तुत गर्छन्। धार्मिक विविधता - हिन्दू, मुस्लिम तथा अन्य परम्पराहरूले सामाजिक सद्भावलाई मजबुत बनाउँछ। सांस्कृतिक अभ्यासहरू लोकसङ्गीत, नृत्य, विवाह संस्कार, पर्व र अनुष्ठानले मधेशी समाजलाई गतिशील र जीवित राख्छन्।

यस सम्पूर्ण प्रतिवेदनबाट मेरो धारणा यस्तो छः **मधेशी सम्पदा संरक्षण भनेको केवल अतीतलाई बचाउने काम होइन, भविष्यलाई समृद्ध बनाउने रणनीति हो।** यदि राज्यले मातृभाषा शिक्षालाई प्रवर्द्धन, परम्परागत लिपिको पुनर्जीवन, धार्मिक सहअस्तित्वको सम्मान, र सांस्कृतिक सम्पदाको दस्तावेजीकरणलाई प्राथमिकता दिएन भने मधेशी पहिचान मात्र होइन, सम्पूर्ण नेपाली बहुलतावादी संरचना नै कमजोर हुनेछ।

यसैले, प्रतिवेदनले सुझाएका रणनीतिहरू- दस्तावेजीकरण, शिक्षा प्रवर्द्धन, डिजिटल प्रविधिको प्रयोग, समुदाय-आधारित कार्यक्रम, अन्तरधार्मिक संवादलाई तत्काल कार्यान्वयन गर्नु अपरिहार्य छ। मधेशी आयोगको यो अध्ययनले स्पष्ट देखाएको छ कि संरक्षणको प्रश्न केवल सांस्कृतिक दायित्व होइन, राष्ट्रिय अस्तित्वको आधारभूत आवश्यकता हो।

यस अध्ययन कार्य भाषा विज्ञान समाज नेपालका अध्येता श्री राज किशोर सिंहबाट भएको छ। अध्येतालाई हृदयदेखि आभार अर्पण गर्दछु। अध्ययनका क्रममा आवश्यक सल्लाह सुझाव दिनुभएका विज्ञ डा.गोपाल ठाकुर, विज्ञ प्रा.डा. दान राज रेग्मी, विज्ञ प्रा.डा. ध्रुव बहादुर कार्की प्रति हृदयदेखि आभारी छु। साथै अध्ययन अनुसन्धान कार्यमा सहयोग गर्नु हुने आयोगका माननीय सदस्यहरु, कर्मचारीहरु, शुभ चिन्तकहरुमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

मा.जीवछ साह

कार्यवाहक अध्यक्ष

मधेशी आयोग

विषयसूची

अध्याय एक: नेपालमा मधेसी समुदायका भाषा र लिपिहरूको संरक्षण १

१. परिचय १
२. भाषा र लिपिको अवधारणा ६
३. भाषा, लिपि र सांस्कृतिक पहिचान ८
४. भाषिक सम्पदा र सांस्कृतिक संरक्षण १०
५. भाषा लोपोन्मुखता र पुनर्जीवन ११
६. मधेशी समुदायमा बहुभाषिकता ११
७. मधेशी भाषाहरूको ऐतिहासिक विकास १३
८. मैथिली, भोजपुरी, अवधी तथा अन्य मधेशी भाषासम्बन्धी अध्ययनहरू १४
९. लिपिहरूको ऐतिहासिक प्रयोग (मैथिली, देवनागरी, कैथी, पर्सो-अरबी आदि) १६
१०. नेपालमा भाषा संरक्षण सम्बन्धी अध्ययनहरू १९
११. भाषा र लिपि संरक्षण सम्बन्धी सरकारी नीतिहरू २१
१२. मधेशी समुदायका भाषाहरू २३
    १२.१ प्रमुख मधेशी भाषाहरू (मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका, उर्दू आदि) २३
    १२.२ मधेशी भाषाहरूको क्षेत्रीय वितरण २४
    १२.३ मधेशी भाषाहरूका समाजभाषाशास्त्रीय विशेषताहरू २५
    १२.४ मधेशी सांस्कृतिक पहिचानमा भाषाको भूमिका २७
१३. मधेशी भाषामा प्रयोग हुने लिपिहरू २८
    १३.१ मधेश क्षेत्रमा लिपिको ऐतिहासिक विकास २८
    १३.२ तिरहुता (मिथिलाक्षर) र यसको ऐतिहासिक महत्त्व ३०
    १३.३ कैथी लिपि र यसको ऐतिहासिक महत्त्व ३०
    १३.४ उर्दू परम्परामा फारस-अरबी लिपिको प्रयोग ३३
    १३.५ परम्परागत लिपिको ह्रास र रूपान्तरण ३४
१४. भाषा र लिपि संरक्षणको वर्तमान अवस्था ३६
    १४.१ दैनिक सञ्चारमा मधेशी भाषाको प्रयोग ३६
    १४.२ शिक्षा र सञ्चार माध्यममा मधेशी भाषाको प्रयोग ३७
    १४.३ परम्परागत लिपिहरूको संरक्षण ३९
    १४.४ मधेशी भाषाहरूको दस्तावेजीकरण र प्रकाशन ४०

१५. भाषाहरू र लिपिहरूको संरक्षणमा चुनौतीहरू ४२
१५.१ भाषा परिवर्तन र भाषिक एकीकरण ४२
१५.२ परम्परागत लिपिहरूको घट्दो प्रयोग ४३
१५.३ विश्वव्यापीकरण र आधुनिक शिक्षाको प्रभाव ४५
१५.४ नीति र संस्थागत चुनौतीहरू ४६
१५.५ भाषिक दस्तावेज र अनुसन्धानको अभाव ४७
१६. भाषा र लिपि संरक्षणमा संस्थाहरूको भूमिका ४९
१६.१ सरकार र भाषा आयोगको भूमिका ४९
१६.२ शैक्षिक र अनुसन्धान संस्थाहरूको भूमिका ५०
१६.३ सांस्कृतिक र साहित्यिक संस्थाहरूको भूमिका ५२
१६.४ स्थानीय समुदाय र भाषा अभियन्ताहरूको भूमिका ५३
१७. मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षणका रणनीतिहरू ५५
१७.१ भाषाको दस्तावेजीकरण र अभिलेखन ५५
१७.२ मातृभाषा शिक्षाको प्रवर्द्धन ५६
१७.३ परम्परागत लिपिहरूको पुनर्जीवन ५७
१७.४ भाषा नीतिहरू र कार्यक्रमहरूको विकास ५९
१७.५ भाषागत संरक्षणका लागि डिजिटल प्रविधिको प्रयोग ६०
१८. निष्कर्ष र छलफल ६१
१८.१ अध्ययनका प्रमुख निष्कर्षहरू ६१
१८.२ निष्कर्षको समाजभाषा वैज्ञानिक व्याख्या ६२
१८.३ सांस्कृतिक र भाषागत संरक्षणका लागि निहितार्थ ६४
१९. सारांश र सिफारिसहरू ६५
१९.१ अध्ययनको सारांश ६५
१९.२ निष्कर्षहरू ६६
१९.३ सिफारिसहरू ६७

अध्याय दुई: नेपालका मधेशी समुदायमा धर्म र संस्कृति को संरक्षण ६८

१. परिचय ६८
२. मधेशी समुदायमा धार्मिक विविधता र सांस्कृतिक पहिचान ७०
३. मधेश क्षेत्रमा धर्म र संस्कृतिको ऐतिहासिक सन्दर्भ ७२

४. धर्मको अवधारणा (Concept of Religion) ७७
५. धर्म र सांस्कृतिक पहिचान ८०
६. धार्मिक सम्पदा र संरक्षण ८१
७. धार्मिक विविधता र सामाजिक एकता ८३
८. स्वदेशी धार्मिक अभ्यासहरू ८४
९. मधेश क्षेत्रका धर्म सम्बन्धी ऐतिहासिक अध्ययनहरू ८५
१०. मधेसी समुदायमा हिन्दू, मुस्लिम र अन्य धार्मिक परम्परासम्बन्धी अध्ययनहरू ८६
११. धार्मिक संस्कार र सांस्कृतिक अभ्यास सम्बन्धी अध्ययनहरू ८८
१२. धार्मिक स्वतन्त्रता र संरक्षण सम्बन्धी सरकारी नीतिहरू ८९
१३. मधेसी समुदायका धार्मिक परम्परा ९०
१३.१ मधेश क्षेत्रमा अभ्यास हुने प्रमुख धर्महरू ९०
१३.२ धार्मिक परम्पराहरूको ऐतिहासिक विकास ९३
१३.३ समुदाय पहिचानमा धर्मको भूमिका ९४
१३.४ धार्मिक संस्था र पवित्र स्थलहरू ९५
१४. धार्मिक अभ्यास र संस्कारहरू ९७
१४. १ परम्परागत धार्मिक पर्वहरू ९७
१४.२ संस्कार र अनुष्ठानहरू ९७
१४.३ तीर्थयात्रा र पवित्र भूगोल ९८
१४.४ मौखिक धार्मिक परम्परा र लोकविश्वास ९८
१५. धार्मिक संस्था र सांस्कृतिक सम्पदा ९८
१५.१ मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थलहरू ९८
१५.२ मठ, मन्दिर तथा धार्मिक केन्द्रहरू ९९
१५.३ धार्मिक नेताहरू र संस्थाहरूको भूमिका ९९
१५.४ सामुदायिक धार्मिक सङ्गठनहरू ९९
१६. धार्मिक संरक्षणको वर्तमान स्थिति १००
१६.१ धार्मिक अनुष्ठान र परम्पराको संरक्षण १००
१६.२ पुस्तान्तरणमा धार्मिक ज्ञानको हस्तान्तरण १००
१६.३ धार्मिक शिक्षा र सांस्कृतिक अभ्यास १००
१६.४ धार्मिक सम्पदाको दस्तावेजीकरण १०१

१७. धर्म संरक्षणमा चुनौतीहरू १०१
१७.१ विश्वव्यापीकरण र आधुनिकीकरणको प्रभाव १०१
१७.२ शहरीकरण र प्रवासन १०२
१७.३ परम्परागत धार्मिक अभ्यासहरूको गिरावट १०२
१७.४ संस्थागत र नीति सम्बन्धी चुनौतीहरू १०२
१७.५ धार्मिक विश्वासमा पुस्तान्तरणगत परिवर्तन १०३
१८. धर्म संरक्षणमा संस्थाहरूको भूमिका १०३
१८.१ सरकार र धार्मिक अधिकारीहरूको भूमिका १०३
१८.२ सांस्कृतिक र धार्मिक संस्थाहरूको भूमिका १०३
१८.३ शैक्षिक र अनुसन्धान संस्थाहरूको भूमिका १०४
१८.४ स्थानिय समुदाय र धार्मिक नेताहरूको भूमिका १०४
१९. धर्म संरक्षणका रणनीतिहरू १०४
१९.१ धार्मिक परम्पराको दस्तावेजीकरण र अभिलेखन १०४
१९.२ धार्मिक शिक्षा र सचेतनाको प्रवर्द्धन १०५
१९.३ धार्मिक सम्पदा स्थलको संरक्षण १०५
१९.४ सामुदायिक आधारित धार्मिक संरक्षण कार्यक्रम १०५
१९.५ अन्तरधार्मिक संवाद र सद्भावको प्रवर्द्धन १०६
२०. निष्कर्ष र छलफल १०६
२०.१ अध्ययनका मुख्य निष्कर्षहरू १०६
२०.२ सामाजिक–सांस्कृतिक व्याख्या १०६
२०.३ धार्मिक संरक्षणका लागि प्रभाव १०७
२१. सारांश र सिफारिसहरू १०७
२१.१ अध्ययनको सारांश १०७
२१.२ निष्कर्षहरू १०७
२१.३ सिफारिसहरू १०८
२२. संस्कृतिको अवधारणा १०८
२२.१ सांस्कृतिक सम्पदा र सांस्कृतिक पहिचान १०८
२२.२ मूर्त र अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा १०९
२२.३ सांस्कृतिक संरक्षण र सम्पदा संरक्षण १०९
२२.४ स्थानीय ज्ञान र सांस्कृतिक अभ्यास १०९

२२.५ मधेशी संस्कृतिमा ऐतिहासिक अध्ययनहरू ११०
२२.६ मधेस क्षेत्रका सांस्कृतिक परम्परामा भएका अध्ययनहरू १११
२२.७ पर्व, संस्कार र सामाजिक अभ्यास सम्बन्धी अनुसन्धान १११
२२.८ सांस्कृतिक संरक्षण सम्बन्धी सरकारी नीतिहरू ११२
२३. मधेशी समुदायको सांस्कृतिक सम्पदा ११३
२३.१ मधेशी संस्कृतिको ऐतिहासिक विकास ११३
२३.२ मधेशी समुदाय भित्रको जातीय र सांस्कृतिक विविधता ११४
२३.३ परम्परागत सामाजिक संरचना र प्रथाहरू ११९
२३.४ समुदायको पहिचानमा संस्कृतिको भूमिका १२०
२३.५ संस्कृति र अनुष्ठान १२१
२३.६ मधेश/तराईका सांस्कृतिक विशेषताहरू १२१
२४. सांस्कृतिक अभ्यास र परम्परा १२३
२४.१ परम्परागत पर्व र अनुष्ठान १२३
२४.२ विवाह र पारिवारिक परम्परा १२४
२४.३ लोकसङ्गीत, नृत्य र प्रदर्शन कला १२५
२५. सांस्कृतिक संस्था र सम्पदास्थलहरू १२६
२५.१ मन्दिर, पवित्र स्थल र सांस्कृतिक केन्द्रहरू १२६
२५.२ मधेश क्षेत्रका सांस्कृतिक परिदृश्यहरू १२७
२५.३ समुदाय आधारित सांस्कृतिक संस्था १२८
२५.४ सांस्कृतिक सङ्गठनहरूको भूमिका १२९
२६. सांस्कृतिक संरक्षणको वर्तमान स्थिति १३०
२६.१ परम्परागत पर्वहरूको संरक्षण १३०
२६.२ लोककला र हस्तकलाको संरक्षण १३०
२६.३ सांस्कृतिक परम्पराहरूको दस्तावेजीकरण १३१
२६.४ मिडिया र शिक्षामा सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व १३२
२७. सांस्कृतिक संरक्षणमा चुनौतीहरू १३३
२७.१ विश्वव्यापीकरण र आधुनिकताको प्रभाव १३३
२७.२ शहरीकरण र आप्रवासन १३४
२७.३ परम्परागत सांस्कृतिक अभ्यासहरूको क्षय १३५
२७.४ नीति र संस्थागत चुनौतीहरू १३६

२७.५ सांस्कृतिक आत्मसात र पहिचानसम्बन्धी मुद्दाहरू १३७
२८. सांस्कृतिक संरक्षणमा संस्थाहरूको भूमिका १३८
२८.१ सरकारी र सांस्कृतिक निकायहरूको भूमिका १३८
२८.२ शैक्षिक र अनुसन्धान संस्थाहरूको भूमिका १३९
२८.३ सांस्कृतिक र साहित्यिक संस्थाहरूको भूमिका १३९
२८.४ स्थानीय समुदाय र सांस्कृतिक कार्यकर्ताहरूको भूमिका १४०
२९. मधेशी संस्कृतिको संरक्षणका रणनीतिहरू १४०
२९.१ सांस्कृतिक धरोहरको दस्तावेजीकरण र अभिलेखन १४०
२९.२ सांस्कृतिक शिक्षा प्रवर्द्धन १४१
२९.३ सांस्कृतिक धरोहर स्थलहरूको संरक्षण १४१
२९.४ समुदाय-आधारित सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू १४२
२९.५ सांस्कृतिक प्रवर्द्धनमा डिजिटल प्लेटफर्मको प्रयोग १४२
३०. निष्कर्ष र छलफल १४३
३०.१ अध्ययनका प्रमुख निष्कर्षहरू १४३
३०.२ निष्कर्षको सांस्कृतिक व्याख्या १४३
३०.३ सांस्कृतिक संरक्षणका लागि निहितार्थ १४४
३१. सारांश र सिफारिसहरू १४४
३१.१ अध्ययनको सारांश १४४
३१.२ निष्कर्षहरू १४५
३१.३ सिफारिसहरू १४५
References १४७

अध्याय: एक

नेपालमा मधेसी समुदायका भाषा र लिपिहरूको संरक्षण

१. परिचय

मानव समाजले व्यवहार विनिमय गर्ने, ज्ञान सञ्चार गर्ने र पुस्तौँपुस्तासम्म सांस्कृतिक निरन्तरता कायम राख्ने आधारभूत माध्यम भाषा हो । नेपालजस्ता बहुभाषिक राष्ट्रमा भाषिक विविधता केवल जनसाङ्ख्यिक विशेषता मात्र होइन, सामाजिक पहिचान, सांस्कृतिक सम्पदा र राजनीतिक प्रतिनिधित्वको पनि मूल आधारभूत अङ्ग हो । नेपालका दक्षिणी तराइ–मधेश क्षेत्रमा मुख्य रूपमा बसोबास गर्ने मधेसी समुदाय देशको भाषिक र सांस्कृतिक दृष्टिले धनी र विविध समुदायहरूमध्ये एक हो । मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका र उर्दू लगायतका मधेशमा बोलिने भाषाहरूले समाजमा ऐतिहासिक विकास, साहित्यिक परम्परा र सामाजिक-सांस्कृतिक अभ्यासको प्रतिनिधित्व गर्दछन् (Yadav, 2014; Hachhethu, 2007) ।

मधेशमा बोलिने भाषाहरूको भाषिक विरासत हुँदाहुँदै पनि, आधुनिकता, विश्वव्यापीकरण र भाषिक एकरूपताको प्रक्रियाका कारण मधेसी भाषाहरू र तिनीहरूको पारम्परिक लिपिहरू थप चुनौतीको सामना गरिरहेका छन् । नेपाली भाषा (देवनागरी लिपि) को आधिकारिक भाषाको प्रभुत्व र अङ्ग्रेजी जस्ता विश्वव्यापी भाषाहरूको बढ्दो प्रभावले भाषा परिवर्तन र स्थानीय भाषिक अभ्यासको सीमान्तिकरणमा योगदान पुऱ्याएको छ (Toba, 2007) । परिणामस्वरूप, भाषाहरू र तिनीहरूको लिपिको संरक्षण गर्नका लागि विद्वान, नीति निर्माताहरू र सांस्कृतिक कार्यकर्ताहरूका लागि प्रमुख चासोको विषय बनेको छ ।

यस अनुसन्धान प्रतिवेदनमा मधेसी समुदायमा भाषाहरू र तिनीहरूको लिपिको संरक्षणको अवस्था अन्वेषण गरिएको छ। यस विषयलाई भाषिक विविधता, सांस्कृतिक पहिचान र भाषा सङ्कटका व्यापक सैद्धान्तिक ढाँचाभित्र राखेर अध्ययन गरिएको छ । ऐतिहासिक विकास, वर्तमान अभ्यास र संस्थागत हस्तक्षेपको अध्ययनमार्फत, यसले नेपालमा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको सुरक्षा सम्बन्धी बहसमा योगदान पुऱ्याउने उद्देश्य लिइएको छ ।

मधेसी समुदाय ऐतिहासिक रूपमा बहुभाषिक र सांस्कृतिक बहुलताले विशिष्टीकृत भएको समुदाय हो जुन उत्तरी भारतसँगको भौगोलिक नजिकत्व र सीमा-पारि लामो समयदेखि भएको सामाजिक-सांस्कृतिक आदानप्रदानबाट प्रभावित भएको छ । मैथिली, भोजपुरी, अवधी जस्ता भाषाहरू इन्डो–आर्यन भाषिक परिवारका सदस्य हुन् र सयौं वर्षको मौखिक तथा लिखित परम्परामा धनी राष्ट्र हुन् । विशेषगरी, मैथिलीले शास्त्रीय साहित्यिक विरासत बोकेको छ, जसमा ऐतिहासिक रूपमा तिरहुता र कैथी जस्ता लिपिहरूको प्रयोग भएको छ । उर्दू पेर्सो लगायतका भाषाहरू अरबी लिपिमा लेखिएको पाइन्छ (Yadav, 2014; Masica, 1991) ।

ऐतिहासिक रूपमा, यी भाषाहरू मधेश क्षेत्रमा सञ्चार, प्रशासन, साहित्य र सांस्कृतिक अभिव्यक्तिको प्रमुख माध्यमका रूपमा प्रयोग हुँदै आएका थिए । उदाहरणका लागि, कैथी लिपि मध्यकालीन र प्रारम्भिक आधुनिक अवधिमा प्रशासनिक र कानूनी कागजातका लागि व्यापक रूपमा प्रयोग गरिएको थियो, जबकि तिरहुता लिपि मैथिलीका धार्मिक र शैक्षिक ग्रन्थसँग सम्बन्धित थियो (Sharma, 2012) । तथापि, नेपालमा देवनागरीलाई प्रमुख लिपिको रूपमा

संस्थागत बनाइएसँगै, धेरै स्थानीय लिपिहरूको प्रयोग क्रमशः घट्दै गएको छ । यस परिवर्तनले राज्य निर्माण, मानकीकरण नीति र शिक्षा सुधारजस्ता व्यापक सामाजिक–राजनीतिक प्रक्रियाहरूको प्रतिबिम्ब प्रस्तुत गर्दछ । यसले केही मधेशी भाषाहरू र लिपिहरूलाई प्राथमिकता दिएको थियो (Gellner, 2007) ।

आधुनिक नेपालमा, 2015 (वि.सं. 2072) को संविधानले देशलाई बहुभाषिक राष्ट्रको रूपमा मान्यता दिएको छ संविधानले मातृभाषा संरक्षण तथा प्रवर्धनको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । यद्यपि, विशेष गरी शिक्षा, सञ्चार माध्यम र सार्वजनिक प्रशासनमा यी संवैधानिक प्रावधानहरूको व्यावहारिक कार्यान्वयन असमान रहेको छ । मधेसी भाषाहरू प्रायः औपचारिक संस्थाहरूमा कम प्रतिनिधित्व भएका छन् र पारम्परिक लिपिहरू पाठ्यक्रम वा आधिकारिक कागजातमा विरलै समावेश गरिन्छन् (Toba, 2007) ।

त्यसैगरी, विश्वव्यापीकरण र शहरीकरणले युवा पुस्तामा भाषिक परिवर्तनलाई तीव्र बनाएको छ, किनभने यसले आर्थिक–सामाजिक प्रगतिका लागि प्रभुत्वशाली भाषाहरू अपनाउँछन् । यसले पुस्तौँपुस्तासम्म भाषा हस्तान्तरणमा क्रमिक क्षय निम्त्याएको छ, जबकी जीवनीका लागि मुख्य कारक नै भाषा हो (Fishman, 1991) । धेरै अवस्थामा, मधेसी भाषाहरूको मौखिक रूप अझै जीवित भए तापनि, पारम्परिक लिपिसँग सम्बन्धित लिखित परम्पराहरू सङ्कटग्रस्त छन् ।

नेपालमा भाषा संरक्षण सम्बन्धी विद्वानहरूको ध्यान प्रायः पहाडी र हिमाली क्षेत्रका अल्पसङ्ख्यक तथा आदिवासी भाषाहरूमा केन्द्रित भएको छ । मधेशका जटिल भाषिक गतिशीलतालाई प्रायः बेवास्ता गरिएको छ । विशेष गरी पहिचान, सांस्कृतिक अधिकार र भाषिक न्यायसँग सम्बन्धित विषयहरूमा यसले मधेसी भाषाहरू र लिपिहरूको अध्ययन आवश्यकतालाई जोड दिन्छ ।

यस अध्ययनको पृष्ठभूमि, त्यसैले, नेपालमा भाषिक विविधता, सांस्कृतिक संरक्षण र सामाजिक–राजनीतिक रूपान्तरणको अन्तर्सम्बन्धबाट उत्पन्न भएको हो । यस अध्ययनले भाषा र लिपि केवल सञ्चारको साधन नभई सामूहिक स्मृति र पहिचानको भण्डार पनि हुन् भन्ने कुरा स्वीकार गर्दछ । तिनको संरक्षणले केवल सांस्कृतिक विविधता कायम राख्ने मात्र होइन, समावेशी राष्ट्रिय विकास र सांस्कृतिक दीगोपनलाई सुनिश्चित गर्न पनि महत्त्व राख्छ ।

नेपालको मधेशी समुदाय दक्षिण एसियामा सबैभन्दा भाषिक रूपमा विविध समुदायहरूमध्ये एक हो । यसलाई उच्च स्तरको बहुभाषिकता र उपभाषागत भिन्नताले चिनाउँछ । तराई/मधेश क्षेत्रमा अवस्थित यस समुदायमा इन्डो-आर्यन, मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका, थारु भाषाका विभिन्न रूपहरू तथा उर्दू जस्ता पर्सो–अरबी भाषाहरूका वक्ताहरू समावेश छन् । यी भाषाहरू छिमेकी भारतका क्षेत्रहरूसँगको सीमापार अन्तरक्रियाबाट प्रभावित गतिशील समाजभाषिक परिवेशमा सहअस्तित्वमा रहेका छन्, यसले साझा भाषिक विशेषता र सांस्कृतिक निकटता निर्माण गरेको छ (Yadav, 2014; Masica, 1991) ।

मधेशी समुदायका प्रमुख भाषामध्ये मैथिली एक महत्त्वपूर्ण भाषा हो, जसले नेपालको राष्ट्रिय भाषाको रूपमा संवैधानिक मान्यता पाएको छ र समृद्ध साहित्यिक तथा सांस्कृतिक परम्परा बोकेको छ । भोजपुरी र अवधी पनि व्यापक रूपमा बोलिने भाषाहरू हुन् र मधेश क्षेत्रका विभिन्न जिल्लाहरूमा सञ्चारका मुख्य माध्यमका रूपमा प्रयोग गरिन्छन् ।

बज्जिका, जसलाई प्रायः मैथिली वा भोजपुरीको उपभाषा मानिन्छ, यस क्षेत्रको भाषिक पहिचानको तरलता र निरन्तरतालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ (Yadav, 2014) । विशेषतः मुस्लिम समुदायसँग सम्बन्धित उर्दू भाषाले भाषिक र लिपिगत विविधतामा अर्को आयाम थपेको छ ।

मधेशी समुदायको भाषिक विविधताको एक प्रमुख विशेषता व्यापक बहुभाषिक दक्षता हो । व्यक्तिहरूले सन्दर्भअनुसार विभिन्न भाषाहरू प्रयोग गर्ने गर्छन्—घरायसी तथा सामुदायिक परिवेशमा स्थानीय भाषाहरू, औपचारिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा नेपाली र क्रमशः शैक्षिक तथा व्यावसायिक क्षेत्रमा अङ्ग्रेजी भाषा प्रयोग हुने प्रवृत्ति बढ्दो छ । यस्तो कार्यात्मक बहुभाषिकता समाजभाषाविद्हरूले "क्षेत्राधारित भाषा प्रयोग" (domain-based language use) भनेर वर्णन गर्ने अवधारणासँग सम्बन्धित छ जहाँ भाषा छनोट सामाजिक, सांस्कृतिक तथा संस्थागत सन्दर्भले निर्धारण गर्छ (Fishman, 1972) ।

यसका साथै, मधेशी समुदायको भाषिक परिवेश द्विभाषिकता र भाषा परिवर्तन (कोड-स्विचिङ) जस्ता अभ्यासहरूले पनि चिनिन्छ । औपचारिक सञ्चारमा मानकीकृत भाषाहरू प्रयोग गरिन्छन् भने अनौपचारिक अन्तरक्रियामा स्थानीय उपभाषाहरू प्रमुख हुन्छन् । मधेशी भाषाहरूमा नेपाली र हिन्दीबीच भाषा परिवर्तन (कोड-स्विचिङ) हुने सामान्य सञ्चार रणनीति हो, जसले भाषिक अनुकूलता र सांस्कृतिक मिश्रणलाई प्रतिबिम्बित गर्छ (Hachhethu, 2007) । यस्ता अभ्यासहरूले यस क्षेत्रको भाषिक प्रयोगको गतिशील र विकसित हुँदै जाने प्रकृतिलाई उजागर गर्छन् ।

यद्यपि, यस्तो समृद्ध विविधताका बाबजुद मधेशी समुदायको भाषिक विविधताले महत्त्वपूर्ण चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ । नेपाली भाषा आधिकारिक भाषा तथा शिक्षाको माध्यमका रूपमा हावी हुँदा स्थानीय भाषाहरू औपचारिक क्षेत्रमा क्रमशः बहिस्कारमा परेका छन् । साथै, विश्वव्यापीकरण र आप्रवासनका कारण अङ्ग्रेजी र हिन्दी भाषाको प्रतिष्ठा बढ्दै गएको छ, र यसले युवा पुस्तामा भाषिक परिवर्तन निम्त्याएको छ । यसले विशेषतः साना भाषाहरू र उपभाषाहरूको अस्तित्वमा जोखिम सिर्जना गरेको छ । विशेषगरी ती भाषाहरू जसमा संस्थागत समर्थन र लिखित परम्परा कमजोर छन् (Toba, 2007) । ती भाषाहरूमा विभिन्न प्रकृतिको चुनौतिहरू देखा परेका छन् ।

अतः मधेशी समुदायमा भाषिक विविधताको संरक्षण केवल सांस्कृतिक दृष्टिले मात्र होइन, भाषिक समानता र सामाजिक समावेशीताका लागि पनि अत्यन्त आवश्यक छ । भाषा पहिचानका प्रमुख सूचक हुन् र तिनको क्षयले सांस्कृतिक ज्ञान, मौखिक परम्परा तथा सामूहिक स्मृतिको ह्रास निम्त्याउन सक्छ । दीर्घकालीन रूपमा यस विविधतालाई कायम राख्न समावेशी भाषा नीति र शैक्षिक सुधारमार्फत बहुभाषिकतालाई मान्यता र प्रोत्साहन दिन आवश्यक छ (UNESCO, 2003) ।

मधेशी समुदायका भाषाहरू र लिपिहरूको ऐतिहासिक विकास भारतीय उपमहाद्वीपका व्यापक सामाजिक-राजनीतिक, सांस्कृतिक तथा प्रशासनिक परिवर्तनहरूसँग घनिष्ठ रूपमा सम्बन्धित छ । नेपाल–भारत सीमासँग जोडिएको भौगोलिक अवस्थाका कारण मधेश क्षेत्र ऐतिहासिक रूपमा विचार, ग्रन्थ र परम्पराको आदानप्रदान हुने सांस्कृतिक तथा भाषिक मार्गका रूपमा कार्यरत रह्यो । यसले शताब्दीयौँसम्म बहुभाषिक तथा बहुलिपीय संरचनाको विकासमा योगदान पुऱ्याएको छ (Masica, 1991) ।

मैथिली यस क्षेत्रका सबैभन्दा प्राचीन भाषामध्ये एक हो, जसको समृद्ध साहित्यिक इतिहास मध्यकालदेखि सुरु हुन्छ। मिथिला क्षेत्रमा यो दरबारी साहित्य र विद्वत् परम्पराको भाषा थियो, जहाँ विद्यापति जस्ता विद्वानहरूले उल्लेखनीय कृतिहरू सिर्जना गरेका थिए। ऐतिहासिक रूपमा मैथिली भाषा तिरहुता (मिथिलाक्षर) लिपिमा लेखिन्थ्यो, जुन धार्मिक, साहित्यिक तथा प्रशासनिक प्रयोजनका लागि व्यापक रूपमा प्रयोग हुन्थ्यो। तिरहुतासँगै कैथी लिपिले पनि दैनिक लेखन, विशेषतः प्रशासनिक तथा कानुनी सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको थियो (Sharma, 2012)।

कैथी लिपि, जसको प्रयोग भोजपुरी, अवधी लगायत उत्तर भारतीय तथा मधेशी भाषाहरूमा गरिन्थ्यो, मध्यकालीन तथा प्रारम्भिक आधुनिक कालमा अभिलेख तथा सञ्चारको साझा माध्यमका रूपमा विकसित भएको थियो। यसको सरलता र प्रयोगयोग्यताका कारण यो लिपी लेखक तथा प्रशासकबीच लोकप्रिय थियो। तथापि, ब्रिटिश भारतको औपनिवेशिक प्रशासनिक सुधार तथा त्यसपछिका मानकीकरण प्रयासहरूका कारण कैथी लिपिको प्रयोग घट्दै गयो र देवनागरी लिपिले आधिकारिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा प्रमुख स्थान प्राप्त गऱ्यो (King, 1994)।

मधेशी समुदायमा अर्को महत्त्वपूर्ण भाषा उर्दू हो, जसको विकास मुगलकालमा फारसी र अरबी भाषाको प्रभावमा भएको थियो। पर्सो-अरबी लिपिमा लेखिने उर्दू साहित्यिक संस्कृतिसँग, प्रशासन र इस्लामिक विद्वत् परम्परासँग जोडिएको छ। मधेश क्षेत्रमा यसको उपस्थिति व्यापक इन्डो-इस्लामिक सांस्कृतिक परम्परासँगको ऐतिहासिक सम्बन्धको सङ्केत हो (Rahman, 2002)। तिरहुता, कैथी, देवनागरी र पर्सो-अरबी जस्ता विभिन्न लिपिहरूको सहअस्तित्वले यस क्षेत्रको बहुलिपीय परम्परालाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछ।

नेपालमा देवनागरी लिपिको प्रभुत्व स्थापना मधेशी भाषाहरूको इतिहासमा एक महत्त्वपूर्ण बिन्दु हो। नेपाली राज्यको सुदृढीकरण तथा नेपाली भाषाको राष्ट्रिय भाषाका रूपमा प्रवर्द्धनसँगै देवनागरी लिपि प्रशासन, शिक्षा र साहित्यमा मानकीकृत बनाइयो। यसले राष्ट्रिय एकीकरण र साक्षरता विकासमा सहयोग पुऱ्याए पनि परम्परागत लिपिहरूको प्रयोगमा गिरावट ल्यायो, जसका कारण धेरै लिपिहरू अहिले सङ्कटग्रस्त अवस्थामा पुगेका छन् वा सीमित रूपमा मात्र प्रयोग भइरहेको अवस्थामा छन् (Gellner, 2007)।

सन् 1990 (वि.सं. 2007) पछि लोकतान्त्रिक परिवेश र विशेषतः 2015 (वि.सं. 2072) को संविधान जारी भएपछि भाषिक अधिकार र सांस्कृतिक संरक्षणप्रति पुनः चासो बढेको छ। तिरहुता जस्ता परम्परागत लिपिहरूको पुनर्जीवनका लागि शैक्षिक पहल, सांस्कृतिक संस्थाहरू र डिजिटल माध्यममार्फत प्रयासहरू भइरहेका छन्। तथापि, यी प्रयासहरू सीमित दायरामा छन् र संस्थागत समर्थनको अभाव, मानकीकृत पाठ्यक्रमको कमी तथा प्रविधिसँग एकीकरणका चुनौतीहरू सामना गरिरहेका छन् (Yadav, 2014)।

यसरी मधेशी भाषाहरू र लिपिहरूको ऐतिहासिक यात्रा विविधताको उत्कर्षबाट क्रमशः मानकीकरण र तिरस्कार उन्मुख भएको देखिन्छ। यस इतिहासको उचित बुझाइ संरक्षण र पुनर्जीवनका प्रभावकारी रणनीति निर्माणका लागि अपरिहार्य छ। यसले राष्ट्रिय भाषिक एकता र क्षेत्रीय भाषिक पहिचानबीच सन्तुलन कायम राख्न आवश्यकतामाथि जोड दिन्छ, ताकि मधेशी समुदायको समृद्ध भाषिक र लिपिगत सम्पदा भावी पुस्तासम्म सुरक्षित रहोस्।

नेपालको मधेशी समुदायभित्र भाषाहरू र तिनका लिपिहरूको संरक्षण तीव्र गतिमा भइरहेको भाषिक परिवर्तन, सांस्कृतिक एकरूपीकरण तथा विश्वव्यापीकरणका प्रक्रियाहरूका कारण अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण शैक्षिक र सामाजिक-सांस्कृतिक चिन्ताको विषय बनेको छ । नेपाललाई संवैधानिक रूपमा बहुभाषिक राष्ट्रका रूपमा मान्यता दिइए पनि व्यवहारमा नेपाली भाषाको प्रभुत्व तथा अङ्ग्रेजी जस्ता विश्वव्यापी भाषाहरूको बढ्दो प्रभावले शिक्षा, प्रशासन र सञ्चार माध्यम जस्ता औपचारिक क्षेत्रमा क्षेत्रीय भाषाहरूलाई तिरस्कारमा पुऱ्याएको छ (Yadav, 2014) । यो तिरस्कार विशेषतः तिरहुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूको घट्दो प्रयोगमा स्पष्ट रूपमा देखिन्छ, जुन मधेशी भाषाहरूको ऐतिहासिक पहिचानसँग घनिष्ठ रूपमा जोडिएका छन् ।

यस अध्ययनको औचित्य मधेशी भाषाहरू र तिनका लिपिहरूको वर्तमान अवस्थाको अभिलेखीकरण, विश्लेषण तथा समालोचनात्मक मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने आवश्यकताबाट उत्पन्न भएको हो । नेपालमा भाषिक विविधतासम्बन्धी विद्यमान अध्ययनहरूले प्रायः पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका आदिवासी भाषाहरूमा केन्द्रित ध्यान दिएका छन्, जसका कारण मधेश क्षेत्रसम्बन्धी अनुसन्धानमा एक प्रकारको शून्यता देखिन्छ । यस अध्ययनले मधेशी समुदायभित्रका भाषिक अभ्यास, लिपि प्रयोग तथा संरक्षणका प्रयासहरूको समग्र अध्ययन प्रस्तुत गरी उक्त अभावलाई पूर्ति गर्ने उद्देश्य राख्दछ ।

यसका अतिरिक्त, यो अध्ययन यस मान्यतामा आधारित छ कि भाषा र लिपि सांस्कृतिक ज्ञान, मौखिक परम्परा तथा सामूहिक स्मृतिका भण्डार हुन् । तिनको ह्रासले केवल भाषिक विविधतामा कमी ल्याउने मात्र होइन, सांस्कृतिक पहिचान र सामाजिक एकतामा समेत नकारात्मक प्रभाव पार्छ (Fishman, 1991) । भाषा, लिपि र पहिचानबीचको अन्तर्सम्बन्धको विश्लेषणमार्फत यस अध्ययनले भाषिक सङ्कट, पुनर्जीवन तथा भाषिक अधिकारसम्बन्धी व्यापक सैद्धान्तिक विमर्शमा योगदान पुऱ्याउने लक्ष्य राख्दछ ।

मधेशी समुदायको समृद्ध भाषिक सम्पदाका बावजुद भाषाहरू र तिनका परम्परागत लिपिहरूको प्रयोग तथा हस्तान्तरणमा क्रमशः ह्रास आउँदै गएको अवस्थाप्रति गम्भीर चिन्ता उत्पन्न भएको छ । धेरै मधेशी भाषाहरू अझै पनि व्यापक रूपमा बोलिने भए तापनि औपचारिक शिक्षा, सरकारी सञ्चार तथा डिजिटल माध्यमहरूमा तिनको उपस्थिति सीमित छ । यस असन्तुलनले कार्यात्मक असमानता सिर्जना गरेको छ, जहाँ स्थानीय भाषाहरू अनौपचारिक क्षेत्रमा सीमित रहन्छन् भने प्रभुत्वशाली भाषाहरू संस्थागत क्षेत्रमा प्रमुख हुन्छन् (Toba, 2007) ।

यस सन्दर्भमा अझ गम्भीर समस्या तिरहुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूको लगभग लोप हुने अवस्थासँग सम्बन्धित छ, जसलाई ठूलो मात्रामा देवनागरीले प्रतिस्थापन गरिसकेको छ । संस्थागत समर्थनको अभाव, मानकीकृत शिक्षण सामग्रीको कमी तथा डिजिटल encoding को अभावले यी लिपिहरूको अवोन्नति थप तीव्र बनाएको छ । फलस्वरूप, नयाँ पुस्ता आफ्ना भाषाहरूको लिपिगत सम्पदाबाट क्रमशः टाढिँदै गइरहेको छ र यसले सांस्कृतिक निरन्तरतामा अवरोध उत्पन्न गरेको छ (Sharma, 2012) ।

यसका अतिरिक्त, मधेशी भाषाहरूको समाजभाषिक गतिशीलतासम्बन्धी, विशेषतः लिपि प्रयोग, पुस्तान्तरण तथा संरक्षणप्रतिको सामुदायिक धारणा सम्बन्धी अनुभवजन्य अध्ययनहरूको अभाव रहेको छ । यस्ता तथ्याङ्कहरूको अभावमा नीति निर्माण र हस्तक्षेपहरू पर्याप्त रूपमा सूचित र प्रभावकारी हुन सक्दैनन् । अतः यस अध्ययनले सम्बोधन

गर्न खोजेको केन्द्रीय समस्या भनेको सामाजिक-सांस्कृतिक तथा संस्थागत चुनौतीहरूको सन्दर्भमा मधेशी भाषाहरू र तिनका लिपिहरूको संरक्षणका लागि व्यवस्थित अभिलेखीकरण, विश्लेषण तथा रणनीतिक योजना अभाव हुनु हो ।

२. भाषा र लिपिको अवधारणा

भाषालाई सामान्यतः संरचित सञ्चार प्रणालीका रूपमा परिभाषित गरिन्छ । भाषाले, मुख्यतः ध्वनि तथा लिखित रूपमा लिपि, मार्फत अर्थ सम्प्रेषण गर्दछ । भाषावैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट भाषा ध्वनिविज्ञान, रूपविज्ञान, वाक्यविन्यास, अर्थविज्ञान र प्रयोगविज्ञान जस्ता तत्वहरू समेट्ने प्रणाली हो । यसले अर्थपूर्ण संवाद सिर्जना गर्दछ (Saussure, 1916/1983) । फर्डिनान्ड डे सस्यूरको संरचनावादी सिद्धान्तले भाषालाई "सङ्केतक" (रूप) र "सङ्केतित" (अवधारणा) मिलेर बनेको सङ्केत प्रणालीका रूपमा व्याख्या गर्दछ, जसले भाषिक अर्थको मनोमानी तर सामाजिक रूपमा स्वीकृत प्रकृतिलाई जोड दिन्छ ।

यसको विपरीत, लिपि भनेको लिखित प्रतीकहरूको माध्यमबाट भाषाको दृश्यात्मक अभिव्यक्ति हो । लिपिहरूले भाषिक सूचनालाई संहिताबद्ध गर्छन् र समय तथा स्थानको सीमाभन्दा पर ज्ञानको प्रसारण सम्भव बनाउँछन् । भाषा र लिपि आपसमा सम्बन्धित भए पनि एउटै होइनन्; एउटै भाषा विभिन्न लिपिहरूमा लेखिन सक्छ र एउटै लिपि विभिन्न भाषाका लागि प्रयोग हुन सक्छ (Daniels & Bright, 1996) । मधेशी समुदायको सन्दर्भमा मैथिली र भोजपुरी जस्ता भाषाहरू ऐतिहासिक रूपमा तिरहुता र कैथी लिपिमा लेखिन्थे, तर अहिले प्रायः देवनागरी लिपिमा प्रस्तुत गरिन्छन् ।

यसरी भाषा र लिपिको सम्बन्ध कार्यात्मक तथा प्रतीकात्मक दुवै हुन्छ । कार्यात्मक रूपमा लिपिले साक्षरता र सञ्चारलाई सहज बनाउँछ भने प्रतीकात्मक रूपमा यसले सांस्कृतिक पहिचान, ऐतिहासिक निरन्तरता र बौद्धिक सम्पदाको प्रतिनिधित्व गर्दछ । बोलिने भाषा जीवित रहँदा पनि परम्परागत लिपिको लोप हुनुले भाषाको कथ्य प्रणालीसँगै पाठ्य परम्परा र सांस्कृतिक ज्ञानको ह्रास निम्त्याउन सक्छ (Sharma, 2012) ।

भाषा मानव समाजको सबैभन्दा महत्वपूर्ण संज्ञानात्मक र सामाजिक उपकरण हो । यसले विचार, अनुभव, ज्ञान र संस्कृतिको सञ्चारलाई सम्भव बनाउँछ । भाषावैज्ञानिक दृष्टिले भाषा ध्वनि, अर्थ र व्याकरणीय संरचनाको सङ्गठित प्रणाली हो, जसले मानव समुदायलाई आपसी सम्पर्क र अर्थ निर्माणको साझा आधार प्रदान गर्छ (Yadav, 2003) । नेपाल जस्तो बहुभाषिक देशमा भाषा केवल सञ्चारको माध्यम मात्र नभई सामाजिक पहिचान, जातीय चेतना र राजनीतिक अधिकारसँग पनि गहिरो रूपमा जोडिएको हुन्छ (Hachhethu, 2007) ।

नेपाली भाषाशास्त्रमा भाषालाई "सामाजिक व्यवहारको प्रणाली" (system of social behavior) का रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ, जहाँ भाषा प्रयोग सामाजिक सन्दर्भ, शक्ति संरचना र सांस्कृतिक अभ्यासद्वारा निर्धारण हुन्छ । यादव (Yadav, 2003) का अनुसार नेपालमा भाषिक विविधता केवल भाषाको सङ्ख्यात्मक पक्ष होइन, बरु बहुजातीय र बहुसांस्कृतिक समाजको ऐतिहासिक उत्पादन हो । यस सन्दर्भमा भाषा केवल व्यक्तिगत क्षमता नभई सामूहिक सांस्कृतिक सम्पदा हो ।

त्यसैगरी, फिशम्यान (Fishman, 1991) को समाजभाषिक दृष्टिकोण अनुसार भाषा "पुस्तान्तरण हुने सामाजिक संस्था" हो, जसको अस्तित्व परिवार, शिक्षा र समुदायमा निरन्तर प्रयोगमा निर्भर हुन्छ । नेपालमा गरिएको अध्ययनहरूले

देखाउँछन् कि भाषा प्रयोग क्षेत्र (domain) अनुसार फरक हुन्छ किनभने घरायसी, धार्मिक, शैक्षिक र प्रशासनिक क्षेत्रहरूमा विभिन्न भाषाहरू प्रयोग हुने प्रवृत्ति देखिन्छ (Toba, 2007)।

लिपि भनेको कुनै भाषालाई दृश्य प्रतीक (graphic symbols) मार्फत लेख्ने प्रणाली हो। यो भाषा अभिव्यक्तिको लिखित रूप हो। यसले मौखिक भाषालाई स्थायित्व, अभिलेखीयता र पुस्तान्तरणको क्षमता प्रदान गर्छ। लिपिलाई भाषाको "दृश्य संरचना" (visual representation system) का रूपमा बुझिन्छ र यसले ध्वनिहरूलाई प्रतीकात्मक चिह्नहरूमा रूपान्तरण गर्छ।

नेपालमा लिपिको अध्ययन ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा भाषिक दृष्टिले अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छ। मल्लकालीन नेपालमा तिरहुता (मिथिलाक्षर), कैथी, रञ्जना, भुजिमोल जस्ता लिपिहरूको व्यापक प्रयोग भएको पाइन्छ। शर्मा (Sharma, 2012) का अनुसार यी लिपिहरू केवल लेखन प्रणाली मात्र नभई प्रशासन, धर्म, शिक्षा र साहित्यका प्रमुख माध्यम थिए। विशेषतः मैथिली भाषाका लागि तिरहुता लिपि र प्रशासनिक कार्यका लागि कैथी लिपिको ऐतिहासिक महत्त्व उल्लेखनीय छ।

Daniels and Bright (1996) को सामान्य लिपि सिद्धान्त अनुसार लिपि परिवर्तन प्रायः सामाजिक–राजनीतिक शक्ति संरचनासँग सम्बन्धित हुन्छ। नेपालमा देवनागरी लिपिको संस्थागत प्रभुत्व राज्य निर्माण, शिक्षा प्रणालीको मानकीकरण र राष्ट्रिय एकीकरण प्रक्रियासँग जोडिएको छ (Gellner, 2007)। यस प्रक्रियाले परम्परागत लिपिहरूलाई क्रमशः सीमित प्रयोगतर्फ धकेलेको देखिन्छ।

भाषा र लिपि आपसमा गहिरो रूपमा सम्बन्धित भए पनि समान अवधारणा होइनन्। भाषा मौखिक तथा मानसिक प्रणाली हो भने लिपि त्यसको लिखित प्रतिनिधित्व हो। एकै भाषा विभिन्न लिपिमा लेखिन सक्छ, र एकै लिपि विभिन्न भाषामा प्रयोग हुन सक्छ।

नेपालको सन्दर्भमा यो सम्बन्ध विशेष रूपमा जटिल छ। मैथिली भाषा ऐतिहासिक रूपमा तिरहुता लिपिमा लेखिन्थ्यो, तर अहिले देवनागरीमा लेखिन्छ। यसले भाषा–लिपि सम्बन्धमा आएको ऐतिहासिक रूपान्तरणलाई देखाउँछ। यादव (Yadav, 2003) का अनुसार यस्तो परिवर्तनले भाषिक पहिचान, सांस्कृतिक स्मृति र शैक्षिक अभ्यासमा दीर्घकालीन प्रभाव पार्छ।

नेपालमा भाषाको अध्ययन प्रायः समाजभाषाविज्ञान, मानवशास्त्र र नीति अध्ययनको अन्तरसम्बन्धमा गरिएको छ। Hachhethu (2007) ले भाषा र जातीय राजनीतिक पहिचानबीचको सम्बन्धलाई विश्लेषण गर्दै भाषिक प्रतिनिधित्वलाई राजनीतिक अधिकारसँग जोडिएको देखाएका छन्। त्यस्तै, Toba (2007) ले नेपालका अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको संरक्षणमा संस्थागत कमजोरीलाई प्रमुख चुनौतीका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्।

Gellner (2007) ले राज्य–निर्माण प्रक्रियाले भाषिक मानकीकरणलाई कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने कुरा देखाएका छन्, जहाँ नेपाली भाषा प्रशासनिक एकताको माध्यम बनेको छ। यी अध्ययनहरूले भाषा केवल सञ्चारको माध्यम नभई शक्ति, पहिचान र नीतिसँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित सामाजिक संरचना हो भन्ने स्पष्ट गर्छन्।

समग्र रूपमा भाषा विचार, संस्कृति र पहिचानको वाहक हो भने लिपि त्यसको स्थायित्व र अभिलेखीय रूप हो । नेपालजस्तो बहुभाषिक समाजमा भाषा र लिपिको अध्ययन केवल भाषिक पक्षमा सीमित नभई सामाजिक न्याय, सांस्कृतिक संरक्षण र राजनीतिक प्रतिनिधित्वसँग पनि सम्बन्धित हुन्छ । नेपाली अनुसन्धानहरूले देखाएझैँ भाषा र लिपिको संरक्षणका लागि समुदाय, राज्य र शिक्षा प्रणालीबीच समन्वय अत्यावश्यक छ (Yadav, 2003; Sharma, 2012; Fishman, 1991) ।

३. भाषा, लिपि र सांस्कृतिक पहिचान

भाषा र लिपिले सांस्कृतिक पहिचानको निर्माण र अभिव्यक्तिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । भाषिक मानवशास्त्रीहरूका अनुसार भाषा समूह पहिचानको प्रमुख सूचक हो, जसले व्यक्तिहरूले आफूलाई कसरी बुझ्छन् र अरूले कसरी बुझ्छन् भन्ने निर्धारण गर्दछ (Kramsch, 1998) । यसले सांस्कृतिक मूल्य, सामाजिक मान्यता र सामूहिक स्मृतिलाई समेट्छ ।

लिपिले यस पहिचानलाई थप सुदृढ बनाउँदै भाषिक अभिव्यक्तिलाई दृश्यात्मक रूप दिन्छ । उदाहरणका लागि, मैथिलीमा तिरहुता लिपिको प्रयोग केवल प्राविधिक विकल्प मात्र नभई सांस्कृतिक गौरव र ऐतिहासिक निरन्तरताको प्रतीक हो । त्यसैगरी, उर्दूमा पर्सो-अरबी लिपिको प्रयोग इस्लामिक सांस्कृतिक र साहित्यिक परम्परासँग घनिष्ठ रूपमा सम्बन्धित छ । त्यसैले लिपिको चयनले धार्मिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक सम्बन्धहरू पनि झल्काउँछ (Rahman, 2002) ।

नेपालजस्ता बहुभाषिक समाजमा भाषा र लिपि शक्ति र प्रतिनिधित्वका मुद्दासँग पनि जोडिएका हुन्छन् । प्रभुत्वशाली भाषा र लिपिहरूले संस्थागत समर्थन पाउँछन् भने अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू प्रायः उपेक्षित हुन्छन् । यस अवस्थाले "भाषिक पूँजी" (linguistic capital) को अवधारणा उजागर गर्दछ, जहाँ केही भाषा र लिपिहरू सामाजिक तथा आर्थिक रूपमा बढी मूल्यवान् ठहरिन्छन् (Bourdieu, 1991) । त्यसैले उपेक्षित भाषा र लिपिको संरक्षण सांस्कृतिक अधिकार र सामाजिक न्यायसँग सम्बन्धित विषय हो ।

सन् 2021 (वि.सं. 2078) राष्ट्रिय जनसङ्ख्या तथा आवास जनगणनाको आधारमा मधेशका समुदायका भाषाहरू:

सन् 2021 (वि.सं. 2078) को राष्ट्रिय जनसङ्ख्या तथा आवास जनगणना अनुसार मधेश क्षेत्र नेपालकै अत्यन्त बहुभाषिक प्रदेशमध्ये एक हो । नेपालका दक्षिणी तराई क्षेत्रमा अवस्थित यस क्षेत्रमा करिब ६२ फरक मातृभाषाहरू बोलिने तथ्य जनगणनाले देखाएको छ । सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध जनगणना सङ्क्षेपमा केही प्रमुख भाषाहरू मात्र विस्तृत रूपमा समावेश गरिएका छन् भने साना भाषाहरू "अन्य" शीर्षक अन्तर्गत समूहित गरिएका छन् । यसले मधेश क्षेत्रको जटिल तथा बहुआयामिक भाषिक संरचनालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ ।

मधेश क्षेत्रमा बोलिने भाषाहरूमा मुख्य रूपमा इन्डो–आर्य भाषिक परिवारका भाषाहरूको प्रभुत्व रहेको छ । मैथिली तराईको सबैभन्दा बढी बोलिने भाषा हो, जसका करिब २५,५१,९१७ वक्ता रहेका छन्, जुन कुल जनसङ्ख्याको लगभग ४१.७ प्रतिशत हो । त्यसपछि भोजपुरी (१८.८%) र बज्जिका (१८.४%) दोस्रो तथा तेस्रो स्थानमा रहेका छन् । नेपाली भाषा, जुन नेपालको आधिकारिक भाषा हो, मधेश क्षेत्रमा करिब ५.८ प्रतिशत जनसङ्खाले मातृभाषाका रूपमा प्रयोग

गर्छन् । त्यसैगरी, थारु (४.२%), उर्दू (४.१%) र मगही (३.५%) पनि यस क्षेत्रका प्रमुख भाषाहरू हुन् । तामाङ भाषा करिब १.६ प्रतिशत जनसङ्खाद्वारा बोलिन्छ भने मगर धुत भाषाका वक्ता करिब ०.७ प्रतिशत छन् । हिन्दी मातृभाषाका रूपमा बोल्ने जनसङ्खा अत्यन्त कम (०.२%) भए पनि यसको सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रभाव उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ ।

मधेश क्षेत्रको भाषिक विविधतामा केवल ठूला भाषाहरू मात्र होइन, विभिन्न साना तथा अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको पनि उपस्थिति रहेको छ । अङ्गिका, अवधी, सद्री, दनुवार, राजबंशी लगायतका भाषाहरू सीमित सङ्ख्यामा बोलिन्छन् । यसका अतिरिक्त, केही तिब्बती–बर्मेली तथा अष्ट्रो–एशियाटिक भाषाहरू पनि तराई क्षेत्रमा न्यून सङ्ख्यामा पाइन्छन् । यस्ता धेरै भाषाहरूका वक्ता सङ्ख्या अत्यन्त कम भएकाले जनगणनाको सार्वजनिक तथ्याङ्कमा व्यक्तिगत रूपमा उल्लेख नगरिई "अन्य" वर्गमा समावेश गरिएको छ । "अन्य" अन्तर्गत पर्ने भाषाहरूको संयुक्त प्रतिशत करिब १.८ प्रतिशत रहेको अनुमान गरिएको छ ।

मधेश क्षेत्रको भाषिक संरचनाको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष बहुभाषिकता हो । यहाँका धेरै समुदायहरूले दैनिक जीवनमा एकभन्दा बढी भाषा प्रयोग गर्छन् । स्थानीय भाषाहरू घरायसी तथा सामुदायिक परिवेशमा प्रयोग हुने गर्छन् भने नेपाली प्रशासनिक तथा औपचारिक क्षेत्रमा प्रयोग गरिन्छ । त्यसैगरी, हिन्दी र अङ्ग्रेजीको प्रभाव पनि सञ्चार, व्यापार तथा शिक्षा क्षेत्रमा बढ्दो देखिन्छ । यसले मधेशलाई भाषिक सहअस्तित्व र सांस्कृतिक अन्तरक्रियाको महत्त्वपूर्ण क्षेत्रका रूपमा स्थापित गरेको छ ।

यद्यपि सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध जनगणना प्रतिवेदनमा सबै ६२ भाषाहरूको विस्तृत विवरण समावेश गरिएको छैन । विस्तृत जिल्लास्तरीय तथा भाषागत तथ्याङ्कहरू सामान्यतया राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयद्वारा प्रकाशित पूर्ण जनगणना प्रतिवेदन, माइक्रोडाटा वा विश्लेषणात्मक तालिकाहरूमा मात्र उपलब्ध हुन्छन् । धेरै साना भाषाहरूलाई उच्चस्तरीय तालिकामा छुट्टै गणना नगरिएकाले तिनीहरू "अन्य" अन्तर्गत समेटिएका छन् । त्यसैले मधेश क्षेत्रको वास्तविक भाषिक विविधता सार्वजनिक सारांशमा देखिएभन्दा अझ व्यापक रहेको मानिन्छ ।

मधेश क्षेत्रका प्रमुख भाषाहरू (2021)

भाषा	अनुमानित वक्ता सङ्ख्या	प्रतिशत
मैथिली	~२५,५१,९१७	४१.७%
भोजपुरी	~११,४९,९६२	१८.८%
बज्जिका	~११,२७,२५५	१८.४%
नेपाली	~३,५२,१०९	५.८%
थारु	~२,५४,६८५	४.२%
उर्दू	~२,४९,६१४	४.१%

भाषा	अनुमानित वक्ता सङ्ख्या	प्रतिशत
मगही	~२,१५,२३६	३.५%
तामाङ	~१,००,६६९	१.६%
मगर धुत	~४४,३८५	०.७%
हिन्दी	~१४,२३२	०.२%
अन्य	विभिन्न साना भाषाहरू	~१.८%

यस तथ्याङ्कले मधेश क्षेत्र भाषिक विविधताको दृष्टिले अत्यन्त समृद्ध क्षेत्र भएको स्पष्ट गर्दछ । यहाँ बोलिने भाषाहरू केवल सञ्चारका माध्यम मात्र नभई समुदायहरूको सांस्कृतिक पहिचान, ऐतिहासिक स्मृति तथा सामाजिक संरचनासँग गहिरो रूपमा जोडिएका छन् । त्यसैले यी भाषाहरूको संरक्षण, प्रवर्द्धन तथा संस्थागत मान्यताको आवश्यकता अझ महत्त्वपूर्ण बनेको छ ।

४. भाषिक सम्पदा र सांस्कृतिक संरक्षण

भाषिक सम्पदाले कुनै समुदायमा पुस्तौँदेखि हस्तान्तरण हुँदै आएका भाषा, बोली तथा लिपिहरूको समग्र स्वरूपलाई जनाउँछ । यो अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । यसमा मौखिक परम्परा, लोककथा, गीत, संस्कार, धार्मिक अभिव्यक्ति तथा परम्परागत ज्ञान प्रणालीहरू समावेश हुन्छन् (UNESCO, 2003) । भाषा केवल सञ्चारको माध्यम मात्र नभई सांस्कृतिक स्मृति, सामाजिक पहिचान र ऐतिहासिक अनुभवको वाहक भएकाले भाषिक सम्पदाको संरक्षण सांस्कृतिक विविधता तथा सामाजिक निरन्तरताका लागि अत्यन्त आवश्यक मानिन्छ ।

मधेशी समुदायको भाषिक सम्पदा विशेषतः मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका, उर्दू तथा थारु भाषाहरूको मौखिक र लिखित परम्परामा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । धार्मिक ग्रन्थ, लोकगीत, कथा–परम्परा, संस्कार तथा दैनिक सामाजिक व्यवहारमा यी भाषाहरूको प्रयोग व्यापक रूपमा हुँदै आएको छ । तिरहुता, कैथी तथा पर्सो–अरबी जस्ता लिपिहरूले यस सम्पदाको ऐतिहासिक आधार निर्माण गरेका छन् । तथापि, आधुनिक शिक्षा प्रणाली, भाषिक मानकीकरण तथा देवनागरीको संस्थागत प्रभुत्वका कारण परम्परागत लिपिहरूको प्रयोग क्रमशः घट्दै गएको छ । यसले केवल लिपिगत अभ्यासमा ह्रास ल्याएको छैन, बरु ऐतिहासिक अभिलेख, सांस्कृतिक दस्तावेज तथा लिखित ज्ञानको संरक्षणमा समेत चुनौती सिर्जना गरेको छ ।

सांस्कृतिक संरक्षण भन्नाले भाषा, लिपि र सांस्कृतिक अभ्यासहरूको अभिलेखीकरण, संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका लागि गरिने सचेत तथा योजनाबद्ध प्रयासलाई जनाउँछ । विद्वानहरूका अनुसार प्रभावकारी संरक्षणका लागि समुदायको सक्रिय सहभागिता, संस्थागत समर्थन तथा शैक्षिक समावेशीकरण आवश्यक हुन्छ (Fishman, 1991) । भाषिक सम्पदाको संरक्षणमा अभिलेखीकरण, मानकीकरण, मातृभाषामा शिक्षा, डिजिटल माध्यममा रूपान्तरण तथा सार्वजनिक प्रयोगको विस्तार महत्त्वपूर्ण उपायहरू मानिन्छन् । यस्ता प्रयासहरू बिना भाषाहरू र तिनका लिपिहरू क्रमशः लोपोन्मुख हुन सक्छन् । यसले सांस्कृतिक विविधताको अपूरणीय क्षति निम्त्याउन सक्छ ।

५. भाषा लोपोन्मुखता र पुनर्जीवन

भाषा प्रयोक्ताको अभावमा कुनै पनि भाषा लोप हुन पुग्दछ । भाषा लोपोन्मुखता त्यस्तो अवस्था हो, जहाँ कुनै भाषाको प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या, प्रयोगको क्षेत्र वा पुस्तान्तरण क्रमशः घट्दै जान्छ । UNESCO (2003) का अनुसार विश्वव्यापीकरण, सहरीकरण, बसाइँसराइ, शिक्षा प्रणाली तथा प्रमुख भाषाहरूको प्रभुत्व भाषा लोपोन्मुखताको प्रमुख कारण हुन् । सामान्यतः भाषा अचानक हराउँदैन; यसको प्रयोग बिस्तारै सीमित हुँदै जान्छ र अन्ततः प्रभावशाली भाषा विस्तारै लोपोन्मुख हुँदै जान सक्छ ।

मधेशी समुदायको सन्दर्भमा भाषा लोपोन्मुखताको समस्या विशेषतः स्थानीय भाषाहरूको औपचारिक क्षेत्रमा सीमित उपस्थिति तथा परम्परागत लिपिहरूको प्रयोगमा आएको गिरावटमा देखिन्छ । शिक्षा, प्रशासन र सञ्चार माध्यममा नेपाली भाषाको प्रभुत्व तथा अङ्ग्रेजीको बढ्दो प्रभावले युवा पुस्तामा मातृभाषाबाट दूरी बढाएको छ । आर्थिक र सामाजिक उन्नतिको माध्यमका रूपमा नेपाली वा अङ्ग्रेजीलाई प्राथमिकता दिने प्रवृत्तिले भाषिक स्थानान्तरणलाई तीव्र बनाएको छ (Toba, 2007) । यसका कारण धेरै मधेशी भाषाहरूको मौखिक प्रयोग जीवित रहे पनि तिनको लिखित परम्परा कमजोर बन्दै गएको छ ।

भाषा पुनर्जीवन भनेको सङ्कटग्रस्त वा कमजोर अवस्थामा पुगेका भाषाहरूको प्रयोग पुनःस्थापित गर्न गरिने प्रयास हो । Fishman (1991) ले प्रस्तुत गरेको "भाषा स्थानान्तरण उल्ट्याउने" (Reversing Language Shift) अवधारणाले पुस्तान्तरण, सामुदायिक सहभागिता तथा संस्थागत समर्थनलाई भाषा पुनर्जीवनका मुख्य आधार मानेको छ । मातृभाषामा शिक्षा, पाठ्यसामग्री विकास, रेडियो–टेलिभिजन तथा डिजिटल माध्यममा प्रयोग विस्तार, अभिलेखीकरण र सार्वजनिक प्रयोगको प्रवर्द्धन पुनर्जीवनका प्रमुख उपायहरू हुन् ।

लिपिको पुनर्जीवन पनि भाषिक संरक्षणको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो, किनकि लिपिले भाषाको ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक निरन्तरतालाई सुरक्षित राख्छ । तिरहुता र कैथी जस्ता लिपिहरूको पुनःप्रयोगका लागि डिजिटल फन्ट, युनिकोड तथा अनलाइन सामग्री विकासजस्ता प्रविधिगत प्रयासहरू भइरहेका छन् । यस्ता पहलहरूले परम्परागत लिपिहरूलाई आधुनिक सञ्चार र प्रविधिसँग जोड्ने सम्भावना सिर्जना गरेका छन् ।

६. मधेशी समुदायमा बहुभाषिकता

बहुभाषिकता मधेशी समुदायको प्रमुख समाजभाषिक विशेषता हो । यस समुदायका व्यक्तिहरूले विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक तथा संस्थागत सन्दर्भअनुसार विभिन्न भाषाहरू प्रयोग गर्ने गर्छन् । Fishman (1972) ले यस अवस्थालाई "कार्यात्मक बहुभाषिकता" (functional multilingualism) का रूपमा व्याख्या गरेका छन्, जहाँ भाषा छनोट सामाजिक सन्दर्भ, प्रयोग क्षेत्र तथा संवादकर्तामा निर्भर हुन्छ ।

मधेश क्षेत्रमा मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका तथा थारु भाषाहरू मुख्यतः घरायसी तथा सामुदायिक परिवेशमा प्रयोग गरिन्छन् । नेपाली भाषा प्रशासन, औपचारिक शिक्षा तथा सरकारी सञ्चारको माध्यमका रूपमा प्रयोग हुन्छ भने हिन्दी र अङ्ग्रेजीले सञ्चार, व्यापार, मनोरञ्जन तथा उच्च शिक्षामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् (Yadav, 2014) । यसरी मधेशी समुदायमा भाषाहरूको सहअस्तित्वले बहुसांस्कृतिक तथा बहुभाषिक समाजको निर्माण गरेको छ ।

यद्यपि, मधेश क्षेत्रमा यो बहुभाषिकता पूर्ण रूपमा सन्तुलित छैन । केही भाषाहरूको संस्थागत प्रभुत्वले अन्य भाषाहरूलाई उपेक्षित बनाएको छ, जसले भाषिक प्रतिष्ठाको श्रेणीकरण सिर्जना गरेको छ । प्रभुत्वशाली भाषाहरू औपचारिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा बलियो हुँदा स्थानीय तथा अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू सीमित सामाजिक क्षेत्रमा सीमित रहने अवस्था उत्पन्न भएको छ । यस्तो असन्तुलनले भाषाप्रतिको सामाजिक दृष्टिकोण, भाषिक आत्मविश्वास तथा पुस्तान्तरण प्रक्रियालाई प्रभाव पार्दै भाषा स्थानान्तरणको जोखिम बढाउँछ । त्यसैले मधेशी समुदायको बहुभाषिक गतिशीलताको सम्यक् बुझाइ प्रभावकारी भाषा नीति, संरक्षण रणनीति तथा सांस्कृतिक समावेशिताका लागि अत्यन्त आवश्यक मानिन्छ ।

यो अध्ययन भाषा, लिपि, सांस्कृतिक पहिचान तथा संस्थागत समर्थनबीचको अन्तरसम्बन्धमा आधारित छ । यसले मधेशी समुदायमा भाषा र लिपिको संरक्षण बहुआयामिक तथा परस्पर सम्बन्धित कारकहरूद्वारा प्रभावित हुन्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गर्दछ । यसमा सामाजिक-सांस्कृतिक अभ्यास, शैक्षिक नीतिहरू, प्राविधिक विकास तथा समुदायको धारणा समावेश छन् ।

यस अध्ययनको केन्द्रमा भाषा र लिपि सांस्कृतिक पहिचान र सम्पदाका वाहकका रूपमा कार्य गर्छन् भन्ने धारणा रहेको छ । विशेषतः परिवार र समुदायभित्रका विविध सन्दर्भहरूमा तिनको संरक्षण निरन्तर प्रयोगमा निर्भर गर्दछ । सरकारी नीति, शैक्षिक प्रणाली र सञ्चार माध्यमजस्ता संस्थागत कारकहरूले यस प्रयोगलाई सुदृढ पार्न वा कमजोर बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् ।

यस अध्ययनले UNESCO (2003) द्वारा प्रतिपादित "भाषिक सजीवता" (language vitality) को अवधारणालाई पनि समेट्छ, जसमा पुस्तान्तरण, वक्ताको सङ्ख्या र शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता जस्ता तत्वहरू समावेश हुन्छन् । यी सूचकहरूलाई मधेशी भाषाहरू र तिनका लिपिहरूको वर्तमान अवस्थाको मूल्याङ्कन गर्न प्रयोग गरिएको छ ।

यसका अतिरिक्त, अध्ययनले Fishman (1991) को भाषा पुनर्जीवन सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्दै समुदायस्तरका पहल र जनसहभागिताको महत्त्वलाई जोड दिन्छ । साथै, Bourdieu (1991) को "भाषिक पूँजी" (linguistic capital) को अवधारणालाई प्रयोग गरी मधेशी सन्दर्भमा शक्ति सम्बन्ध र भाषिक श्रेणीकरणको विश्लेषण गरिएको छ ।

यी सैद्धान्तिक दृष्टिकोणहरूको एकीकरणमार्फत वैचारिक रूपरेखाले भाषा र लिपिको संरक्षणको समग्र विश्लेषणका लागि प्रभावकारी दृष्टिकोण प्रदान गर्दछ । यसले भाषिक अभ्यासहरूको वर्तमान अवस्था मात्र होइन, तिनलाई आकार दिने आधारभूत सामाजिक-राजनीतिक तथा सांस्कृतिक गतिशीलताहरूलाई समेत अध्ययन गर्न सक्षम बनाउँछ ।

बहुभाषिक समाजहरूमा भाषा संरक्षणको अध्ययनले विशेषतः समाजभाषाविज्ञान, भाषिक मानवशास्त्र तथा भाषा नीति अध्ययनका क्षेत्रमा उल्लेखनीय शैक्षिक ध्यान आकर्षित गरेको छ । नेपालको सन्दर्भमा, अनुसन्धानहरूले देशको व्यापक भाषिक विविधता तथा सामाजिक–राजनीतिक केन्द्रीकरण र विश्वव्यापीकरणका बीच अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको संरक्षणसँग सम्बन्धित चुनौतीहरूलाई निरन्तर रूपमा औंल्याएका छन् (Yadav, 2014; Toba, 2007) । तथापि, आदिवासी तथा पहाडी भाषाहरूमा प्रशस्त अध्ययन भए पनि मधेशी भाषिक परिदृश्य-विशेषतः लिपि संरक्षण र ऐतिहासिक निरन्तरताको सन्दर्भमा-तुलनात्मक रूपमा कम अध्ययन गरिएको छ ।

Yadav (2014) र Hachhethu (2007) जस्ता विद्वानहरूले नेपालमा भाषा पहिचान, जातीयता र राजनीतिक प्रतिनिधित्वसँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । राष्ट्रिय विमर्शमा प्रायः उपेक्षित रहँदै आएको मधेशी समुदायले शिक्षा र शासनसहितका औपचारिक संस्थाहरूमा भाषिक प्रतिनिधित्वको कमी भोगेको छ । यस्तो उपेक्षाले भाषिक सजीवतालाई असर पुऱ्याउँछ, विशेषतः जब नेपाली र अङ्ग्रेजीजस्ता प्रभुत्वशाली भाषाहरूलाई आधिकारिक तथा शैक्षिक सन्दर्भमा प्राथमिकता दिइन्छ (Gellner, 2007)।

भाषा संरक्षणसम्बन्धी विद्यमान साहित्यले पुस्तान्तरण, संस्थागत समर्थन तथा सामुदायिक सहभागिताको महत्त्वलाई जोड दिन्छ । Fishman (1991) को "भाषा स्थानान्तरण उल्ट्याउने" सैद्धान्तिक ढाँचा विश्वभरका लोपोन्मुख भाषाहरूको विश्लेषणमा व्यापक रूपमा प्रयोग गरिएको छ, जसमा दक्षिण एसियाली सन्दर्भ पनि समावेश छन्। त्यसैगरी, UNESCO (2003) ले भाषिक सजीवताको मूल्याङ्कनका लागि वक्ताको सङ्ख्या, प्रयोगका क्षेत्र तथा शैक्षिक स्रोतहरूको उपलब्धता जस्ता सूचकहरू प्रस्तुत गरेको छ । यी रूपरेखाहरू मधेशी भाषाहरू र तिनका लिपिहरूले भोगिरहेका वर्तमान चुनौतीहरू बुझ्न अत्यन्त सान्दर्भिक छन्।

यसका अतिरिक्त, लेखन प्रणाली तथा लिपि विकाससम्बन्धी अध्ययनहरू (Daniels & Bright, 1996) ले भाषा र लिपिबीचको जटिल सम्बन्धलाई उजागर गर्दै लिपि परिवर्तन प्रायः व्यापक सामाजिक–राजनीतिक रूपान्तरणसँग सम्बन्धित हुने देखाउँछन्। नेपालमा देवनागरी लिपितर्फको सङ्क्रमण राज्य निर्माण प्रक्रिया र शैक्षिक मानकीकरणसँग जोडिएको छ । यसले तिरहुता र कैथीजस्ता परम्परागत लिपिहरूलाई पछाडि पार्ने कार्य गरेको छ (Sharma, 2012)। यद्यपि यी महत्त्वपूर्ण निष्कर्षहरूका बाबजुद मधेशी समुदायमा केन्द्रित भाषिक, ऐतिहासिक र सामाजिक–सांस्कृतिक दृष्टिकोणहरूलाई एकीकृत गर्ने समग्र अध्ययनको अभाव देखिन्छ।

७. मधेशी भाषाहरूको ऐतिहासिक विकास

मधेशी भाषाहरूको ऐतिहासिक विकास उत्तरभारतीय उपमहाद्वीपमा विकसित इन्डो-आर्यन भाषाहरूको व्यापक विकासक्रमसँगै भएको मानिन्छ। Masica (1991) जस्ता भाषाविद्हरूले मैथिली, भोजपुरी र अवधीजस्ता भाषाहरूको उत्पत्तिलाई मध्य इन्डो-आर्यन (प्राकृत र अपभ्रंश) चरणसँग जोड्छन्, जुन क्रमशः १०औँ देखि १५औँ शताब्दीबीच आधुनिक क्षेत्रीय भाषाहरूमा विकसित भए। यी भाषाहरू गङ्गा मैदानका उर्वर भूभागमा, जसमा नेपालको वर्तमान मधेश क्षेत्र पनि समावेश छ, सांस्कृतिक आदान–प्रदान, व्यापार र आवागमनका कारण फस्टाएका थिए।

यी भाषामध्ये मैथिलीले आफ्नो प्रारम्भिक साहित्यिक विकास र ऐतिहासिक प्रतिष्ठाका कारण विशेष स्थान ओगटेको छ। मध्यकालीन अवधिमा मिथिला क्षेत्रमा प्रशासन, विद्वत्ता र साहित्यको भाषाका रूपमा यसको व्यापक प्रयोग भएको थियो। १४औँ–१५औँ शताब्दीका विद्यापतिको कृतिहरू मैथिली साहित्यको उच्च शिखरका रूपमा मानिन्छन्, जसले यसको परिष्कृतता र सांस्कृतिक महत्त्वलाई स्पष्ट पार्दछ (Jha, 1995) । विद्वानहरूका अनुसार मैथिली केवल बोलिचालाको भाषा मात्र नभई स्थापित व्याकरणिक तथा शैलीगत परम्परासहितको परिष्कृत साहित्यिक भाषा पनि थियो।

भोजपुरी र अवधी, यद्यपि मैथिली जत्तिकै संस्थागत रूपमा स्थापित नभए पनि, लोककथा, गाथा तथा धार्मिक आख्यानहरूमा आधारित समृद्ध मौखिक परम्परा विकास गर्न सफल भए । विशेषतः अवधीले तुलसीदासको *रामचरितमानस* जस्ता भक्तिकालीन साहित्यमार्फत व्यापक प्रभाव पारेको थियो, जसले जनभाषामा धार्मिक अभिव्यक्तिको प्रसारमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो (Snell, 1991) । अर्कोतर्फ, भोजपुरी आफ्नो सशक्त मौखिक परम्परा र विभिन्न क्षेत्रहरूमा अनुकूलन क्षमताका कारण ग्रामीण तथा सहरी दुवै क्षेत्रमा व्यापक रूपमा प्रयोग भएको छ ।

यी भाषाहरूको ऐतिहासिक विकासलाई तिनका लिपिहरूको विकासबाट अलग गर्न सकिँदैन । मैथिलीका प्रारम्भिक लिखित रूपहरू तिरहुता (मिथिलाक्षर) लिपिमा अभिलेखित भएका थिए, जबकि कैथी लिपि उत्तरभारत र मधेशी भाषाहरूमा प्रशासनिक प्रयोगका लागि व्यापक रूपमा प्रचलित थियो । यी लिपिहरूले कानुनी, धार्मिक र साहित्यिक ग्रन्थहरूको अभिलेखीकरणमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका थिए (Sharma, 2012) ।

तर औपनिवेशिक र उत्तर-औपनिवेशिक अवधिमा भाषिक परिदृश्यमा महत्त्वपूर्ण परिवर्तनहरू आए । आधुनिक शिक्षा प्रणाली, मुद्रण प्रविधि र प्रशासनिक सुधारहरूले केही भाषा र लिपिहरूको मानकीकरणलाई प्रवर्द्धन गरे । विशेषतः देवनागरी लिपि संस्थागत समर्थन र नेपाली भाषासँगको सम्बन्धका कारण प्रमुख लिपिका रूपमा स्थापित भयो । यसले परम्परागत लिपिहरूको क्रमशः पतन निम्त्यायो, जसलाई अप्रासङ्गिक वा कम उपयोगी ठानिन थालियो (King, 1994) ।

नेपालमा राष्ट्र निर्माण प्रक्रियाले पनि नेपाली भाषा र देवनागरी लिपिको प्रभुत्वलाई सुदृढ बनायो, जसले क्षेत्रीय भाषाहरूलाई औपचारिक क्षेत्रमा उपेक्षित बनायो, यद्यपि ती दैनिक जीवनमा सक्रिय रूपमा प्रयोग भइरहे (Gellner, 2007) । यद्यपि, पछिल्ला दशकहरूमा क्षेत्रीय भाषाप्रति पुनः चासो बढेको छ, विशेषतः मैथिलीले सञ्चार, शिक्षा र साहित्यमा पुनः मान्यता प्राप्त गरेको छ ।

तथापि, मधेशी भाषाहरूको ऐतिहासिक विकासले प्रारम्भिक समृद्धिपछि केन्द्रीकृत भाषिक नीतिहरूका कारण क्रमशः उपेक्षाको अवस्थालाई देखाउँछ । यद्यपि बोलिचालाका रूपहरू अझै सजीव छन्, तिनका लिखित परम्पराहरू—विशेषतः परम्परागत लिपिसँग सम्बन्धित—महत्त्वपूर्ण रूपमा कमजोर भएका छन् । यस ऐतिहासिक विश्लेषणले भाषा र लिपि दुवै आयामलाई समेट्ने लक्षित संरक्षण प्रयासहरूको आवश्यकता स्पष्ट गर्दछ ।

८. मैथिली, भोजपुरी, अवधी तथा अन्य मधेशी भाषासम्बन्धी अध्ययनहरू

विशेषतः मधेशी समुदायका प्रमुख भाषाहरू: मैथिली, भोजपुरी, अवधी तथा अन्य सम्बन्धित भाषाहरू पर्दछन् । शैक्षिक अध्ययनहरूले तिनको भाषिक संरचना, ऐतिहासिक विकास तथा सामाजिक–सांस्कृतिक महत्त्व बुझ्न महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । यी भाषाहरूले नेपालको बहुभाषिक सन्दर्भमा यी भाषाहरूलाई वर्णनात्मक भाषा विज्ञान, समाज भाषा विज्ञान, साहित्यिक अध्ययन तथा भाषा नीति विश्लेषण जस्ता विभिन्न दृष्टिकोणबाट अध्ययन गरिएको छ । यद्यपि, विशिष्ट भाषाहरूमा केन्द्रित अध्ययनहरू उपलब्ध भए पनि मधेशी समुदायभित्र तिनको सामूहिक भूमिकालाई समेट्ने समग्र तुलनात्मक अनुसन्धान अझै सीमित रहेको छ ।

मैथिलीले मधेशी भाषाहरूमध्ये सबैभन्दा व्यापक शैक्षिक ध्यान प्राप्त गरेको छ, जसको प्रमुख कारण यसको समृद्ध साहित्यिक परम्परा र ऐतिहासिक प्रतिष्ठा हो । भाषावैज्ञानिक अध्ययनहरूले यसको ध्वन्यात्मक, रूपात्मक र वाक्यात्मक संरचनाको विश्लेषण गर्दै यसलाई विकसित व्याकरण प्रणाली भएको पृथक् इन्डो-आर्यन भाषाका रूपमा स्थापित गरेका छन् (Masica, 1991) । साहित्यिक अध्ययनहरूले विद्यापतिजस्ता मध्यकालीन कविहरूको योगदानलाई उजागर गर्दै भाषाको सौन्दर्यात्मक तथा अभिव्यक्तिगत क्षमतालाई देखाएका छन् (Jha, 1995) । साथै, आधुनिक अध्ययनहरूले मैथिलीको पहिचान निर्माणमा भूमिकालाई तथा नेपालमा राष्ट्रिय भाषाका रूपमा यसको मान्यतालाई विश्लेषण गर्दै यसको बोलिचाली र लेखन दुवै क्षेत्रमा निरन्तर सजीवता रहेको कुरा औंल्याएका छन् (Yadav, 2014) ।

भोजपुरी, मधेश क्षेत्रमा व्यापक रूपमा बोलिने अर्को प्रमुख भाषा हो । यो भाषिक तथा सामाजिक–सांस्कृतिक अध्ययनहरूको विषय बनेको छ, विशेषतः यसको मौखिक परम्परा, बोली विविधता तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्वरूपका सन्दर्भमा यसको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । भोजपुरी नेपाल र भारत दुवैमा बोलिन्छ र यसको प्रवासी समुदाय पनि उल्लेखनीय रहेको छ । यसको विश्वव्यापी उपस्थितिलाई सुदृढ गरेको छ । भोजपुरीसम्बन्धी अनुसन्धानहरूले प्रायः यसको सशक्त मौखिक संस्कृतिमा जोड दिन्छन्, जसमा लोकगीत, कथावाचन तथा प्रदर्शन परम्पराहरू समावेश छन्, जसले सांस्कृतिक हस्तान्तरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् (Sharma, 2010) । तथापि, मैथिलीको तुलनामा भोजपुरीले मानकीकरण र साहित्यिक विकासका सन्दर्भमा कम संस्थागत समर्थन प्राप्त गरेको छ, जसले यसको स्थिति र संरक्षणमा प्रभाव पारेको छ ।

अवधीलाई पनि मुख्यतः यसको ऐतिहासिक तथा साहित्यिक महत्त्वका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । शास्त्रीय भक्तिकालीन साहित्यसँग सम्बन्धित भाषाका रूपमा अवधीले तुलसीदासको *रामचरितमानस* जस्ता ग्रन्थमार्फत विशेष प्रतिष्ठा प्राप्त गरेको छ, जसले उत्तर भारत र मधेश क्षेत्रमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक विमर्शलाई आकार दिन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ (Snell, 1991) । अवधीसम्बन्धी भाषिक अध्ययनहरूले यसको संरचनात्मक विशेषताहरू तथा अन्य इन्डो-आर्यन भाषासँगको सम्बन्धको विश्लेषण गर्दै यसको विशिष्टता र बोली निरन्तरतामा यसको स्थानलाई स्पष्ट गरेका छन् (Masica, 1991) । यद्यपि यसको ऐतिहासिक महत्त्वका बाबजुद मानकीकृत भाषाहरूको प्रभुत्वका कारण अवधीको औपचारिक प्रयोग, विशेषतः लिखित क्षेत्रमा, घट्दो अवस्थामा पुगेको छ ।

यी प्रमुख भाषाहरूका अतिरिक्त, बज्जिका, थारू भाषाहरू तथा उर्दूजस्ता अन्य मधेशी भाषिक रूपहरू पनि शैक्षिक अध्ययनका विषय बनेका छन् । बज्जिका, जसलाई प्रायः मैथिली र भोजपुरीबीचको सङ्क्रमणीय भाषिक रूप मानिन्छ, यस क्षेत्रमा भाषिक वर्गीकरणको लचकता र निरन्तरतालाई देखाउँछ । बज्जिकासम्बन्धी अध्ययनहरूले यसको विशिष्ट ध्वन्यात्मक र शब्दसामग्रीगत विशेषताहरू तथा स्थानीय पहिचान निर्माणमा यसको भूमिकालाई जोड दिएका छन् (Yadav, 2014) । थारू भाषाहरू, तराईका आदिवासी समुदायहरूद्वारा बोलिने, तिनको पृथक् भाषिक संरचना तथा सामाजिक–आर्थिक दबाबका कारण भाषा स्थानान्तरणको जोखिमका दृष्टिले अध्ययन गरिएको छ (Toba, 2007) ।

उर्दू, मुख्यतः मधेशका मुस्लिम समुदायसँग सम्बन्धित भाषा हो । यस भाषालाई भाषिक र सांस्कृतिक दुवै दृष्टिकोणबाट अध्ययन गरिएको छ । अनुसन्धानहरूले यसको फारसी र अरबी प्रभावअन्तर्गत विकास तथा साहित्यिक र धार्मिक

अभिव्यक्तिमा यसको भूमिकालाई उजागर गरेका छन् । पर्सो-अरबी लिपिको प्रयोगले उर्दूलाई अन्य मधेशी भाषाहरूबाट पृथक् बनाउँदै यसको सांस्कृतिक तथा धार्मिक पहिचानलाई सुदृढ बनाउँछ (Rahman, 2002) । तर अन्य अल्पसंख्यक भाषाहरूझैं उर्दूले पनि नेपालमा शैक्षिक पहुँच र संस्थागत समर्थनसँग सम्बन्धित चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ ।

यी सबै भाषाहरूमा आधारित समाजभाषा वैज्ञानिक अध्ययनहरूले बहुभाषिकता, कोड-स्विचिङ तथा क्षेत्र-विशेष भाषिक प्रयोग जस्ता साझा प्रवृत्तिहरू देखाउँछन् । वक्ताहरूले विभिन्न सन्दर्भअनुसार विभिन्न भाषाहरू प्रयोग गर्ने बहुस्तरीय भाषिक प्रणालीमा संलग्न हुन्छन्, जसले मधेश क्षेत्रको जटिल भाषिक पारिस्थितिकी र अनुकूलन क्षमतालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ (Fishman, 1972) । साथै, यस्ता अध्ययनहरूले भाषिक श्रेणीकरण र प्रतिष्ठाका मुद्दाहरूलाई पनि उजागर गर्छन्, जहाँ केही भाषाहरू शक्ति, शिक्षा र आर्थिक अवसरसँग सम्बन्धित भएकाले बढी मूल्यवान् मानिन्छन् (Bourdieu, 1991) ।

यद्यपि अनुसन्धानको क्षेत्र विस्तार हुँदै गएको भए पनि महत्त्वपूर्ण खाली ठाउँहरू अझै विद्यमान छन् । धेरै अध्ययनहरू व्यक्तिगत भाषामा केन्द्रित छन्, साझा सामाजिक–सांस्कृतिक सन्दर्भभित्र तिनको अन्तरसम्बन्धको विश्लेषण कम गरिएको छ । साथै, भाषा र लिपिबीचको अन्तरक्रियासम्बन्धी अनुसन्धान, विशेषतः परम्परागत लिपिको ह्रास र यसको भाषिक पहिचानमा पर्ने प्रभावबारे अध्ययन सीमित छ । यसबाहेक, क्षेत्रीय अध्ययन, समुदायको दृष्टिकोण तथा परिमाणात्मक तथ्याङ्क समेट्ने थप अनुभवजन्य अनुसन्धानको आवश्यकता देखिन्छ, जसले मधेशी समुदायमा भाषा प्रयोग र संरक्षणको समग्र बुझाइ प्रदान गर्न सक्छ ।

सङ्क्षेपमा, मैथिली, भोजपुरी, अवधी तथा अन्य मधेशी भाषाहरू सम्बन्धी विद्यमान अध्ययनहरूले तिनका भाषिक विशेषता, ऐतिहासिक विकास तथा सांस्कृतिक महत्त्वबारे महत्त्वपूर्ण अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्छन् । तथापि, साहित्यले बहुभाषिकता, लिपि प्रयोग तथा भाषा संरक्षणका जटिल पक्षहरूलाई समेट्ने समन्वित र अन्तरविषयगत दृष्टिकोणको आवश्यकता पनि स्पष्ट रूपमा औंल्याउँछ ।

९. लिपिहरूको ऐतिहासिक प्रयोग (मैथिली, देवनागरी, कैथी, पर्सो-अरबी आदि)

मधेशी समुदायमा लिपिहरूको ऐतिहासिक प्रयोग भाषिक विकास, प्रशासनिक अभ्यास, धार्मिक परम्परा र सामाजिक–राजनीतिक रूपान्तरणहरूको जटिल अन्तरक्रियालाई प्रतिबिम्बित गर्छ । नेपालको बहुभाषिक सन्दर्भमा, लिपिहरू केवल लेखनका उपकरणको रूपमा मात्र नभई सांस्कृतिक पहिचान र संस्थागत अधिकारका सूचकका रूपमा पनि कार्य गर्दै आएका छन् । मधेश क्षेत्रमा ऐतिहासिक रूपमा धेरै लिपिहरूको सहअस्तित्व देखिएको छ, जसमा देवनागरी, कैथी, तिरहुता (मिथिलाक्षर) र पर्सो-अरबी लिपि समावेश छन् र प्रत्येक विशेष भाषा, क्षेत्र र समुदायसँग सम्बन्धित रहेका छन् (Daniels & Bright, 1996; Sharma, 2012) ।

यीमध्ये, तिरहुता लिपि विशेष ऐतिहासिक महत्त्व राख्छ । यो मैथिलीको परम्परागत लेखन प्रणालीबाट विकसित भाषा हो । मिथिला क्षेत्रमा धार्मिक ग्रन्थ, साहित्यिक रचनाहरू तथा विद्वत् कार्यहरू लेख्न यसलाई व्यापक रूपमा प्रयोग गरिएको थियो । ऐतिहासिक अभिलेखहरूले देखाउँछन् कि तिरहुता पाण्डुलिपि, शिलालेख र प्रशासनिक कागजातहरूमा प्रयोग गरिएको थियो, जसले यसलाई बौद्धिक र सांस्कृतिक उत्पादनसँग सम्बन्धित प्रतिष्ठित लिपिका

रूपमा देखाउँछ (Jha, 1995) । ऐतिहासिक महत्त्वका बाबजुद, आधुनिक शिक्षा र प्रशासनमा देवनागरी जस्ता मानकीकृत लिपिहरूको उदयसँगै तिरहुताको प्रयोग क्रमशः घट्दै गयो । उदाहरणका लागि "मैथिली भाषी लोक सभ मुख्य रूप सँ पूर्वी मधेसक जिलासभ में बसैत छथि। ऐ भाषा में समृद्ध साहित्य, लोककथा, गीत आ धार्मिक ग्रन्थ छथि। दैनिक वार्तालाप में "नमस्कार" सँ स्वागत होइत अछि आ "अहाँ कतेक छी?" सँ स्वास्थ्य पुछल जाइत अछि।"

English Translation:

Maithili speakers primarily reside in the eastern districts of Madhesh. The language has a rich literary tradition, including folklore, songs, and religious texts. In daily conversation, "Namaskār" is used for greetings, and "Ahā̃ ketek chhi?" asks about one's health.

कैथी लिपि अर्को प्रमुख लेखन प्रणालीको रूपमा मधेश र उत्तर भारतमा प्रशासनिक र दैनन्दिन लेखनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । तिरहुता प्रायः विद्वत् तथा धार्मिक सन्दर्भसँग सम्बन्धित रहेको भए पनि, कैथी प्रायः लेखक, व्यापारी र अधिकारीहरूले कानूनी अभिलेख, पत्राचार र वित्तीय कागजातहरू तयार गर्न प्रयोग गर्ने व्यावहारिक लिपि थियो । यसको सरल संरचना र अनुकूलनशीलताले द्रुत लेखनका लागि उपयुक्त बनायो, जसले पूर्व-आधुनिक नौकरशाही प्रणालीमा यसको व्यापक प्रयोगमा योगदान पुऱ्यायो (King, 1994) । तथापि, उपनिवेशकालीन प्रशासनिक सुधार र लिपि मानकीकरणसँगै कैथी क्रमशः देवनागरीले प्रतिस्थापन गरेपछि यसको प्रयोग औपचारिक र गैर-औपचारिक दुवै क्षेत्रमा घट्न थाल्यो । उदाहरण,

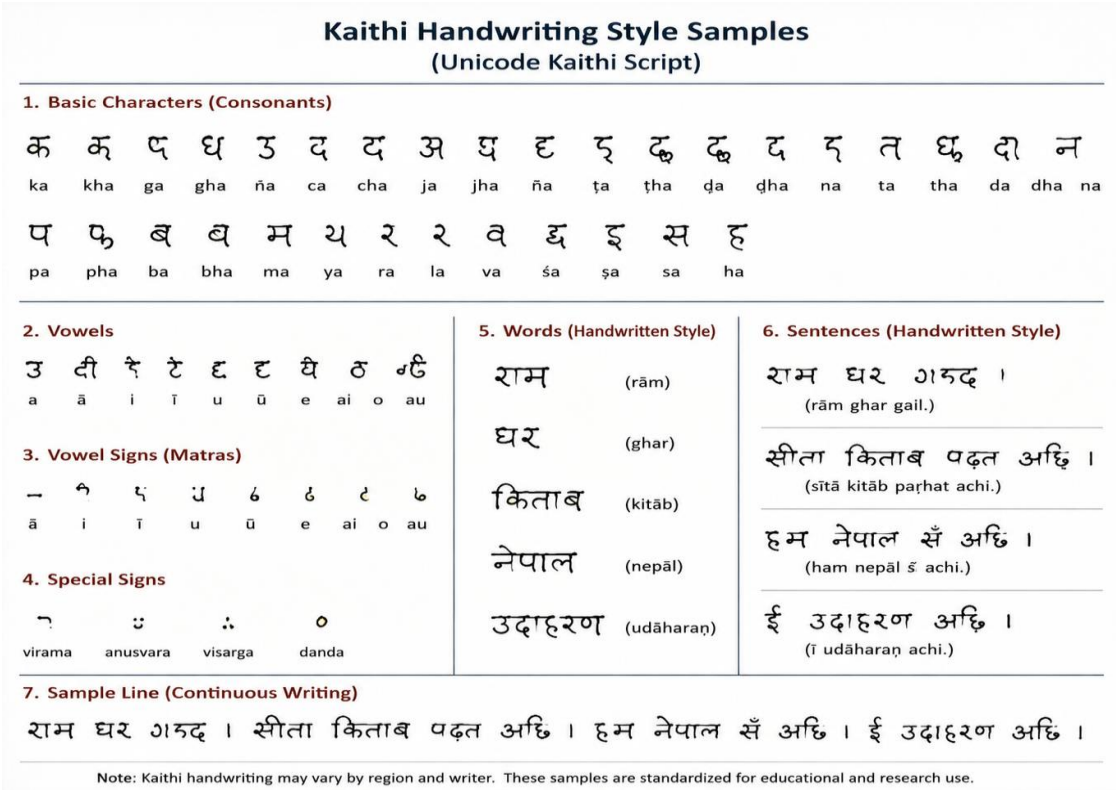

नेपालमा देवनागरी लिपि राजनीतिक केन्द्रीकरण र भाषिक मानकीकरण प्रक्रियाहरू मार्फत प्रमुख लिपिका रूपमा उदायो। नेपाली भाषाको लिपिका रूपमा यसले शिक्षा, प्रशासन र मुद्रण माध्यममा संस्थागत समर्थन पाए। मैथिली, भोजपुरी र अवधी जस्ता मधेशी भाषाहरू लेख्नको लागि यसको अङ्गीकारले साक्षरता र राष्ट्रिय संरचनामा एकीकरणलाई सहज बनायो, तर यसले परम्परागत लिपिहरूको उपेक्षामा योगदान पनि गर्यो। विद्वानहरू भन्छन् कि यो परिवर्तन व्यापक सामाजिक–राजनीतिक गतिशीलता झल्काउँछ, जहाँ लिपि चयन राज्य नीति, शिक्षा प्रणाली र मानकीकरण आवश्यकतासँग प्रभावित हुन्छ (Gellner, 2007)।

Bhojpuri Paragraph:

भोजपुरी लोग मुख्य रूप से मधेस के मध्य आ पश्चिमी जिलासभ में बसेलन। ऐ भाषा में लोकगीत, कहावत आ कथाक समृद्ध परंपरा बा। रोज के बात-चीत में "तोहरे कइसन बा?" स्वास्थ्य पुछे ला आ "हम ठीक बानी" अपन स्थिति जनावेला।

English Translation:

Bhojpuri speakers live mainly in central and western Madhesh. The language has a rich tradition of folk songs, proverbs, and stories. In everyday conversation, "Tohre kaisan ba?" asks about health, and "Ham ṭhīk bāni" expresses well-being.

बज्जिका

बज्जिका भाषा मध्य मधेस में लोकक बीच प्रचलित अछि। ई मैथिली सँ संबंधित अछि आ घर-गाँव में दैनिक संवादक माध्यम अछि। "नमस्कार" आ "तूँ के हाल बा?" दैनिक अभिवादन आ स्वास्थ्य पूछताछ में प्रयोग होइत अछि।

English Translation:

Bajjika is spoken among people in central Madhesh. It is related to Maithili and serves as a medium for daily rural communication. "Namaskār" and "Tũ ke hāl ba?" are used for greetings and asking about health.

पर्सो-अरबी लिपि विशेषतः उर्दू भाषासँग सम्बन्धित मधेशी समुदायको लिपि परिदृश्यमा अर्को महत्त्वपूर्ण अंशको रूपमा प्रस्तुत हुन्छ। मुगलकालमा परिचित यो लिपि इस्लामी विद्वता, साहित्य र प्रशासनसँग नजिकबाट सम्बन्धित भयो। पर्सो-अरबी लिपिमा लेखिएको उर्दूले मधेशका मुस्लिम समुदायको सांस्कृतिक र बौद्धिक जीवनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ, जसले कविता, गद्य र धार्मिक ग्रन्थको समृद्ध परम्परामा योगदान पुऱ्याएको छ (Rahman, 2002)। यो लिपिको निरन्तर प्रयोगले भाषिक मानकीकरणको व्यापक प्रवृत्तिबीच पनि सांस्कृतिक र धार्मिक पहिचानको टिकाउपन देखाउँछ।

Urdu Paragraph (Perso-Arabic script):

اردو زبان چھوٹے کمیونٹیز میں مدھیش میں بولی جاتی ہے۔ اس میں شاعری اور ادب کی قدیم روایت ہے۔ سلام کے لئے "السلام علیکم" استعمال ہوتا ہے اور صحت پوچھنے کے لئے "آپ کیسے ہیں؟" عام سوال ہے۔

English Translation:

Urdu is spoken by small communities in Madhesh. It has a long tradition of poetry and literature. “As-salām ‘alaykum” is used for greetings, and “Āp kaise hain?” is commonly asked to inquire about health.

मधेश क्षेत्रमा विभिन्न लिपिहरूको ऐतिहासिक सहअस्तित्वले बहुलवादी र लचकपूर्ण लेखन प्रणालीको दृष्टिकोणलाई देखाउँछ, जहाँ लिपि चयन सन्दर्भ, कार्य र समुदायसँगको सम्बन्धद्वारा निर्धारण हुन्थ्यो । तथापि, देवनागरीको प्रभुत्व र परम्परागत लिपिहरूको ह्रासँगै यो विविधता समयक्रममा घटेको छ । पाण्डुलिपि संस्कृतिबाट मुद्रण र डिजिटल माध्यमतर्फको सङ्क्रमणले पनि यो परिवर्तन तीव्र बनाएको छ, किनभने मानकीकृत लिपिहरू नयाँ प्रविधिहरूमा सजिलै अनुकूलित गर्न सकिन्छ (Daniels & Bright, 1996)।

भर्खरका अध्ययनहरूले लिपि ह्रासका सांस्कृतिक प्रभावहरूलाई उजागर गरेका छन्, जसले देखाउँछ कि लिपिहरू ऐतिहासिक ग्रन्थ, साहित्यिक परम्परा र सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षणमा अनिवार्य छन् । कैथी र तिरहुता जस्ता लिपिहरूको विलुप्तिले केवल ऐतिहासिक अभिलेखमा पहुँच सीमित मात्र गर्दैन, भाषिक र सांस्कृतिक सम्पदाबीचको प्रतीकात्मक सम्बन्धलाई पनि कमजोर पार्दछ (Sharma, 2012) । यसैले, यी लिपिहरूलाई पुनर्जीवित गर्न शैक्षिक अनुसन्धान, सांस्कृतिक पहल र डिजिटल इनकोडिङ परियोजनाहरू मार्फत नयाँ प्रयासहरू सुरु गरिएको छ।

समग्रमा, मधेशी समुदायमा लिपिहरूको ऐतिहासिक प्रयोग भाषिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक कारकहरूले आकार दिएको समृद्ध र विविध लिपि परम्पराको झल्को हो। देवनागरीको प्रभुत्वले मानकीकरण र राष्ट्रिय एकीकरणलाई सहज बनाएको भए पनि यसले परम्परागत लिपिहरूको ह्रासमा योगदान पुऱ्याएको छ। यो ऐतिहासिक मार्गबारे बुझाइ मधेश क्षेत्रमा लिपि विविधता संरक्षण र सांस्कृतिक सम्पदाको निरन्तरताका लागि रणनीतिहरू विकास गर्न आवश्यक हुन्छ।

१०. नेपालमा भाषा संरक्षण सम्बन्धी अध्ययनहरू

नेपालमा भाषा संरक्षण सम्बन्धी शैक्षिक अध्ययनहरूले देशलाई भाषिक रूपमा विविध राष्ट्रको रूपमा देखाउँदै भाषा संरक्षण, नीति कार्यान्वयन र सांस्कृतिक दिगोपनासँग सम्बन्धित जटिल चुनौतीहरूमा ध्यान केन्द्रित गरेका छन् । नेपालमा १२३ भन्दा बढी भाषाहरू बोलिने गरिन्छ, जसमा धेरै भाषाहरू फरक भाषा परिवारका हुन्, जस्तै—इन्डो-आर्यन, तिबेटो-बर्मन र ऑस्ट्रोएशियाटिक। यस विविधताले राष्ट्रिय सामाजिक–राजनीतिक ढाँचाभित्र भाषाहरू कसरी संरक्षण, पुनर्जीवन वा उपेक्षित हुन्छन् भन्ने विषयमा महत्त्वपूर्ण शैक्षिक अनुसन्धानलाई उत्प्रेरित गरेको छ (Yadav, 2014; Toba, 2007)।

साहित्यमा प्रमुख विषय नेपाली भाषा अधिकारिक भाषाको रूपमा प्रभुत्व राख्ने नेपालको मुख्य भाषा हो। ऐतिहासिक रूपमा, नेपाली राज्यले एकभाषी विचारधारा प्रवर्द्धन गरेको थियो जसले प्रशासन, शिक्षा र राष्ट्रिय पहिचान निर्माणमा

नेपाली भाषालाई प्राथमिकता दिएको थियो । विद्वानहरू जस्तै Gellner (2007) र Hachhethu (2007) भन्छन् कि यस नीतिले अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको उपेक्षामा योगदान पुऱ्यायो, जसले तिनीहरूको औपचारिक प्रयोग सीमित गऱ्यो र प्रतिष्ठामा कमी ल्यायो । फलस्वरूप, धेरै स्थानीय भाषाहरू अनौपचारिक सन्दर्भमा सीमित भए, जसले अन्तरपीढी सर्ने क्षमता र दीर्घकालीन रूपमा कमजोर बनायो ।

यी चुनौतीहरूको उत्तरस्वरूप, 1990 (वि.सं. 2007) पछि लोकतान्त्रिक सुधारहरू र 2015 (वि.सं. 2072) को संविधानको घोषणा भाषिक समावेशीताको दिशामा महत्त्वपूर्ण परिवर्तनको रूपमा देखिन्छ । संविधानले सबै मातृभाषालाई राष्ट्रिय भाषा मान्यता दिएको छ र भाषिक सम्पदाको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । यी नीति परिवर्तनको अध्ययनले यसको प्रतीकात्मक महत्त्व र कार्यान्वयनमा देखिने कठिनाइहरू उजागर गर्छ । कानुनी मान्यता भाषिक अधिकारबारे सचेतना बढाउँछ भने व्यावहारिक उपायहरू—जस्तै पाठ्यक्रम विकास, शिक्षक तालिम र स्रोत अझै पर्याप्त छैनन् (Yadav, 2014) ।

नेपालमा भाषा संरक्षणमा गरिएको अनुसन्धानले समुदाय-आधारित पहल र सामान्य रूपमा जमीन स्तरका प्रयासहरूमा पनि ध्यान दिएको छ । विद्वानहरू भन्छन् कि स्थानीय समुदायहरूले मौखिक परम्परा, सांस्कृतिक अभ्यास र अनौपचारिक शिक्षाका माध्यमबाट भाषा प्रयोग कायम राख्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । उदाहरणका लागि, समुदाय-प्रेरित दस्तावेजीकरण परियोजना, भाषा कक्षाहरू र सांस्कृतिक महोत्सवहरूलाई सङ्कटग्रस्त भाषाहरूको संरक्षणका लागि प्रभावकारी रणनीतिहरूको रूपमा चिनिएको छ (UNESCO, 2003) । तथापि, यी प्रयासहरू प्रायः संस्थागत समर्थन र दीर्घकालीन दिगोपनाबाट वञ्चित हुने भएकाले यसको प्रभाव सीमित रहन्छ ।

अर्को महत्त्वपूर्ण क्षेत्र मातृभाषा शिक्षा हो, जसलाई भाषा संरक्षणको उपकरणको रूपमा हेरिन्छ । नेपालमा शैक्षिक अनुसन्धानले प्रारम्भिक शिक्षामा स्थानीय भाषाहरूलाई माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्दा सिकाइ परिणामहरू सुधार्ने र भाषिक पहिचान मजबुत पार्ने देखाएको छ । तथापि, मातृभाषा शिक्षाको कार्यान्वयनमा मानकीकृत वर्णमाला, पाठ्यसामग्री र प्रशिक्षित शिक्षकहरूको अभावजस्ता चुनौतीहरू छन् (Toba, 2007) । मधेशी समुदायको सन्दर्भमा, बहुभाषिकता र बहुलिपि अस्तित्वले पाठ्यक्रम डिजाइन र नीति कार्यान्वयनलाई अझ जटिल बनाउँछ ।

भाषा संरक्षणमा प्रविधिको भूमिकामा पनि हालका अध्ययनहरूले ध्यान दिएका छन् । अनलाइन शब्दकोष, भाषा एप्स र युनिकोड-आधारित लिपि इनकोडिङ जस्ता डिजिटल उपकरणहरूले सङ्कटग्रस्त भाषाहरूको दस्तावेजीकरण र पुनर्जीवनका लागि नयाँ अवसर सिर्जना गरेका छन् । अनुसन्धानकर्ताहरू भन्छन् कि डिजिटल प्लेटफर्महरूले भाषिक स्रोतहरूमा व्यापक पहुँच सुनिश्चित गर्न र युवा पुस्तामा भाषा प्रयोग प्रवर्द्धन गर्न सक्छन् । तथापि, धेरै नेपाली भाषाहरूको डिजिटल प्रतिनिधित्व अझै सीमित छ, विशेषतः तिनका गैर-मानकीकृत वा परम्परागत लिपिहरूका लागि डिजिटल रूपमा कार्य गर्न बाँकी नै देखिन्छ (Daniels & Bright, 1996) ।

सामाजिक–भाषिक अनुसन्धानले भाषा संरक्षण परिणाममा भाषा सम्बन्धी दृष्टिकोण र धारणाहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने देखाउँछ । अध्ययनहरूले देखाउँछन् कि भाषीहरूको आफ्नै मातृभाषाप्रतिको दृष्टिकोण—सामाजिक प्रतिष्ठा, आर्थिक अवसर र शिक्षा नीतिहरूले प्रभावित हुने—भाषा प्रयोग निर्धारण गर्न निर्णायक हुन्छ । धेरै अवस्थामा, अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू कम मूल्यवान् ठानिन्छन्, जसले नेपाली वा अङ्ग्रेजी जस्ता प्रभुत्वशाली भाषाहरूतर्फ भाषागत

स्थानान्तरण (language shift) निम्त्याउँछ (Bourdieu, 1991; Fishman, 1991)। यी दृष्टिकोणहरूलाई सम्बोधन गर्नु सफल भाषा संरक्षण प्रयासका लागि निकै उपयोगी हुन्छ।

वृद्धि हुँदै गएको साहित्यक परिवेशबावजुद, नेपालमा भाषा संरक्षण अध्ययनमा केही अन्तरालहरू देखिन्छन्। धेरै अनुसन्धान पहाड र हिमाली क्षेत्रका स्थानीय भाषामा केन्द्रित छन्, जबकि मधेशी भाषिक सन्दर्भमा तुलनात्मक रूपमा कम ध्यान दिइएको छ। साथै, भाषा र लिपि संरक्षण सम्बन्धी अध्ययनहरूको समग्र एकीकरण सीमित छ, जबकि लिपिहरू लेखन परम्परा र सांस्कृतिक पहिचान कायम राख्न महत्त्वपूर्ण छन्। विभिन्न क्षेत्र र समुदायमा भाषा प्रयोगको विश्लेषण गर्ने थप अनुभवजन्य, तथ्य-आधारित अनुसन्धानको आवश्यकता पनि छ।

समग्रमा, नेपालमा भाषा संरक्षण सम्बन्धी विद्यमान अध्ययनहरूले बहुभाषिक समाजमा भाषिक विविधता कायम राख्ने चुनौती र अवसरको महत्त्वपूर्ण दृष्टान्त प्रदान गर्छन्। यिनीहरूले नीति समर्थन, समुदाय संलग्नता, शिक्षा र प्रविधिको महत्त्वलाई उजागर गर्छन्। तथापि, यी प्रयासहरूको प्रभावकारिता तिनको विशेष सामाजिक–सांस्कृतिक सन्दर्भमा, जस्तै मधेशी समुदायमा, अनुकूलन र एकीकरणमा निर्भर गर्दछ।

११. भाषा र लिपि संरक्षण सम्बन्धी सरकारी नीतिहरू

नेपालको सन्दर्भमा भाषा–नीति सम्बन्धी समस्या ऐतिहासिक रूपमा गहिरो र दीर्घकालीन छ। राणा शासन (1846-1951) को समयमा केन्द्रीकृत निरङ्कुश शासन प्रणालीले प्रशासनिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक क्षेत्रमा आफ्नो पूर्ण नियन्त्रण स्थापित गरेको थियो। यस अवधिमा राज्यले "एक भाषा, एक राज्य" जस्तो एकभाषिक शासन–विचारधारालाई संस्थागत गर्न सक्षम भयो। परिणामस्वरूप, अल्पसंख्यक तथा सीमान्तीकृत भाषिक समुदायहरूलाई यस्तो नीतिको प्रतिरोध वा विरोध गर्ने संस्थागत अवसर अत्यन्त सीमित थियो।

सन् 1951 को राजनीतिक परिवर्तनपछि भाषिक बहुलताप्रति अपेक्षा गरिएको उदारीकरण पूर्ण रूपमा व्यवहारमा आउन सकेन। बरु, राज्य संरचनाले क्रमशः नेपाली भाषालाई शासन, शिक्षा तथा राष्ट्रिय पहिचान निर्माणको प्रमुख र प्रायः एकमात्र माध्यमका रूपमा संस्थागत गऱ्यो। यस प्रक्रियालाई विद्वानहरूले भाषिक राष्ट्रवादको वर्चस्व (linguistic nationalism) को रूपमा व्याख्या गरेका छन्, जहाँ भाषा राज्य–निर्माणको उपकरण बनेको देखिन्छ (Tollefson & Tsui, 2004; Sonntag, 2007)।

यस सन्दर्भमा जनगणनामा देखिएको भाषासम्बन्धी तथ्याङ्ककको असंगतता विशेष रूपमा उल्लेखनीय छ। Turin (2007) अनुसार, विभिन्न जनगणनामा भाषाहरूको संख्या फरक–फरक देखिन्छ—1952-54 मा ४४ भाषा, 1961 मा ३६, 1971 मा १७, 1981 मा १८, 1991 मा ३२ र 2001 मा ९२ भाषा उल्लेख गरिएको छ। यस्तो उतारचढावले केवल तथ्याङ्कीय वा विधिगत समस्या मात्र होइन, राज्यद्वारा भाषाको वर्गीकरण र गणनामा राजनीतिक प्रभाव पनि रहेको सङ्केत गर्दछ। यसले आधिकारिक भाषिक तथ्याङ्ककको तटस्थतामाथि प्रश्न उठाउँछ।

1959 को संविधानले नेपाली भाषालाई राष्ट्रिय भाषाको रूपमा स्थापित गर्दै राष्ट्रवादसँग यसको घनिष्ठ सम्बन्धलाई अझ बलियो बनायो। त्यस्तै, राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग (NNEPC, 1956) को प्रतिवेदनले नेपाली र अंग्रेजी

बाहेकका सबै भाषाहरूलाई शिक्षाबाट हटाउने सिफारिस गरेको भन्दै व्यापक आलोचना भएको थियो । जसले आदिवासी तथा अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको संस्थागत अवमूल्यनलाई प्रोत्साहित गऱ्यो ।

समयक्रमसँगै नेपाली भाषाको वर्चस्वले राज्य र भाषिक अल्पसंख्यक समुदायबीच तनाव सिर्जना गऱ्यो, जसको परिणामस्वरूप विभिन्न भाषिक अधिकार आन्दोलनहरू र पहिचान–आधारित राजनीतिक संघर्षहरू देखा परे । मधेश आन्दोलन 2015 (वि.सं. 2072) सम्मका विभिन्न चरणहरू) लगायतका आन्दोलनहरूले राज्यलाई संवैधानिक रूपमा भाषिक विविधता स्वीकार गर्न बाध्य बनायो । 2015 (वि.सं. 2072) को संविधानले सबै मातृभाषालाई राष्ट्रिय भाषाको मान्यता दिए तापनि, यसको कार्यान्वयनमा गम्भीर चुनौतीहरू कायम छन् । परिणामस्वरूप, गैर–नेपाली भाषाहरू अझै पनि संस्थागत समर्थनको कमी, कमजोर नीति कार्यान्वयन, र राज्यस्तरमा नेपाली भाषालाई दिइने प्रतीकात्मक प्राथमिकताका कारण संरचनात्मक रूपमा सीमान्तीकृत अवस्थामै रहेका छन् ।

नेपालमा सरकारी नीतिहरू समयक्रमसँगै महत्त्वपूर्ण परिवर्तनको सामना गरेका छन्, जसले एकभाषीय राष्ट्रवादबाट भाषिक विविधताको अधिक समावेशी मान्यताको दिशामा क्रमिक रूपान्तरण देखाउँछ । ऐतिहासिक रूपमा, नेपाली राज्यले नेपाली (देवनागरी लिपिमा) मात्रलाई एकमात्र अधिकारिक भाषा रूपमा प्रवर्द्धन गरेको थियो, विशेष गरी पञ्चायतकाल (सन् 1960–1990) मा, जब भाषिक एकरूपता राष्ट्रिय पहिचान र राजनीतिक केन्द्रीकरणसँग निकट सम्बन्धित थियो । यस नीतिगत ढाँचाले मधेशी समुदाय लगायत क्षेत्रीय र अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूलाई शिक्षा, प्रशासन र सञ्चार माध्यम जस्ता औपचारिक क्षेत्रबाट बहिष्कृत गर्दै उपेक्षित बनायो (Gellner, 2007; Hachhethu, 2007) ।

सन् 1990 मा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनाले भाषा नीतिमा बहुपक्षीय दृष्टिकोणको सुरुवात गऱ्यो । सन् 1990 को संविधानले नेपाललाई बहुभाषिक राष्ट्रको रूपमा मान्यता दियो र शिक्षा तथा स्थानीय शासनमा मातृभाषा प्रयोगको अनुमति दियो । तथापि, संस्थागत व्यवस्थाको अभाव र स्रोत सीमितताका कारण कार्यान्वयन अझै सीमित रह्यो (Yadav, 2014) । औपचारिक कार्यमा नेपाली भाषाको निरन्तर प्रभुत्वले मधेशी भाषाहरू—जस्तै मैथिली, भोजपुरी र अवधी जस्ता भाषाहरूले राज्य संरचनामा अझै कम प्रतिनिधित्व हुने अवस्था कायम गऱ्यो ।

महत्त्वपूर्ण नीति परिवर्तन सन् 2015 (वि.सं. 2072) को संविधानको घोषणासँगै आयो, जसले देशभरि बोलिने सबै मातृभाषालाई औपचारिक रूपमा राष्ट्रिय भाषा रूपमा मान्यता दिएको छ । संविधानले भाषिक अधिकार सुनिश्चित गर्छ, जसमा आफ्नै भाषा र लिपि संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने अधिकार समावेश छ, साथै प्रदेश सरकारहरूलाई आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र स्थानीय भाषालाई आधिकारिक भाषा रूपमा अपनाउने अधिकार दिन्छ । यस कानुनी ढाँचाले भाषिक समावेशिता र सांस्कृतिक मान्यताको दिशामा महत्त्वपूर्ण कदमको प्रतिनिधित्व गर्दछ ।

संवैधानिक प्रावधानसँगै भाषा संरक्षण समर्थन गर्ने संस्थागत संयन्त्रहरू पनि स्थापना गरिएका छन् । भाषा आयोग र सांस्कृतिक निकायको गठनले अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको अनुसन्धान, दस्तावेजीकरण र विकास प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य राख्छ । यी संस्थाहरूले नीतिहरू सिफारिस गर्ने, भाषा मानकीकरणलाई समर्थन गर्ने र शिक्षा तथा सञ्चार माध्यममा स्थानीय भाषाहरूको समावेशीकरणलाई सुविधा प्रदान गर्ने जिम्मेवारी पाएका छन् । तथापि, विद्वानहरूले भन्छन् कि यी संस्थाहरू प्रायः सीमित वित्तीय स्रोत, प्राविधिक विशेषज्ञताको अभाव र प्रशासनिक कार्यकुशलतामा चुनौतीहरूको सामना गर्छन् (Toba, 2007) ।

सरकारी नीतिहरूले मातृभाषा आधारित बहुभाषिक शिक्षा (MTB-MLE) प्रवर्द्धन गर्ने शैक्षिक सुधार मार्फत पनि भाषा संरक्षणको प्रयास गरेका छन् । यस दृष्टिकोणले प्रारम्भिक शिक्षामा विद्यार्थीहरूको पहिलो भाषाको प्रयोगले सिकाइ परिणाम सुधार्ने र भाषिक पहिचान मजबुत पार्ने कुरा जोड दिन्छ । विभिन्न क्षेत्र, जसमा मधेश पनि समावेश छ, मा पाइलट कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन भए तापनि मानकीकृत पाठ्यक्रम, प्रशिक्षित शिक्षक र स्थानीय भाषामा शिक्षण सामग्रीको अभावले यसको विस्तारमा अवरोध पुऱ्याएको पाइन्छ (Yadav, 2014) ।

यी प्रगतिशील नीतिहरू हुँदाहुँदै पनि, नीति निर्माण र कार्यान्वयन बीच महत्त्वपूर्ण अन्तराल अझै विद्यमान छ । धेरै मधेशी भाषाहरू औपचारिक शिक्षा, आधिकारिक सञ्चार र डिजिटल प्लेटफर्ममा सीमित प्रतिनिधित्व राख्छन् । साथै, सरकारी नीतिहरू प्रायः भाषा संरक्षणमा केन्द्रित छन्, जबकि तिरहुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूको संरक्षणमा तुलनात्मक रूपमा कम ध्यान दिइएको छ । लिपि पुनर्जीवनका लागि व्यापक रणनीतिहरूको अभावले तिनीहरूको निरन्तर पतनमा योगदान पुऱ्याएको छ (Sharma, 2012) ।

समग्रमा, नेपालमा सरकारी नीतिहरू भाषिक विविधताको महत्त्व र भाषा संरक्षणको आवश्यकता प्रति बढ्दो मान्यता देखाउँछन् । तथापि, यी नीतिहरूको प्रभावकारिता तिनीहरूको व्यावहारिक कार्यान्वयन, संस्थागत समर्थन र समुदाय-आधारित पहलहरूसँगको एकीकरणमा निर्भर गर्दछ । नीति र अभ्यास बीचको अन्तराल सम्बोधन गर्नु मधेशी भाषाहरू र तिनीहरूको लिपिको दिगोपन सुनिश्चित गर्न अत्यावश्यक हुन्छ ।

१२. मधेशी समुदायका भाषाहरू

१२.१ प्रमुख मधेशी भाषाहरू (मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका, उर्दू आदि)

मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका र उर्दू जस्ता भाषाहरू यसको सांस्कृतिक र सञ्चार अभ्यासको मूल आधार नेपालको मधेशी समुदाय दक्षिण एसियामा सबैभन्दा भाषिक रूपमा विविध जनसङ्ख्यामध्ये एक हो । यी भाषाहरू प्रायः भारोपेली भाषापरिवारको इन्डो–आर्यन भाषाकुलमा पर्छन् र उत्तर भारतसँगको शताब्दी पुरानो पार-सीमान्त अन्तरक्रियाबाट विकास भएका छन्, जसका परिणामस्वरूप साझा भाषिक विशेषता र सांस्कृतिक सम्बन्ध विकसित भएका छन् (Masica, 1991; Yadav, 2014) ।

मैथिली मधेशको सबैभन्दा प्रमुख भाषा हो र नेपालको संवैधानिक रूपमा राष्ट्रिय भाषा भनेर मान्यता प्राप्त छ । यसले मध्यकालीन समयदेखि समृद्ध साहित्यिक परम्परा बोकेको छ, जसमा विद्यापति जस्ता कविहरूका क्लासिकल कृतिहरू समावेश छन् । ऐतिहासिक रूपमा, मैथिली तिरहुता (मिथिलाक्षर) लिपिमा लेखिन्थ्यो, यद्यपि आज प्रायः देवनागरीमा प्रस्तुत हुन्छ (Sharma, 2012) ।

भोजपुरी र अवधी तराईका विभिन्न जिल्लाहरूमा व्यापक रूपमा बोलिन्छन् । विशेषगरी, भोजपुरी धेरै मधेशी समुदायमा lingua franca (सार्वभौमिक सञ्चार भाषा) को रूपमा कार्य गर्छ र भारतको बिहार तथा उत्तर प्रदेशसँग गहिरो सांस्कृतिक सम्बन्ध राख्छ । अवधीको पनि लामो मौखिक परम्परा छ र ऐतिहासिक रूपमा यसलाई कैथी लिपिमा लेखिन्थ्यो, जुन प्रशासनिक र कानूनी प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिन्थ्यो र पछि देवनागरीले यसलाई प्रतिस्थापन गर्यो (King, 1994) र आफ्नो प्रभुत्व स्थापित भयो ।

बज्जिका प्रायः मैथिली वा भोजपुरीको उपभाषा मानिन्छ र यसले क्षेत्रीय भाषिक पहिचानको तरलता देखाउँछ। यसका वक्ताहरूको मौखिक परम्परा फरक छ, यद्यपि मैथिलीको तुलनामा यसलाई बलियो संस्थागत मान्यता प्राप्त छैन (Yadav, 2014)।

उर्दू, विशेष गरी मधेशका मुस्लिम समुदायसँग सम्बन्धित, यस भाषिक विविधतामा अर्को आयाम थप्छ। उर्दू पर्सो-अरबी लिपिमा लेखिन्छ र यससँग समृद्ध इन्डो–इस्लामिक साहित्यिक र सांस्कृतिक सम्पदा जोडिएको छ, जसले मधेशलाई दक्षिण एसियाका व्यापक परम्परासँग जोड्छ (Rahman, 2002)।

यी भाषाहरूको सहअस्तित्वले मधेशी व्यक्तिहरूको बहुभाषिक दक्षता देखाउँछ, जसले सामाजिक सन्दर्भअनुसार स्थानीय भाषाहरू, नेपाली, हिन्दी र बढ्दो रूपमा अङ्ग्रेजी बीच स्विच गर्छन्। यस गतिशीलताले सांस्कृतिक मिश्रण र विश्वव्यापीकरणको दबाब दुवै प्रतिबिम्बित गर्छ, जसले युवा पुस्तामा भाषा परिवर्तनमा योगदान पुऱ्याएको छ (Fishman, 1991; Hachhethu, 2007)।

यी भाषाहरूको संरक्षण केवल सांस्कृतिक पहिचान कायम राख्न मात्र होइन, भाषिक समानता र सामाजिक समावेशिता सुनिश्चित गर्न पनि अत्यन्त आवश्यक छ। लेखन परम्परा र लिपि प्रयोगमा यी भाषाहरूको पतनले लोककथा, धार्मिक रीतिरिवाज र सामूहिक स्मृतिको हस्तान्तरणमा खतरा पुऱ्याउँछ, जसले पुनर्जीवन प्रयासको तात्कालिक आवश्यकता देखाउँछ (UNESCO, 2003)।

१२.२ मधेशी भाषाहरूको क्षेत्रीय वितरण

मधेशी समुदाय नेपालका तराई/मधेश क्षेत्रमा बसोबास गर्छ, जुन उर्वर मैदान हो। यो समुदाय इन्डो–नेपाल सीमा समेट्दै फैलिएको छ। यसले भौगोलिक स्थिति ऐतिहासिक रूपमा सीमापारको सांस्कृतिक र भाषिक आदान–प्रदानलाई सजिलो बनाएको छ, जसले मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका र उर्दू जस्ता भाषाहरूको वितरणलाई आकार दिएको छ। यी भाषाहरू प्रत्येकले अलग–अलग तर आंशिक रूपमा प्रयोग हुने क्षेत्रीय स्थान ओगटेका छन्, जसले ऐतिहासिक बसोबासको ढाँचा र समसामयिक भाषिक–सामाजिक प्रवृत्तिहरू दुवै प्रतिबिम्बित गर्छ (Masica, 1991; Yadav, 2014)।

मैथिली मुख्यत: तराईका पूर्वी र मध्यवर्ती जिल्लाहरूमा बोलीन्छ, जसमा धनुषा, महोत्तरी, सिराहा र सप्तरी समावेश छन्। यसको वितरण भारतको उत्तर बिहारको मिथिला सांस्कृतिक क्षेत्रसँग पनि सम्बन्धित छ। जसले यस भाषाको अन्तरराष्ट्रिय/सीमापार चरित्रलाई देखाउँछ। नेपालको संवैधानिक मान्यता र साहित्यिक प्रतिष्ठाले मैथिलीको महत्त्वलाई थप बलियो बनाएको छ, यद्यपि यसको पारम्परिक लिपि तिरहुता प्रायः औपचारिक क्षेत्रमा देवनागरीले प्रतिस्थापन गरेको छ (Sharma, 2012)।

भोजपुरी पश्चिमी तराईका जिल्लाहरूमा प्रमुख भाषाको रूपमा प्रयोग हुन्छ, जस्तै पर्सा, बारा, रौतहट र कपिलवस्तुका केही भागहरू। यसको वक्ताहरूले भारतको बिहार र उत्तर प्रदेशका भोजपुरी क्षेत्रहरूसँग बलियो सांस्कृतिक र भाषिक सम्बन्ध राख्छन्। भोजपुरी धेरै मधेशी समुदायमा lingua franca को रूपमा कार्य गर्छ, विशेष गरी व्यापार र दैनिक

सञ्चारमा । ऐतिहासिक रूपमा यो कैथी लिपिमा लेखिन्थ्यो, तर मैथिली जस्तै आजकाल प्रायः देवनागरीमा प्रयोग हुन्छ (King, 1994) ।

अवधी मध्य-पश्चिमी तराईका जिल्लाहरूमा केन्द्रित छ, जस्तै बाँके र बर्दिया र यसको भाषिक सम्बन्ध पूर्वी उत्तर प्रदेशका अवधी भाषीहरूसँग छ । मैथिली वा भोजपुरीको तुलनामा कम संस्थागत मान्यता भए पनि अवधीले बलियो मौखिक परम्परा कायम राखेको छ, विशेष गरी लोकगीत र कथावाचनमा यसको भूमिका उल्लेख्य देखिन्छ । यसको वितरणले शताब्दी पुरानो सीमापारको बसोबास र प्रवासनलाई दर्शाउँछ (Hachhethu, 2007) ।

बज्जिका, प्रायः मैथिली वा भोजपुरीको उपभाषा मानिने, रौतहट, बारा र पर्साका केही भागमा बोलिन्छ । यसको वितरण मैथिली र भोजपुरी क्षेत्रसँगको प्रभावमा पनि हुन्छ, जसले मधेशमा भाषिक सीमाहरूको तरलता देखाउँछ । गैर-औपचारिक क्षेत्रहरूमा यसको व्यापक प्रयोग भए तापनि बज्जिकालाई औपचारिक मान्यता र संस्थागत सहयोग प्राप्त छैन, जसले यसको उपेक्षित स्थिति सुनिश्चित गरेको छ (Yadav, 2014) ।

उर्दू मुख्यतः तराईभरि मुस्लिम समुदायले बोल्छन्, विशेष गरी वीरगञ्ज र जनकपुरजस्ता शहरी केन्द्रहरूमा यसको प्रयोग सापेक्षतामा बढी देखिन्छ । यसको वितरण अन्य मधेशी भाषाहरूको तुलनामा कम भौगोलिक रूपमा सिमित छ, किनकि यसले समुदाय भाषा मात्र होइन धार्मिक पहिचानको सूचकको रूपमा पनि कार्य गर्छ । पर्सो-अरबी लिपिमा लेखिने उर्दू भाषाले मधेशी मुस्लिमहरूलाई विस्तृत इन्डो–इस्लामिक सांस्कृतिक परम्परासँग जोड्छ (Rahman, 2002) ।

यी भाषाहरूको क्षेत्रीय वितरण बहुभाषिकताको कारण अझ जटिल भएको छ । धेरै मधेशी व्यक्तिहरू सन्दर्भ अनुसार धेरै भाषाहरू बोल्छन्—घर र समुदायमा स्थानीय भाषा, सरकारी क्षेत्रहरूमा नेपाली, सीमापारको अन्तरक्रियामा हिन्दी र शिक्षा तथा पेशागत क्षेत्रमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग पाइन्छ । यस बहुभाषिक परिवेशले सांस्कृतिक मिश्रण र सामाजिक–आर्थिक अनुकूलन दुवै देखाउँछ, तर यसले युवा पुस्तामा भाषा परिवर्तनमा योगदान पनि पुऱ्याउँछ, जसले बढी प्रभावशाली भाषाहरूलाई गतिशीलता र प्रतिष्ठाका लागि प्राथमिकता दिन्छ (Fishman, 1991; UNESCO, 2003) ।

मधेशी भाषाहरूको क्षेत्रीय वितरण बुझ्नु प्रभावकारी संरक्षण रणनीतिहरू तयार पार्न अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । यसले विभिन्न जिल्लाका विशिष्ट भाषिक परिदृश्यलाई मान्यता दिने स्थानीय भाषिक नीति आवश्यकतालाई उजागर गर्छ, साथै विश्वव्यापीकरण, प्रवासन र संस्थागत उपेक्षाका व्यापक चुनौतीहरूलाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्ने देखाउँछ ।

१२.३ मधेशी भाषाहरूका समाजभाषाशास्त्रीय विशेषताहरू

मधेशी समुदायको समाजभाषाशास्त्रीय चित्र बहुभाषिकता, डाइग्लोसिया (द्विभाषिक प्रयोगको स्थिति), कोड–स्विचिङ (भाषा साटफेर) र क्षेत्र-विशिष्ट भाषिक प्रयोगद्वारा परिभाषित हुन्छ, जसले सांस्कृतिक मिश्रण र सामाजिक–राजनीतिक दबाब दुवैलाई प्रतिबिम्बित गर्छ । यी विशेषताहरू देखाउँछन् कि भाषा केवल सञ्चारको उपकरण मात्र नभएर पहिचान पनि हो । सत्ता र सामाजिक गतिशीलताको सङ्केतकको रूपमा पनि कार्य गर्छ (Fishman, 1972; Hachhethu, 2007) ।

बहुभाषिक दक्षता

मधेशी समाजभाषाशास्त्रको प्रमुख विशेषता व्यापक बहुभाषिकता हो । व्यक्तिहरू सन्दर्भ अनुसार धेरै भाषाहरू बोल्छन्- घर र समुदायमा मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका वा उर्दू; सरकारी र शैक्षिक क्षेत्रहरूमा नेपाली; सीमापार अन्तरक्रियामा हिन्दी; र शिक्षा तथा पेशागत क्षेत्रहरूमा बढ्दो रूपमा अङ्ग्रेजी (Yadav, 2014) । यो बहुभाषिक दक्षता Fishman (1972) ले वर्णन गरेको "क्षेत्र-आधारित भाषिक प्रयोग" सँग मेल खान्छ, जहाँ भाषा छनोट सामाजिक र संस्थागत सन्दर्भले निर्धारण गर्छ ।

डाइग्लोसिया र कोड–स्विचिङ

मधेशी भाषिक परिवेशमा डाइग्लोसियाको सङ्केत देखिन्छ, जहाँ औपचारिक सञ्चारमा भाषाको मानकीकृत रूप प्रयोग हुन्छ भने स्थानीय उपभाषाहरू गैर-औपचारिक कुराकानीमा प्रभुत्व राख्छन् । उदाहरणका लागि, सांस्कृतिक कार्यक्रमहरूमा मैथिली साहित्यिक रूपमै बोलिन सक्छ, तर दैनिक वार्तालापमा स्थानीय उपभाषा प्रभुत्वमा हुन्छ । डाइग्लोसियासँगै मधेशी भाषाहरू, नेपाली र हिन्दीबीच कोड–स्विचिङ सामान्य सञ्चार रणनीति हो । यस अभ्यासले भाषिक अनुकूलता मात्र होइन, सांस्कृतिक मिश्रण र विभिन्न सामाजिक क्षेत्रहरूमा पहिचानको वार्ता पनि देखाउँछ (Hachhethu, 2007) ।

भाषा र पहिचान

भाषा मधेशमा सांस्कृतिक पहिचानको प्रतीकको रूपमा कार्य गर्छ । उदाहरणका लागि, मैथिली मिथिला सांस्कृतिक सम्पदासँग सम्बन्धित छ भने उर्दू इस्लामिक परम्परा र समुदायसँगको सम्बन्ध जनाउँछ । लिपि छनोटले पनि पहिचानलाई बल दिन्छ । मैथिलीमा तिरहुता र उर्दूमा पर्सो-अरबी ऐतिहासिक निरन्तरता र सांस्कृतिक गर्वको प्रतीक हुन् (Rahman, 2002; Sharma, 2012) । तर, सरकारी क्षेत्रहरूमा नेपाली र देवनागरीको प्रभुत्वले यी पारम्परिक लिपीहरूलाई उपेक्षित बनाएको छ, जसले पहिचान निर्माणमा तिनको प्रतीकात्मक भूमिकालाई कमजोर बनाएको छ ।

भाषिक प्रतिष्ठा र सत्ता

मधेशका समाजभाषाशास्त्रीय गतिशीलता भाषिक पदानुक्रमद्वारा निर्धारण हुन्छ । नेपाली, औपचारिक भाषा भएर, संस्थागत प्रतिष्ठा बोकेको छ र शिक्षा, प्रशासन र राष्ट्रिय प्रतिनिधित्वको प्रवेशद्वारको रूपमा कार्य गर्छ । अङ्ग्रेजी, अर्कोतर्फ, विश्वव्यापी गतिशीलता र पेशागत उन्नतिको लागि बढ्दो रूपमा मूल्यवान छ । तुलनात्मक रूपमा, मधेशी भाषाहरू प्रायः गैर-औपचारिक क्षेत्रमा सीमित छन्, जसले Bourdieu (1991) ले वर्णन गरेको "भाषिक पूँजी" सिर्जना गर्छ, जहाँ केही भाषाहरू सामाजिक र आर्थिक सन्दर्भमा बढी मूल्यवान ठानिन्छन् । यस असन्तुलनले युवा पुस्तामा भाषा परिवर्तनलाई बढावा दिन्छ, जसले प्रभुत्वशाली भाषाहरूलाई सामाजिक उन्नतिको लागि प्राथमिकता दिन्छ ।

पिढीगत हस्तान्तरण

मधेशको सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण समाजभाषाशास्त्रीय मुद्दा पिढीगत भाषान्तरणको ह्रास हो । मैथिली, भोजपुरी र अवधीको मौखिक रूप जीवित रहिरहँदा पनि, युवा पुस्ता पारम्परिक लिपीहरू जस्तै तिरहुता र कैथीसँग परिचित छैनन् । संस्थागत

समर्थन, मानकीकृत पाठ्यक्रम र डिजिटल एकीकरणको अभावले यस ह्रासलाई तीव्र बनाएको छ, जसले सांस्कृतिक निरन्तरता मा खलल ल्याएको छ (Sharma, 2012; UNESCO, 2003)।

सांस्कृतिक मिश्रण र अनुकूलन

अन्ततः, मधेशी भाषाहरूका समाजभाषाशास्त्रीय विशेषताले सांस्कृतिक मिश्रण देखाउँछ। बहुभाषिकता र बहुलिपि प्रयोग, कोड–स्विचिङ अभ्यासगँै, समुदायको विविध सांस्कृतिक र राजनीतिक परिवेशमा अनुकूल हुने क्षमतालाई देखाउँछ। तर, यस मिश्रणले संरक्षणमा चुनौती पनि ल्याउँछ, किनभने प्रभुत्वशाली भाषाहरू औपचारिक र डिजिटल क्षेत्रहरूमा स्थानीय भाषाहरूलाई विस्थापित गर्दै छन् (Toba, 2007)।

१२.४ मधेशी सांस्कृतिक पहिचानमा भाषाको भूमिका

मधेशी समुदायमा भाषा केवल सञ्चारको साधन मात्र नभएर सांस्कृतिक पहिचान, सम्पदा र सामाजिक सम्बन्धको प्रतीक हो। यसले परम्परा, मूल्य र सामूहिक स्मृतिलाई सङ्केत गर्दछ, जसले भाषालाई सांस्कृतिक अर्थको भण्डारको रूपमा कार्य गराउँछ। बहुभाषिक जनसङ्ख्या भएको मधेश क्षेत्रमा मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका र उर्दू जस्ता भाषाहरू पहिचान र सांस्कृतिक गर्वका सूचकको रूपमा कार्य गर्छन् (Yadav, 2014; Hachhethu, 2007)।

सामूहिक पहिचानको सङ्केतकको रूपमा भाषा

मधेशमा भाषाहरू क्षेत्रीय र समुदायगत पहिचानसँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित छन्। उदाहरणका लागि, मैथिली मिथिला सांस्कृतिक सम्पदासँग सम्बन्धित छ। यसमा शताब्दीयौंदेखि साहित्यिक र धार्मिक परम्पराहरू समेटिएका छन्। भोजपुरी र अवधीले वक्ताहरूलाई व्यापक इन्डो-गङ्गेटिक सांस्कृतिक सञ्जालसँग जोड्छ भने उर्दूले इस्लामिक परम्परा र समुदायसँगको सम्बन्ध जनाउँछ (Rahman, 2002)। यस प्रकार, यी भाषाहरू मधेशी समुदायलाई अन्य भाषिक समूहबाट अलग पार्ने पहिचानको सङ्केतकको रूपमा कार्य गर्छन् र सांस्कृतिक विशिष्टताको अनुभूति बलियो बनाउँछन्।

पहिचानमा लिपि र प्रतीकात्मकता

लिपीहरूले भाषिक अभिव्यक्तिलाई दृश्यात्मक र भौतिक रूप दिन्छन्, जसले सांस्कृतिक पहिचानलाई थप बल दिन्छ। उदाहरणका लागि, मैथिलीको तिरहुता लिपि केवल लेखन प्रणाली नभएर ऐतिहासिक निरन्तरता र सांस्कृतिक गर्वको प्रतीक हो। उर्दूको पर्सो-अरबी लिपिले इन्डो-इस्लामिक संस्कृतिसँग सम्बन्धित धार्मिक र साहित्यिक परम्पराहरूलाई समेटेको छ (Sharma, 2012)। देवनागरीको प्रभुत्वका कारण यी पारम्परिक लिपीहरूको ह्रासले तिनको प्रतीकात्मक भूमिकामा कमजोरी ल्याएको छ, जसले सांस्कृतिक निरन्तरतामा खलल पार्छ र औपचारिक क्षेत्रहरूमा मधेशी पहिचानको दृश्यतालाई घटाउँछ (King, 1994)।

भाषा, सत्ता र प्रतिनिधित्व

नेपालजस्ता बहुभाषिक समाजमा भाषा सत्ता र प्रतिनिधित्वसँग पनि सम्बन्धित हुन्छ। नेपाली, सरकारी भाषा भएर, संस्थागत प्रतिष्ठा बोकेको छ र शिक्षा, प्रशासन र राष्ट्रिय राजनीतिमा प्रवेशद्वारको रूपमा कार्य गर्छ। तुलनात्मक रूपमा,

मधेशी भाषाहरू प्रायः औपचारिक क्षेत्रमा उपेक्षित हुन्छन्, जसले Bourdieu (1991) ले वर्णन गरेको "भाषिक पूँजी" सिर्जना गर्छ, जहाँ केही भाषाहरू अन्य भाषाभन्दा बढी मूल्यवान ठानिन्छन् । यस असन्तुलनले मधेशी भाषाहरूलाई "कम प्रतिष्ठित" भनी मूल्याङ्कन गर्न योगदान पुऱ्याएको छ, जसले समुदायको राष्ट्रिय संवादमा प्रतिनिधित्वमा असर पुऱ्याउँछ ।

भाषा र सांस्कृतिक हस्तान्तरण

भाषाले लोककथा, संस्कार र मौखिक परम्पराको हस्तान्तरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । मैथिली, भोजपुरी र अवधीमा गाइने गीत, उखान र कथावाचनले पिढी–पिढी सँगै हस्तान्तरण भएका सामूहिक ज्ञान र सांस्कृतिक अभ्यासहरू समेट्छ । तर, पिढीगत हस्तान्तरणको ह्रास, विशेषगरी लेखन परम्परामा, यी सांस्कृतिक रूपहरूको संरक्षणलाई जोखिममा पार्छ । युवा पुस्ता सामाजिक–आर्थिक गतिशीलताका लागि बढ्दो रूपमा नेपाली, हिन्दी वा अङ्ग्रेजी अपनाउँछन्, जसले उनीहरूलाई भाषिक सम्पदाबाट अलग गराउने सम्भावना बढाउँछ (Fishman, 1991; UNESCO, 2003) ।

बहुभाषिकता मार्फत पहिचान वार्ता

मधेशी समुदायको बहुभाषिकता पहिचान वार्ताको रूपमा पनि देखिन्छ । स्थानीय भाषाहरू, नेपाली र हिन्दीबीचको कोड–स्विचिङले व्यक्तिहरूलाई विविध सांस्कृतिक र राजनीतिक परिवेशमा अनुकूल हुन सहयोग गर्छ । यस अनुकूलताले सांस्कृतिक मिश्रण देखाउँछ भने, स्थानीय पहिचान संरक्षण र सामाजिक–आर्थिक गतिशीलताका लागि प्रभुत्वशाली भाषाहरू अपनाउने बीचको तनावलाई पनि प्रकट गर्छ (Hachhethu, 2007) ।

१३. मधेशी भाषामा प्रयोग हुने लिपिहरू

कुनै भाषाको लेख्य सङ्केतलाई लिपि भनिन्छ । अक्षर लेख्ने प्रणाली, लेख्ने कला वा लेखोटलाई लिपि शब्दले बुझाउँछ । मधेशी भाषाहरूमा प्रयोग हुने लिपिहरूलाई यहाँ अध्ययन गरिएको छ ।

१३.१ मधेश क्षेत्रमा लिपिको ऐतिहासिक विकास

मधेश क्षेत्रमा लिपिहरूको ऐतिहासिक विकास बहुलवादी र गतिशील लिपि सम्पदालाई झल्काउँछ, जुन शताब्दीयौंदेखिको सांस्कृतिक आदान–प्रदान, प्रशासनिक अभ्यास र राजनीतिक रूपान्तरणबाट आकारिएको हो । इन्डो–नेपाल सीमा नजिक रहेको मधेश ऐतिहासिक रूपमा भाषिक र सांस्कृतिक अन्तरक्रियाको मार्गको रूपमा कार्य गर्दै आएको छ, जसले तिरहुता, कैथी, देवनागरी र पर्सो-अरबी जस्ता बहु लिपिहरूको सहअस्तित्वलाई जन्म दिएको छ (Masica, 1991; Sharma, 2012) ।

तिरहुता (मिथिलाक्षर)

तिरहुता मधेशसँग सम्बन्धित सबैभन्दा पुराना लिपिहरूमध्ये विशेषगरी मैथिली लेखनका लागि प्रयोग गरिने एक लिपि हो । मध्ययुगीन समयमा विकसित तिरहुता धार्मिक ग्रन्थ, शैक्षिक र साहित्यिक रचनामा प्रयोग भएको थियो । यसले मिथिला क्षेत्रको बौद्धिक र सांस्कृतिक पहिचानको प्रतीकको रूपमा कार्य गरेको थियो, जसमा विद्यापति जस्ता

कविहरूले यसको प्रतिष्ठामा योगदान दिएका थिए । आधुनिक युगमा देवनागरीको उदयसँगै तिरहुता क्रमशः कम हुँदै गयो र आज प्रायः केवल औपचारिक र शैक्षिक सन्दर्भमा मात्र जीवित रहेको छ (Sharma, 2012) ।

कैथी लिपि

कैथी लिपिले मध्ययुगीन र प्रारम्भिक आधुनिक समयमा प्रशासनिक र कानुनी कागजातहरूमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । यसको अनुकूलनशीलता र सरलताले यो उत्तरभारत र मधेशका कागजी कर्मचारी तथा अधिकारीहरू माझ लोकप्रिय भएको थियो । भोजपुरी, अवधी र कहिलेकाहीं मैथिली पनि कैथीमा लेखिन्थ्यो, जसले दैनिक अभिलेख राख्न व्यावहारिक लिपिको रूपमा काम गर्थ्यो । ब्रिटिश भारतको उपनिवेशकालीन प्रशासनिक सुधारसँगै देवनागरी शिक्षामा र प्रशासनमा मानक लिपि बन्ने क्रममा कैथीको ह्रास सुरु भयो (King, 1994) ।

देवनागरी लिपि

नेपाली राज्यको सङ्गठन र नेपालीलाई राष्ट्रिय भाषा रूपमा प्रवर्द्धन गरिएसँगै देवनागरी लिपि नेपालमा प्रभुत्वशाली भयो । शिक्षा र प्रशासनमा संस्थागत सुधारले देवनागरीको स्थिति मजबुत बनायो, जसले तिरहुता र कैथी जस्ता स्वदेशी लिपीहरूको उपेक्षा गरायो । देवनागरीले साक्षरता र राष्ट्रिय एकीकरणमा योगदान पुऱ्याए तापनि यसले स्थानीय लिपि परम्पराको ह्रासमा पनि योगदान पुऱ्यायो, जसले राष्ट्रिय एकता र क्षेत्रीय पहिचानबीच तनाव सिर्जना गऱ्यो (Gellner, 2007) ।

पर्सो-अरबी लिपि

पर्सो-अरबी लिपि मुगलकालीन समयमा उर्दूको फैलावट र इन्डो–इस्लामिक सांस्कृतिक आदान–प्रदान मार्फत मधेशमा प्रवेश गरेको थियो । पर्सो-अरबीमा लेखिने उर्दूले तराईका मुस्लिम समुदायसँग सम्बन्धित रह्यो र धार्मिक अध्ययन, कविता र सांस्कृतिक अभिव्यक्तिको माध्यमको रूपमा कार्य गऱ्यो । यसले मधेशको बहुलवादी लिपि भू–दृश्यलाई उजागर गर्दछ, जहाँ हिन्दू र इस्लामिक परम्पराहरू सहअस्तित्वमा थिए र भाषिक अभ्यासमा प्रभाव पार्थे (Rahman, 2002) ।

मधेशमा लिपिहरूको ऐतिहासिक यात्रा यस प्रकार छ: प्रारम्भमा समृद्ध विविधता, त्यसपछि क्रमशः मानकीकरण र ह्रास भएको पाइन्छ । तिरहुता र कैथीले एक समय धनी साहित्यिक र प्रशासनिक परम्परा समेटेका थिए, तर देवनागरीको प्रतिस्थापनले राज्य गठन, उपनिवेशकालीन सुधार र आधुनिक शिक्षा नीतिहरूको प्रभाव देखाउँछ । पर्सो-अरबीको सहअस्तित्वले यस क्षेत्रको सांस्कृतिक बहुलतामा थप बल पुऱ्याउँछ ।

अन्तिम दशकहरूमा शैक्षिक पहल, सांस्कृतिक संस्थाहरू र डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत पारम्परिक लिपीहरू पुनर्जीवित गर्ने प्रयासहरू देखिएका छन् । तर यी प्रयासहरूले संस्थागत सहयोगको अभाव, मानकीकृत पाठ्यक्रम र प्राविधिक एकीकरण जस्ता चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको छ । यसकारण, मधेशी लिपीहरूको संरक्षण केवल भाषिक मात्र नभएर सांस्कृतिक न्याय र पहिचानको मान्यताको विषय पनि हो (Yadav, 2014) ।

१३.२ तिरहुता (मिथिलाक्षर) र यसको ऐतिहासिक महत्त्व

तिरहुता लिपि, जसलाई सामान्यतः मिथिलाक्षर वा मैथिली लिपि पनि भनिन्छ । उत्तर बिहार (भारत) र नेपालको तराई–मिथिला क्षेत्रमा बोलिने मैथिली भाषाको परम्परागत लेखन प्रणाली हो । यो लिपि देवनागरीसँग ऐतिहासिक रूपमा निकट सम्बन्ध राख्छ र प्राचीन ब्राह्मी लिपिबाट विकसित भएको मानिन्छ । मध्यकालदेखि नै मिथिला क्षेत्रको विद्वत् परम्परा, प्रशासनिक लेखन तथा धार्मिक–सांस्कृतिक अभिलेखनमा तिरहुता लिपिको व्यापक प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ ।

ऐतिहासिक रूपमा तिरहुता लिपि मिथिला संस्कृतिको बौद्धिक परम्परासँग गहिरो रूपमा जोडिएको छ । मिथिला क्षेत्रलाई विद्या, दर्शन र संस्कृत साहित्यको केन्द्र मानिँदै आएको कारण यहाँका पण्डितहरू, कविहरू र शास्त्रीहरूले आफ्ना ग्रन्थहरू प्रायः तिरहुता वा संस्कृत भाषामा लेख्ने परम्परा विकास गरेका थिए । विशेष गरी मध्ययुगीन कालमा विद्यापति जस्ता कविहरूको साहित्यिक योगदानले मैथिली भाषा र तिरहुता लिपिलाई सांस्कृतिक पहिचानको महत्वपूर्ण आधार बनायो (Jha, 1993; Yadav, 2006) ।

धार्मिक दृष्टिले पनि तिरहुता लिपिको विशेष महत्त्व रहेको छ। मिथिलाको धार्मिक अनुष्ठान, पञ्चाङ्ग, संस्कार–सम्बन्धी लेखन, विवाह–पत्र (पाञ्चपत्रिका) र अन्य धार्मिक दस्तावेजहरू लामो समयसम्म यसै लिपिमा लेखिँदै आएका थिए। यसले लिपिलाई केवल सञ्चारको माध्यम मात्र नभई सामाजिक संरचना र सांस्कृतिक निरन्तरताको वाहक बनाएको देखिन्छ ।

तर, आधुनिक कालमा विशेषगरी औपनिवेशिक प्रशासन र पछि राज्यस्तरीय भाषिक नीतिहरूको प्रभावका कारण तिरहुता लिपिको प्रयोग क्रमशः घट्दै गयो। देवनागरी लिपिको व्यापक प्रयोगसँगै शिक्षा, प्रशासन र प्रकाशन क्षेत्रमा यसको स्थान सीमित हुन पुग्यो । यद्यपि, पछिल्ला दशकहरूमा मैथिली भाषिक आन्दोलन र सांस्कृतिक पुनर्जागरण प्रयासहरूले तिरहुता लिपिको पुनःप्रयोग र संरक्षणतर्फ ध्यान आकर्षित गरेका छन् ।

समग्रमा, तिरहुता लिपि केवल एक लेखन प्रणाली मात्र नभई मिथिला क्षेत्रको ऐतिहासिक चेतना, सांस्कृतिक पहिचान र बौद्धिक परम्पराको प्रतीक हो । यसको संरक्षण र पुनर्जीवन भाषिक विविधता, सांस्कृतिक सम्पदा र पहिचान–आधारित अधिकारका दृष्टिले अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

१३.३ कैथी लिपि र यसको ऐतिहासिक महत्त्व

कैथी लिपिले मधेश क्षेत्रको भाषिक र सांस्कृतिक इतिहासमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । मध्ययुगीन र प्रारम्भिक आधुनिक समयमा व्यावहारिक लेखन प्रणालीको रूपमा विकसित भएको कैथी उत्तर भारत र तराईमा प्रशासनिक, कानुनी र दैनिक कार्यका लागि व्यापक रूपमा प्रयोग गरिएको थियो । यसको अनुकूलनशीलता र सरलताले लेखक, अधिकारी र सर्वसाधारण सबैका लागि पहुँचयोग्य बनाएको थियो, जसले यसको व्यापक स्वीकृतिमा योगदान पुऱ्यायो (King, 1994; Sharma, 2012) ।

प्रशासनिक र कानुनी उपयोगिता

कैथी विशेषगरी अभिलेख राख्ने र प्रशासन सञ्चालन गर्ने कार्यमा मूल्यवान् थियो । तिरहुता जस्ता अलङ्कृत लिपिहरूको तुलनामा, कैथी सरल र लेख्न सजिलो थियो, जसले कानुनी दस्तावेज, जमिनको अभिलेख र प्रशासनिक पत्राचार तयार पार्न उपयुक्त बनायो । यसको प्रयोग विभिन्न भाषाहरूमा फैलिएको थियो, जसमध्ये भोजपुरी, अवधी र मैथिली पनि सामेल छन्, जसले बहुभाषिक सन्दर्भमा यसको बहुमुखी प्रतिभा देखाउँछ (Sharma, 2012) । यस व्यावहारिक भूमिकाले कैथीलाई मधेश र छिमेकी क्षेत्रहरूको प्रशासनिक lingua franca को रूपमा स्थापित गऱ्यो ।

सांस्कृतिक र भाषिक पहुँच

प्रशासनिक प्रयोगभन्दा बाहिर, कैथी साहित्यिक र धार्मिक ग्रन्थहरूको माध्यमको रूपमा पनि प्रयोग भएको थियो, यद्यपि यि भाषाको तिरहुता वा पर्सो-अरबी जत्तिकै प्रभुत्व भने थिएन । विभिन्न भाषिक समुदायहरूमा यसको व्यापक प्रयोगले मधेशी भाषाहरूको आपसी सम्बन्ध र क्षेत्रीय सांस्कृतिक अभ्यासको साझा स्वरूप देखाउँछ । कैथीले बहुभाषिक समुदायमा भाषिक समावेशिता र सांस्कृतिक आदान–प्रदानमा भूमिका खेलेको छ (Masica, 1991) ।

उपनिवेशीय र राष्ट्रिय नीतिहरूमा ह्रास

कैथीको ह्रास ब्रिटिश भारतको उपनिवेशकालीन समयमा सुरु भयो, जब शैक्षिक र प्रशासनिक सुधारले कैथीभन्दा देवनागरी र फारसी लिपिहरूलाई प्राथमिकता दियो । यी सुधारहरू भाषा र लिपिको मानकीकरण गर्ने व्यापक प्रयासको हिस्सा थिए, जसले कैथीलाई व्यावहारिक भएपनि उपेक्षित बनायो (King, 1994) । नेपालमा पनि देवनागरीलाई नेपालीका लागि प्रमुख लिपि संस्थागत गर्दा, मधेशमा क्रमशः कैथीको स्थानान्तरण भयो (Gellner, 2007) ।

पहिचान र सम्पदाको प्रतीक

हाल कैथी व्यापक रूपमा प्रयोगमा नभए पनि, यो मधेशी समुदायका लागि ऐतिहासिक पहिचानको प्रतीकको रूपमा बाँकी छ । यसको भोजपुरी र अवधी परम्परासँगको सम्बन्धले क्षेत्रको सांस्कृतिक बहुलता देखाउँछ । यो लिपि प्रशासनिक दक्षता र सांस्कृतिक अनुकूलताको धरोहरको रूपमा रहेको छ र यसले वर्तमानका विद्वान् र सांस्कृतिक सक्रियतावादीहरूलाई यस्तो अमूर्त सम्पदाको संरक्षणको आवश्यकता स्मरण गराउँछ (Sharma, 2012) ।

आधुनिक सान्दर्भिकता र पुनरुद्धार प्रयास

अन्तिम केही वर्षमा, सङ्कटमा परेका लिपिहरूको संरक्षणको व्यापक प्रयासको भागको रूपमा कैथीलाई दस्तावेजीकरण र पुनर्जीवित गर्ने चासो बढेको छ । शैक्षिक अनुसन्धान, सांस्कृतिक संस्था र डिजिटल पहलहरूले कैथीलाई शैक्षिक र सांस्कृतिक सन्दर्भमा पुन: प्रवेश गराउने प्रयास गरेका छन्, यद्यपि संस्थागत सहयोगको अभाव र प्राविधिक एकीकरण जस्ता चुनौतीहरू अझै बाँकी छन् (Yadav, 2014) । यी पुनरुद्धार प्रयासहरूले कैथीको दीर्घकालीन सांस्कृतिक महत्त्व र मधेशी पहिचानलाई बलियो बनाउने सम्भावित भूमिकालाई उजागर गर्छ ।

आधुनिक लेखनमा देवनागरी लिपिको प्रयोग

देवनागरी लिपि नेपालमा प्रमुख लेखन प्रणाली बन्न पुगेको छ, जसमा मधेश क्षेत्र पनि समावेश छ । यहाँ यसले परम्परागत लिपिहरू जस्तै तिरहुता र कैथीलाई प्रायः विस्थापित गरेको छ । यसको व्यापक प्रयोगले राज्य-केन्द्रित भाषा नीतिहरू र व्यापक सामाजिक-सांस्कृतिक रूपान्तरण दुबैलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । आज देवनागरी शिक्षा, प्रशासन, मिडिया र डिजिटल सञ्चारमा व्यापक रूपमा प्रयोग भइरहेको छ, जसले यसलाई आधुनिक मधेशी लेखनमा सबैभन्दा दृश्य लिपि बनाएको छ (Gellner, 2007; Yadav, 2014)।

संस्थागत मानकीकरण

बीसौं शताब्दीमा नेपाली राज्यको सुदृढीकरणले देवनागरीको संस्थागत रूपमा निर्णायक भूमिका खेलेको छ । नेपाली भाषा (खस भाषा) लाई राष्ट्रिय भाषा प्रोत्साहित गरिँदा, देवनागरीले आधिकारिक दस्तावेज, पाठ्यक्रम र साहित्यिक उत्पादनका लागि मानकीकृत लिपिको रूपमा स्थान पायो । यस नीतिले तिरहुता र कैथी जस्ता स्वदेशी लिपिहरूलाई उपेक्षित गऱ्यो, जसलाई क्रमशः औपचारिक शिक्षा र प्रशासनिक प्रयोगबाट बाहिर निकालियो । यसरी देवनागरीको प्रभुत्वले राष्ट्रिय एकता प्रवर्द्धन गर्ने भाषिक एकरूपता प्रक्रियालाई देखाउँछ ।

शैक्षिक र मिडिया क्षेत्रमा प्रयोग

आधुनिक मधेशमा देवनागरी मुख्य लिपि हो, जुन विद्यालयमा पढाइन्छ र पाठ्यपुस्तकमा प्रयोग हुन्छ, यद्यपि पढाइको भाषा मैथिली वा भोजपुरी नभई नेपाली हुन्छ । यसले युवा पुस्तामा परम्परागत लिपि साक्षरता ह्रास हुन योगदान पुऱ्याएको छ, जो तिरहुता वा कैथीको सट्टा देवनागरीसँग बढी परिचित छन् (Sharma, 2012) । त्यस्तै, पत्रपत्रिका, म्यागजिन रेडियो टेलिभिजन लगायतका प्रसारण मिडियाले पनि प्रायः देवनागरी प्रयोग गर्दछन्, जसले यसलाई आधुनिक सञ्चारको लिपि बनाएको छ । मुद्रण र डिजिटल मिडियामा यसको प्रभुत्वले क्षेत्रको लेखन प्रणालीको डिफल्ट लिपिको रूपमा यसको स्थिति अझ सुदृढ बनाएको छ ।

डिजिटल एकीकरण र ग्लोबलाइजेशन

डिजिटल प्रविधिको विकासले आधुनिक लेखनमा देवनागरी लिपिको प्रयोग तीव्र बनाएको छ । युनिकोड मानकीकरण र देवनागरी फन्टहरूको व्यापक उपलब्धताले यसलाई टाइपिङ, प्रकाशन र अनलाइन सञ्चारका लागि सबैभन्दा पहुँचयोग्य लिपि बनाएको छ । यसको विपरीत, तिरहुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूमा डिजिटल एनकोडिङ र प्राविधिक सहयोगको अभाव छ, जसले आधुनिक सन्दर्भमा तिनीहरूको प्रयोग सीमित बनाएको छ (Yadav, 2014) । नतिजा स्वरूप, देवनागरी मधेशी लेखक, विद्यार्थी, पत्रकार, साहित्यकार र पेशा व्यवसायीहरूको डिजिटल प्लेटफर्ममा प्रमुख माध्यम बनेको छ ।

सांस्कृतिक अर्थ

देवनागरी लिपिले साक्षरता र राष्ट्रिय एकीकरणमा मद्दत गरे पनि, यसले मधेशी लिपि सम्पदाको उपेक्षा पनि बढाएको छ । तिरहुता र कैथीको स्थानान्तरणले सांस्कृतिक निरन्तरता अवरुद्ध भएको छ, जसले भाषा र पहिचानबीचको

प्रतीकात्मक सम्बन्ध कमजोर बनाएको छ । धेरै मधेशी समुदायका लागि देवनागरीको प्रयोग राष्ट्रिय संरचनामा समावेश हुनु र परम्परागत सांस्कृतिक चिन्हहरूको ह्रास दुवै जनाउँछ (Sharma, 2012) । यस द्वैधताले नेपालका सामाजिक-भाषिक परिवेशमा आधुनिकीकरण र संरक्षणबीचको तनावलाई देखाउँछ ।

पुनरुद्धार र सहअस्तित्व

प्रभुत्व भए पनि, परम्परागत लिपिहरूलाई देवनागरीसँगै पुनर्जीवित गर्ने प्रयासहरू जारी छन् । सांस्कृतिक संस्था र शैक्षिक पहलहरूले तिरहुता र कैथीलाई शैक्षिक र संस्कृतिक सन्दर्भमा पुनः प्रवेश गराउने प्रयास गरेका छन् । तर, यी प्रयासहरू देवनागरीप्रति भारी संस्थागत र प्राविधिक समर्थनका कारण सीमित छन् । चुनौती भनेको देवनागरीको व्यावहारिक उपयोगिता र स्वदेशी लिपिहरूको सांस्कृतिक महत्त्व बीच सन्तुलन राख्नु हो, जसले मधेशी पहिचान प्रक्रियामा क्षय नहोस् भन्ने सुनिश्चित गर्दछ ।

१३.४ उर्दू परम्परामा फारस-अरबी लिपिको प्रयोग

फारस-अरबी लिपिले मधेश क्षेत्रका उर्दू बोल्ने समुदायहरूको सांस्कृतिक र भाषिक पहिचान निर्माणमा केन्द्रिय भूमिका खेलेको छ । मुगलकालको समयमा भारतीय-इस्लामिक सांस्कृतिक आदानप्रदानमार्फत परिचित भएको यो लिपि धार्मिक अध्ययन, कविता र साहित्यिक परम्परासँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित भयो । मधेशमा यसको प्रयोगले दक्षिण एसियाली इस्लामिक संस्कृति सँगको ऐतिहासिक सम्बन्ध र समुदायको विशिष्ट पहिचान जोगाउने प्रयास दुवैलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ (Rahman, 2002) ।

ऐतिहासिक उदय र प्रसार

उर्दू भाषाको विकासमा फारसी र अरबी भाषाको प्रभावमा भयो, विशेषगरी मुगल कालमा, जब फारसी प्रशासन र उच्च संस्कृतिको भाषा थियो । उर्दूको ध्वन्यात्मक प्रणालीलाई अनुकूल पार्दै फारस-अरबी लिपि अपनाइयो, जसले भाषालाई इस्लामिक अध्ययन र भारतीय-फारसी साहित्यिक परम्परासँग जोड्यो (Masica, 1991) । मधेशमा उर्दूको उपस्थिति उत्तर भारतसँगको सीमा-पार अन्तरक्रियाले अझ बलियो बनाएको थियो, जहाँ लिपि धार्मिक र साहित्यिक क्षेत्रमा पहिलेदेखि स्थापित थियो ।

धार्मिक र साहित्यिक महत्त्व

उर्दूमा फारस-अरबी लिपि इस्लामिक धार्मिक अभ्याससँग नजिकको सम्बन्ध राख्छ । यसै माध्यमबाट क़ुरान, हदीस र अन्य धार्मिक ग्रन्थ अध्ययन र प्रसारित गरिन्छ, जसले मधेशी मुस्लिम समुदायको आध्यात्मिक जीवनमा यसको दृढसम्बन्ध देखाउँछ । धर्म बाहेक, यस लिपिले उर्दू कविता, गद्य र सांस्कृतिक अभिव्यक्तिको माध्यमको रूपमा पनि सेवा पुऱ्याएको छ, जसले मधेशी लेखक र पाठकहरूलाई व्यापक भारतीय-इस्लामिक साहित्यिक परम्परासँग जोड्छ (Rahman, 2002) । यस द्वैध भूमिकाले लिपिको पवित्र र सांस्कृतिक प्रतीक दुवैको महत्त्व प्रकट गर्छ ।

पहिचान र सांस्कृतिक निरन्तरता

मधेशी मुस्लिमहरूको लागि फारस-अरबी लिपि पहिचान र सांस्कृतिक निरन्तरताको सूचकको रूपमा कार्य गर्छ। यसको प्रयोगले उर्दूलाई अन्य मधेशी भाषाबाट अलग गर्दछ, जुन प्रायः देवनागरीमा लेखिन्छ। यसले सामुदायिक सम्बन्ध बलियो पार्छ र मधेशी मुस्लिमहरूलाई इस्लामिक संस्कृति र अध्ययनको अन्तर्राष्ट्रिय नेटवर्कसँग जोड्छ। यस अर्थमा, लिपिको चयन केवल प्राविधिक नभएर सांस्कृतिक गर्व र ऐतिहासिक निरन्तरतासँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित छ (Sharma, 2012)।

आधुनिक सन्दर्भमा चुनौतीहरू

सांस्कृतिक महत्त्व भए पनि, फारस-अरबी लिपि आधुनिक नेपालमा चुनौतीहरूको सामना गर्दैछ। देवनागरीमा नेपालीको प्रभुत्व र अङ्ग्रेजी तथा हिन्दीको बढ्दो प्रतिष्ठाले औपचारिक शिक्षा र प्रशासनमा उर्दूलाई उपेक्षित बनाएको छ। युवा पुस्ताले प्रायः देवनागरी र अङ्ग्रेजीमा साक्षरता प्राप्त गर्छन्, जबकि फारस-अरबीसँगको सम्पर्क केवल धार्मिक शिक्षासम्म सीमित छ। यद्यपि बोली जान्नेहरू उर्दू समुदायमा जीवित रहिरहे पनि यस असन्तुलनले उर्दूको लिखित परम्पराको जीवन्तता खतरामा पार्छ (Yadav, 2014)।

पुनरुद्धार र संरक्षण प्रयासहरू

मधेशमा फारस-अरबी लिपि जोगाउने प्रयासहरू प्रायः समुदाय–केन्द्रित छन्, जसमा धार्मिक विद्यालय (मदरसा) र सांस्कृतिक संस्थाहरू सक्रिय छन्। यी संस्थाहरूले परम्परागत लिपिमा उर्दू सिकाउने काम जारी राखेका छन्, जसले कम्तीमा युवा पुस्ताको एक हिस्सा यसमा साक्षर रहोस् सुनिश्चित गर्छ। तर, मुख्यधारा पाठ्यक्रममा समावेशीकरण र डिजिटल एकीकरण जस्ता व्यापक संस्थागत समर्थन सीमित नै छ। यस्ता सहयोग बिना, लिपि धार्मिक क्षेत्रमा मात्र सीमित रहन सक्छ, सांस्कृतिक र साहित्यिक अभिव्यक्तिको माध्यमको रूपमा फुल्ने सम्भावना कम हुन्छ (UNESCO, 2003)।

फारस-अरबी लिपि उर्दू परम्परामा मधेशी पहिचानको पवित्र र सांस्कृतिक आयाम दुवैको प्रतिनिधित्व गर्छ। यसले समुदायलाई इस्लामिक अध्ययन, भारतीय-फारसी साहित्यिक विरासत र अन्तर्राष्ट्रिय सांस्कृतिक नेटवर्कसँग जोड्छ। यद्यपि आधुनिक नेपालमा यसको उपेक्षाले सांस्कृतिक संरक्षण र भाषिक एकरूपताबीचको तनाव देखाउँछ। फारस-अरबी लिपि जोगाउन शिक्षा, मिडिया र डिजिटल प्लेटफर्ममा सचेत समावेशीकरण आवश्यक छ, ताकि यो केवल विगतको अवशेष नभई जीवित परम्परा रहोस्।

१३.५ परम्परागत लिपिको ह्रास र रूपान्तरण

मधेश क्षेत्रमा परम्परागत लिपिहरूको ह्रास र रूपान्तरणले राज्य निर्माण, औपनिवेशिक प्रभाव, व्यवस्थित शैक्षिक सुधारजस्ता व्यापक प्रक्रियाहरूको प्रतिबिम्ब प्रस्तुत गर्दछ। ती लिपिहरू जस्तै तिरहुता (मिथिलाक्षर) र कैथी, जुन एक समय मधेशी समुदायको सांस्कृतिक र प्रशासनिक जीवनको केन्द्र थिए, क्रमिक रूपमा देवनागरीद्वारा विस्थापित भएका

छन्, जबकि उर्दू अझै फारस-अरबी लिपिमा निर्भर छ । यस परिवर्तनले सांस्कृतिक संरक्षण र भाषिक एकरूपताको बीचको द्वन्द्वलाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछ (King, 1994; Sharma, 2012) ।

तिरहुता र कैथीको ह्रास

इतिहासमा मैथिली लेख्न प्रयोग हुने तिरहुता लिपि धार्मिक, साहित्यिक र वैदिक परम्परामा गहिरो रूपमा जरो गाडेको थियो । तर, नेपालको देवनागरीको संस्थागत पद्धतिसँग यसको ह्रास सुरु भयो, जसलाई राष्ट्रिय लिपि बनाएर नेपालीका लागि प्रवर्धन गरियो र पछि अन्य भाषामा पनि विस्तार गरियो । त्यसैगरी, कैथी लिपि, जुन भोजपुरी र अवधीमा प्रशासनिक तथा कानुनी दस्तावेज लेख्न व्यापक रूपमा प्रयोग हुन्थ्यो, ब्रिटिश भारतमा औपनिवेशिक सुधारको क्रममा देवनागरी र फारसीलाई प्रशासन र शिक्षामा मानकीकरण गर्दा यसको महत्त्व घट्यो (King, 1994) । यी प्रक्रियाहरूले स्थानीय लिपिहरूलाई मार्जिनल बनाउँदै केवल सांस्कृतिक वा प्रतीकात्मक प्रयोगसम्म सीमित गरे ।

राज्य र शैक्षिक नीतिमा रूपान्तरण

देवनागरीलाई प्रमुख लिपिको रूपमा प्रवर्धन गर्नु नेपालको राज्य एकीकरण र भाषिक मानकीकरणको आवश्यकतासँग जोडिएको थियो । शैक्षिक पाठ्यक्रम, आधिकारिक कागजात र साहित्यिक उत्पादनमा देवनागरीको प्रयोग बढ्दै गयो, जसले साक्षरता सहज बनाएको भए पनि परम्परागत लिपिहरू कमजोर बनायो (Gellner, 2007) । परिणामस्वरूप, मधेशका युवा पुस्ता देवनागरीमा साक्षर भए, तर तिरहुता र कैथीसँगको परिचय गुमाए, जसले लिपि परम्पराको निरन्तरतामा शिथिलता उत्पन्न गर्यो (Sharma, 2012) ।

व्यवस्थात्मकता र प्रविधिको प्रभाव

व्यवस्थात्मकता र डिजिटल प्रविधिले देवनागरीको प्रभुत्वलाई अझ सुदृढ बनाएको छ । युनिकोड मानकीकरण र देवनागरी फन्टको व्यापक उपलब्धताले यसलाई टाइपिङ, प्रकाशन र अनलाइन सञ्चारका लागि सबैभन्दा व्यावहारिक लिपि बनाएको छ । विपरीत रूपमा, तिरहुता र कैथीमा पर्याप्त डिजिटल एन्कोडिङ र प्रविधिगत समर्थन नभएकाले आधुनिक सन्दर्भमा प्रयोग सीमित छ (Yadav, 2014) । यस प्रविधिगत अन्तरले परम्परागत लिपिहरूलाई जीवित सञ्चार माध्यमको सट्टा सङ्कटग्रस्त सांस्कृतिक वस्तुमा रूपान्तरण गरेको छ ।

उर्दूमा फारस-अरबीको स्थायित्व

तिरहुता र कैथीको विपरीत, फारस-अरबी लिपि उर्दू परम्परामा अझै जीवित छ, मुख्यतः यसले इस्लामिक धार्मिक अध्ययन र सांस्कृतिक पहिचानमा भूमिका खेल्ने भएकाले यसको महत्त्व जीवन्त भएको हो । मदरसाहरू र समुदायका संस्थाहरूले परम्परागत लिपिमा उर्दू सिकाइरहेका छन्, जसले धार्मिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा यसको अस्तित्व सुनिश्चित गर्दछ । तर, यी सन्दर्भ बाहेक यसको प्रयोग सीमित छ, किनभने औपचारिक शिक्षा र प्रशासनमा नेपाली र अङ्ग्रेजी प्रभुत्व राख्छन् (Rahman, 2002) ।

पुनरुद्धार र सांस्कृतिक पुनःअधिकार

ह्रासका बावजुद, परम्परागत लिपिहरूको पुनरुद्धारका प्रयासहरू जारी छन् । सांस्कृतिक सङ्गठनहरू, विद्वानहरू र डिजिटल एक्टिविस्टहरूले तिरहुता र कैथीलाई शैक्षिक अनुसन्धान, सामुदायिक कार्यशालाहरू र अनलाइन प्लेटफर्ममार्फत पुनःपरिचित गराउने प्रयास गरेका छन् । यी पहलहरूले लिपिलाई पहिचान र सम्पदाको प्रतीकको रूपमा महत्त्व दिइरहेका छन् । तथापि, संस्थागत समर्थन र प्रविधि समेतको अभावमा, पुनरुद्धार प्रयासहरू खण्डित छन् र ठूलो चुनौतीको सामना गरिरहेका छन् (UNESCO, 2003) ।

मधेश क्षेत्रमा परम्परागत लिपिहरूको ह्रास र रूपान्तरणले सांस्कृतिक सम्पदा, राज्य नीति र आधुनिकीकरणबीचको जटिल अन्तरक्रियालाई उजागर गर्दछ । देवनागरीले साक्षरता र राष्ट्रिय एकीकरणमा मद्दत पुऱ्याए पनि, यसले स्थानीय लिपिहरूलाई उपेक्षित बनायो, जसले सांस्कृतिक पहिचानमा तिनीहरूको भूमिका कमजोर पार्यो । उर्दूमा फारस-अरबीको स्थायित्वले धार्मिक पहिचानसँग सम्बन्धित लिपि परम्पराको लचिलोपन देखाउँछ, तर व्यापक संरक्षणका लागि व्यावहारिकता र सांस्कृतिक न्यायबीच सचेत रणनीति आवश्यक छ । यी लिपिहरूको संरक्षण मधेशी समुदायको धनी भाषिक सम्पदालाई भविष्यको पुस्तासम्म गुम्न नदिने सुनिश्चितता दिन महत्त्वपूर्ण छ ।

१४. भाषा र लिपि संरक्षणको वर्तमान अवस्था

१४.१ दैनिक सञ्चारमा मधेशी भाषाको प्रयोग

मधेशी समुदायले दैनिक जीवनमा उच्च बहुभाषिकता प्रदर्शन गर्न जारी राखेको छ । मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका र उर्दूजस्ता भाषाहरू घरपरिवार, बजार र सामुदायिक भेलाहरूमा प्रमुख सञ्चार माध्यमको रूपमा प्रयोग हुन्छन् । यी भाषाहरू अनौपचारिक क्षेत्रमा अझै जीवित छन्, जहाँ मौखिक परम्परा, लोकगीत र कथावाचन सक्रिय रूपमा अभ्यास गरिन्छ । परिवार र छिमेकको परिवेशमा स्थानीय भाषाहरू प्रमुख हुन्छन्, जसले सांस्कृतिक सम्बन्धलाई बलियो बनाउँछ र भाषिक सम्पदाको पुस्तान्तरणलाई सुनिश्चित गर्दछ (Yadav, 2014; Fishman, 1991) ।

घरपरिवार र सामुदायिक प्रयोग

घरपरिवार भित्र, मधेशी भाषाहरू सञ्चारको पूर्वनिर्धारित माध्यम हुन् । अभिभावक र वृद्ध व्यक्तिहरू प्रायः बच्चाहरूसँगको संवादमा मैथिली, भोजपुरी वा अवधी प्रयोग गर्छन्, जसले यी भाषाहरू दैनिक जीवनमा जरो गाडिरहन्छ । विवाह, धार्मिक अनुष्ठान र पर्वहरू जस्ता सामुदायिक कार्यक्रमहरूमा पनि स्थानीय भाषामा निर्भरता बढी हुन्छ, जहाँ मौखिक परम्परा र सांस्कृतिक अभिव्यक्तिहरू मूल भाषामा प्रस्तुत गरिन्छ । यसले भाषाको सांस्कृतिक प्रतीक र सामाजिक सुमधुर सम्बन्धको भूमिकालाई बलियो बनाउँछ (Hachhethu, 2007) ।

बजार र अनौपचारिक क्षेत्रहरू

बजार र स्थानीय व्यापारमा, भोजपुरी र मैथिली प्रायः लिङ्गुआ फ्रान्का (सामान्य संवाद माध्यम) को रूपमा कार्य गर्छन्, जसले विभिन्न समूहबीचको सञ्चारलाई सहज बनाउँछ । यी भाषाहरू किनमेल, सामाजिक अन्तरक्रिया र सामुदायिक नेटवर्किङमा प्रयोग हुन्छन्, जसले अनौपचारिक आर्थिक गतिविधिमा तिनीहरूको अनुकूलता र प्रासङ्गिकतालाई

दर्शाउँछ । अवधी र बज्जिका, यद्यपि संस्थागत रूपमा कम मान्यता प्राप्त भए पनि, ग्रामीण जिल्लाहरूमा अझै बलियो रूपमा जीवित छन् (Masica, 1991) ।

नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजीको प्रभाव

अनौपचारिक क्षेत्रमा मधेशी भाषाहरूको जीविततालाई ध्यानमा राख्दा पनि, औपचारिक र संस्थागत सन्दर्भमा तिनीहरूको प्रयोग सीमित छ । देवनागरीमा लेखिएको नेपाली शिक्षा, प्रशासन र सञ्चार माध्यममा प्रभुत्व राख्छ, जबकि हिन्दी भारतसँगको सीमा-पारि सांस्कृतिक आदानप्रदानका कारण महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । अङ्ग्रेजी, सामाजिक–आर्थिक उन्नतिको लागि बढ्दो रूपमा मूल्यवान हुँदै, विशेषगरी शहरी केन्द्रहरूमा युवा पुस्तामा लोकप्रिय हुँदै गएको छ । यस बहुभाषिक वातावरणले कोड–स्विचिङ अभ्यासलाई जन्म दिएको छ, जहाँ व्यक्तिहरू मधेशी भाषाहरू, नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी बीच प्रसङ्गअनुसार सर्न (Shift) सक्छन् (Toba, 2007) ।

पुस्तान्तरणमा अन्तरपीढीगत परिवर्तन

एक ठूलो चुनौती मधेशी भाषाहरूको अन्तरपीढीगत पुस्तान्तरणमा छ । मौखिक रूपहरू अझै बलियो भए तापनि, युवा पुस्ता प्रायः शैक्षिक र पेशागत उन्नतिको लागि नेपाली र अङ्ग्रेजीलाई प्राथमिकता दिन्छ । यस परिवर्तनले कार्यात्मक असन्तुलन सिर्जना गरेको छ, जहाँ मधेशी भाषाहरू अनौपचारिक क्षेत्रमा सीमित छन्, जबकि प्रभुत्वशाली भाषाहरू संस्थागत स्थानहरूमा कब्जा गर्छन् । यस्तो अवस्था मधेशी भाषाहरूको दीर्घकालीन जीविततालाई खतरामा पार्छ, विशेष गरी ती भाषाहरू जसको लिखित परम्परा वा मानकीकृत पाठ्यक्रम छैनन् (UNESCO, 2003) ।

मधेशी भाषाहरूको दैनिक सञ्चारमा वर्तमान अवस्था दृढता र संवेदनशीलतासँग सम्बन्धित छ । यी भाषाहरू घरपरिवार, सामुदायिक अनुष्ठान र बजारमा जीवित छन्, सांस्कृतिक पहिचान र मौखिक परम्पराको निरन्तरतालाई समर्थन गरी रहेका छन् । तर, शिक्षा, प्रशासन र डिजिटल प्लेटफर्महरूमा तिनीहरूको मार्जिनलाइजेशनले समावेशी भाषा नीति र संरक्षण रणनीतिको आवश्यकता देखाउँछ । सचेत हस्तक्षेप बिना, भाषाको स्थानान्तरण र सांस्कृतिक क्षयको जोखिम बढ्नेछ, जसले मधेश क्षेत्रको भाषिक विविधतालाई कमजोर बनाउँछ ।

१४.२ शिक्षा र सञ्चार माध्यममा मधेशी भाषाको प्रयोग

शिक्षा र सञ्चार माध्यममा मधेशी भाषाको प्रयोगले दृढता र मार्जिनलाइजेशन दुवै पक्षलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । यद्यपि यी भाषाहरू अनौपचारिक सञ्चारमा जीवित छन्, औपचारिक संस्थाहरूमा तिनीहरूको उपस्थिती सीमित छ, जसले स्थानीय भाषिक अभ्यास र प्रभुत्वशाली भाषाहरू जस्तै नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजीबीच कार्यात्मक असन्तुलन सिर्जना गरेको छ (Yadav, 2014; Toba, 2007) ।

शिक्षामा मधेशी भाषाहरू

शैक्षिक क्षेत्रमा, देवनागरीमा लेखिएको नेपाली नेपालभरका विद्यालयहरूमा प्रमुख शिक्षण माध्यम हो । यस नीतिले मधेशी भाषाहरूलाई मार्जिनलाइज गरेको छ, जसलाई पाठ्यक्रममा प्रायः वैकल्पिक वा पूरक कोर्स बाहेक समावेश गरिएको छैन ।नेपालको संविधान सन् 2015 (वि.सं. 2072) ले मातृभाषा संरक्षण र प्रवर्द्धनको अधिकार सुनिश्चित गर्छ

भने पनि कार्यान्वयन असमान छ । मैथिली, भोजपुरि र अवधी कहिलेकाहीँ स्थानीय विद्यालयहरूमा पढाइन्छन्, तर मानकीकृत शिक्षण सामग्री र प्रशिक्षित शिक्षकको अभावले तिनीहरूको संस्थागत प्रयोगमा बाधा पुऱ्याएको छ ।

यसको परिणामस्वरूप कार्यात्मक असमानता देखिन्छ: बच्चाहरू घरमा मधेशी भाषामा हुर्किन्छन्, तर प्रायः नेपाली र अङ्ग्रेजीमा शिक्षित हुन्छन् । यसले विशेष गरी तिर्हुता र कैथीको सन्दर्भमा स्थानीय भाषामा साक्षरतालाई कमजोर बनाउँछ र अन्तरपीढीगत लिपि प्रयोगमा गिरावट ल्याउँछ । UNESCO (2003) ले अन्तरपीढीगत पुस्तान्तरण भाषाको जीवितालाई अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण ठानेको छ र मधेशी भाषाहरूमा औपचारिक शिक्षाको अभावले यस प्रक्रियालाई कमजोर बनाउँछ ।

सञ्चार माध्यममा मधेशी भाषाहरू

सञ्चार माध्यममा मधेशी भाषाहरूको प्रतिनिधित्व पनि सीमित छ । राष्ट्रिय पत्रपत्रिका, टेलिभिजन र रेडियो प्रायः नेपालीमा सञ्चालित छन्, जबकि अङ्ग्रेजी शहरी र डिजिटल सन्दर्भमा बढ्दो रूपमा देखा पर्दछ । स्थानीय सञ्चार माध्यमले कहिलेकाहीँ मैथिली, भोजपुरीवा अवधीमा प्रकाशन वा प्रसारण गर्छ, तर यी प्रयासहरू अस्थायी र दीर्घकालीन संस्थागत समर्थनविहीन छन् (Sharma, 2012) ।

मैथिली संवैधानिक मान्यता र साहित्यिक विरासतका कारण मुद्रण र प्रसारण माध्यममा केही दृश्यता प्राप्त गरेको छ । भोजपुरी र अवधी अझै कम प्रतिनिधित्व भएका छन्, जबकि बज्जिका मुख्यधाराको सञ्चार माध्यममा लगभग अनुपस्थित छ । उर्दू, जुन पर्सो-अरबी लिपिमा लेखिन्छ, प्रायः धार्मिक प्रकाशन र समुदाय-विशिष्ट सञ्चार माध्यममा सीमित छ, जसले यसको पहुँचलाई व्यापक सार्वजनिक बहसमा सीमित बनाएको छ (Rahman, 2002) ।

डिजिटल प्लेटफर्म र भाषा परिवर्तन

डिजिटल प्लेटफर्मको उदयले सञ्चार माध्यममा मधेशी भाषाहरूको भूमिकालाई अझ जटिल बनाएको छ । सामाजिक सञ्चार माध्यम र अनलाइन सञ्चारमा नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी प्रभुत्व राख्छन्, जसले यूनिकोड र मानकीकृत फन्टमार्फत प्रविधिगत समर्थन पाएको छ । यसको विपरीत, तिर्हुता र कैथीजस्ता परम्परागत लिपिहरूमा डिजिटल एकीकरणको अभाव छ, जसले अनलाइन सन्दर्भमा तिनीहरूको प्रयोग सीमित बनाउँछ (Yadav, 2014) । यस प्रविधिगत अन्तरालले भाषा परिवर्तनलाई तीव्र बनाउँछ, किनकि युवा पुस्ता डिजिटल सञ्चारका लागि प्रभुत्वशाली भाषाहरूलाई बढी अपनाउँदै गएको छ ।

शिक्षा र सञ्चार माध्यममा मधेशी भाषाहरूको वर्तमान स्थिति सांस्कृतिक दृढता र संस्थागत उपेक्षादुवैलाई देखाउँछ । यद्यपि यी भाषाहरू मौखिक परम्परा र सामुदायिक जीवनमा जीवित छन्, विद्यालय, मुद्रण र डिजिटल प्लेटफर्ममा तिनीहरूको सीमित उपस्थितिले दीर्घकालीन जीवितालाई चुनौती दिएको छ । यस असन्तुलनको समाधानका लागि सचेत नीति हस्तक्षेप आवश्यक छ, जसमा मधेशी भाषाहरूलाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने, मानकीकृत शिक्षण सामग्री विकास गर्ने र सञ्चार माध्यममा बढी प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने उपायहरू समावेश हुनुपर्छ । यस्ता कदमहरूले भाषिक

समानता सुनिश्चित गर्दै मधेश क्षेत्रको सांस्कृतिक पहिचान संरक्षण गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछन् (Fishman, 1991; UNESCO, 2003)।

१४.३ परम्परागत लिपिहरूको संरक्षण

मधेश क्षेत्रमा परम्परागत लिपिहरू-विशेष गरी तिर्हुता (मिथिलाक्षर), कैथी र पर्सो-अरबी-को संरक्षण सांस्कृतिक र भाषिक दृष्टिले अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण मुद्दा हो। यी लिपिहरू, जो एक समयमा मधेशी समुदायको साहित्यिक, प्रशासनिक र धार्मिक जीवनको केन्द्रमा थिए, राज्य नेतृत्वमा गरिएको मानकीकरण, उपनिवेशकालीन सुधार र विश्वव्यापीकरणका कारण उल्लेखनीय रूपमा घटेका छन्। यद्यपि यी लिपिहरूले पहिचान र सांस्कृतिक धरोहरको प्रतीकको रूपमा महत्त्व कायम राखेका छन्, जसले पुनरुत्थान र दस्तावेजीकरणका प्रयासलाई उत्प्रेरित गरेको छ (Sharma, 2012; King, 1994)।

प्रतीकात्मक र सांस्कृतिक महत्त्व

परम्परागत लिपिहरू केवल लेखन प्रणाली मात्र नभएर सांस्कृतिक निरन्तरता र सामूहिक स्मृतिको प्रतिनिधित्व गर्छन्। मैथिलीमा प्रयोग हुने तिर्हुताले मिथिला क्षेत्रको बौद्धिक र साहित्यिक धरोहरको प्रतीकको रूपमा काम गर्दछ। कैथी, एक समयको व्यावहारिक प्रशासनिक लिपि, भोजपुरी र अवधी भाषीहरूको ब्यूरोक्रेटिक र दैनन्दिन जीवनको झलक दिन्छ। उर्दूमा प्रयोग हुने पर्सो-अरबी लिपि मधेशका मुस्लिम समुदायका लागि धार्मिक अध्ययन र सांस्कृतिक पहिचानको माध्यमको रूपमा जीवित छ (Rahman, 2002)। यसैले यी लिपिहरूको संरक्षण सांस्कृतिक विविधता कायम राख्न र सामुदायिक पहिचान बलियो बनाउन आवश्यक छ।

संरक्षणमा चुनौतीहरू

सांस्कृतिक महत्त्वका बावजुद, परम्परागत लिपिहरू विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गरिरहेका छन्। शिक्षा, प्रशासन र सञ्चार माध्यममा देवनागरीको प्रभुत्वले तिर्हुता र कैथीलाई मार्जिनलाइज गरेको छ र तिनीहरूलाई प्रायः साँस्कृतिक वा प्रतीकात्मक प्रयोगमा सीमित बनाएको छ। मानकीकृत शिक्षण सामग्री, प्रशिक्षित शिक्षक र संस्थागत समर्थनको अभावले युवापुस्तामा तिनीहरूको हस्तान्तरणमा थप बाधा पुऱ्याएको छ (Yadav, 2014)। साथै, विश्वव्यापीकरण र डिजिटल प्रविधिले युनिकोड समर्थन भएका लिपिहरूको प्रभुत्वलाई अझ बलियो बनाएको छ, जसले परम्परागत लिपिहरूलाई प्रविधिगत दृष्टिले कमजोर बनाएको छ (UNESCO, 2003)।

पुनरुत्थानका प्रयासहरू

अन्तिम दशकहरूमा, विद्वान्, सांस्कृतिक सङ्गठनहरू र सामुदायिक कार्यकर्ताहरूले परम्परागत लिपिहरूको पुनरुत्थान र दस्तावेजीकरणका प्रयासहरू सुरु गरेका छन्। शैक्षिक अनुसन्धानले तिर्हुता र कैथीमा लेखिएका पाण्डुलिपि र शिलालेखहरूको सूचीकरणमा केन्द्रित गरेको छ, जबकि सांस्कृतिक संस्थाहरूले यी लिपिहरू युवापुस्तालाई सिकाउन कार्यशाला आयोजना गरेका छन्। डिजिटल पहलहरू, यद्यपि सीमित, अनलाइन प्रयोगका लागि तिर्हुता र कैथीको

इन्कोडिङ प्रयास गरेका छन्, जसले प्रविधिको सम्भावनालाई पुनरुत्थानमा देखाउँछ (Sharma, 2012)। मदरसा र धार्मिक संस्थाहरूले उर्दू शिक्षण मार्फत पर्सो-अरबी लिपिको निरन्तरता सुनिश्चित गर्दै आएका छन्, जसले यसलाई धार्मिक र सांस्कृतिक क्षेत्रहरूमा जीवित राखेको छ (Rahman, 2002)।

नीति र संस्थागत समर्थन

नेपालको संविधान वि.सं. 2072 (सन् 2015) ले देशको बहुभाषिक चरित्रलाई मान्यता दिएको छ र मातृभाषा तथा लिपिहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धनको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। यद्यपि व्यावहारिक कार्यान्वयन अझै असमान छ। विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश, अनुसन्धानको लागि कोष र प्रविधिगत एकीकरण जस्ता बलियो संस्थागत समर्थन बिना, पुनरुत्थान प्रयासहरू रूपान्तरणकारी नभइ टुक्रा-टुक्रा र प्रतीकात्मक मात्र रहने जोखिम छ।

मधेशमा परम्परागत लिपिहरूको संरक्षण सांस्कृतिक आवश्यकतासँगै चुनौती पनि हो। यद्यपि देवनागरीको प्रभुत्वले तिर्हुता र कैथीको प्रयोग घटाएको छ, यी लिपिहरू मधेशी धरोहरका महत्त्वपूर्ण प्रतीकको रूपमा जीवित छन्। पर्सो-अरबी लिपि धार्मिक सन्दर्भमा अझै जीवित छ, तर यसको व्यापक सांस्कृतिक भूमिका सीमित छ। यी लिपिहरूलाई टिकाउन समुदायको सहभागिता, संस्थागत समर्थन र प्रविधिगत नवप्रवर्तन आवश्यक छ, जसले तिनीहरूलाई विगतको अवशेष नभई जीवित परम्पराको रूपमा कायम राख्न सुनिश्चित गर्नेछ (Fishman, 1991; UNESCO, 2003)।

१४.४ मधेशी भाषाहरूको दस्तावेजीकरण र प्रकाशन

मधेशी भाषाहरूको दस्तावेजीकरण र प्रकाशन संरक्षणको एक महत्त्वपूर्ण आयाम हो, किनभने यसले भाषिक अभ्यासको ठोस अभिलेख प्रदान गर्छ र सांस्कृतिक ज्ञान पुस्तौँपुस्तौँसम्म हस्तान्तरण हुन सुनिश्चित गर्छ। मौखिक परम्परा अझै जीवित भए तापनि मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका र उर्दू जस्ता भाषाहरूको लिखित दस्तावेजीकरण ऐतिहासिक रूपमा असमान रह्यो, जसले सांस्कृतिक समृद्धि र संस्थागत उपेक्षाको दुवै झलक दिन्छ (Sharma, 2012; Yadav, 2014)।

ऐतिहासिक दस्तावेजीकरण अभ्यास

ऐतिहासिक रूपमा, मधेशी भाषाहरू विभिन्न लिपिहरूमा दस्तावेज गरिएका थिए, जसमध्ये तिर्हुता, कैथी, देवनागरी र पर्सो-अरबी प्रमुख थिए। उदाहरणका लागि, मैथिलीले मध्यकालीन समयदेखि समृद्ध साहित्यिक परम्परा बोकेको छ, जहाँ विद्यापति जस्ता कविहरूले तिर्हुतामा कृतिहरू रचेका थिए। भोजपुरी, अवधी र उर्दु प्रायः कैथीमा रेकर्ड गरिन्थ्यो, विशेष गरी प्रशासनिक र कानूनी सन्दर्भमा, जबकि उर्दू पर्सो-अरबीमा दस्तावेज गरिएको थियो, जसले यसलाई इन्डो-इस्लामी विद्वतासँग जोड्दथ्यो (King, 1994; Rahman, 2002)। यी परम्पराहरूले मधेशको बहुल लिपि विरासतको झलक दिन्छन्, जहाँ दस्तावेजीकरण सांस्कृतिक र राजनीतिक दुवै क्रियाकलाप थियो।

आधुनिक दस्तावेजीकरण प्रयासहरू

आधुनिक नेपालमा, मधेशी भाषाहरूको दस्तावेजीकरण बढ्दो रूपमा देवनागरीमा केन्द्रित भएको छ, जसले राज्य नेतृत्वमा गरिएको मानकीकरण नीतिलाई प्रतिबिम्बित गर्छ। यसले साक्षरता र राष्ट्रिय संरचनामा समावेशीकरणलाई सहज बनाएको भए तापनि, यसले परम्परागत लिपिहरूलाई मार्जिनलाइज गरी सांस्कृतिक पहिचानमा तिनीहरूको

प्रतीकात्मक भूमिका कमजोर पारेको छ (Gellner, 2007) । शैक्षिक संस्था र सांस्कृतिक सङ्गठनहरूले मौखिक परम्परा, लोकगीत र उखानहरूलाई लिखित रूपमा दस्तावेज गर्न प्रयास गरेका छन्, तर यी प्रयासहरू प्रायः टुक्रा-टुक्रा छन् र संस्थागत समर्थनको अभाव छ (UNESCO, 2003) ।

प्रिन्ट र मिडियामा प्रकाशन

मधेशी भाषाहरूको प्रिन्ट मिडियामा प्रकाशन नेपाली र अङ्ग्रेजीसँग तुलना गर्दा सीमित छ । मैथिलीले संविधानिक मान्यता र स्थापित साहित्यिक धरोहरका कारण समाचारपत्र, पत्रिका र साहित्यिक पत्रिकामा केही दृश्यता प्राप्त गरेको छ । भोजपुरी र अवधी भने अझै कम प्रतिनिधित्वमा छन् र तिनीहरूको प्रवर्द्धनका लागि थोरै प्रकाशनहरू मात्र उपलब्ध छन् । बज्जिका, प्रायः बोलीको रूपमा लिइन्छ, मुख्यधाराको प्रिन्ट संस्कृतिमा लगभग अनुपस्थित छ । पर्सो-अरबीमा लेखिएका उर्दू प्रकाशनहरू अस्तित्वमा छन् तर प्रायः धार्मिक र सामुदायिक विशेष आउटलेटसम्म सीमित छन्, जसले तिनीहरूको व्यापक पहुँचमा बाधा पुऱ्याउँछ (Rahman, 2002; Yadav, 2014) ।

डिजिटल दस्तावेजीकरण र चुनौतीहरू

डिजिटल प्लेटफर्महरूले दस्तावेजीकरणका लागि अवसर र चुनौती दुवै प्रस्तुत गर्छन् । देवनागरीलाई बलियो युनिकोड समर्थन प्राप्त छ, जसले अनलाइन प्रकाशनलाई सहज बनाएको छ, तर तिर्हुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूमा मानकीकृत डिजिटल इन्कोडिङको अभाव छ, जसले डिजिटल सन्दर्भमा तिनीहरूको प्रयोग सीमित बनाउँछ । यस प्रविधिगत अन्तरले परम्परागत लिपिहरूको पतनलाई तीव्र बनाएको छ, किनभने युवापुस्ताले अनलाइन सञ्चारका लागि बढ्दो रूपमा नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजीमा निर्भरता बढाइरहेका छन् (Sharma, 2012) । डिजिटल एकीकरणबिना, मधेशी भाषाहरूको दस्तावेजीकरण केवल शैक्षिक अभिलेखमा सीमित रहन सक्छ, जीवित सांस्कृतिक अभ्यासमा होइन (UNESCO, 2003) ।

संस्थागत र सामुदायिक पहलको महत्त्व

सफल दस्तावेजीकरण र प्रकाशनका लागि शैक्षिक संस्था, सरकारी निकाय र सामुदायिक सङ्गठनबीच सहकार्य आवश्यक छ । शब्दकोश सङ्कलन, मौखिक परम्पराको रेकर्डिङ र द्विभाषिक सामग्री प्रकाशन जस्ता पहलहरूले मधेशी भाषाहरूको दृश्यतालाई बलियो बनाउन सक्छ । साथै, यी भाषाहरूलाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गर्नु र स्थानीय मिडिया आउटलेटलाई समर्थन गर्नु दस्तावेजीकरणलाई केवल अभिलेखमा सीमित नराखी दैनिक जीवनमा पनि प्रयोगात्मक बनाउनेछ ।

मधेशी भाषाहरूको दस्तावेजीकरण र प्रकाशन अझै असमान छ, जहाँ मैथिलीले सापेक्षिक दृश्यता प्राप्त गरेको छ भने भोजपुरी, अवधी, बज्जिका र उर्दू मार्जिनलाइज छन् । तिर्हुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरू संस्थागत समर्थन र प्रविधिगत एकीकरणको अभावमा घटेका छन्, जबकि पर्सो-अरबी धार्मिक सन्दर्भमा जीवित छ । दस्तावेजीकरण टिकाउन अभिलेख संरक्षण, शैक्षिक समावेशीकरण र डिजिटल नवप्रवर्तनलाई जोड्ने नयाँ नयाँ रणनीतिहरू आवश्यक छन्, जसले मधेशी भाषाहरू सांस्कृतिक र संस्थागत दुवै क्षेत्रहरूमा दृश्यमान र जीवित रहिरहन सुनिश्चित गर्नेछ (Fishman, 1991; Yadav, 2014) ।

१५. भाषाहरू र लिपिहरूको संरक्षणमा चुनौतीहरू

१५.१ भाषा परिवर्तन र भाषिक एकीकरण

मधेशी भाषाहरूको दस्तावेजीकरण र प्रकाशन संरक्षणको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो, किनभने यसले भाषिक अभ्यासको ठोस अभिलेख प्रदान गर्छ र सांस्कृतिक ज्ञान पुस्तौँपुस्तौँसम्म हस्तान्तरण सुनिश्चित गर्छ । मौखिक परम्पराहरू अझै जीवित भए तापनि, मैथिली, भोजपुरि, अवधी, बज्जिका र उर्दू जस्ता भाषाहरूको लिखित दस्तावेजीकरण ऐतिहासिक रूपमा असमान रहेको छ, जसले सांस्कृतिक समृद्धि र संस्थागत उपेक्षाको दुवै पक्ष देखाउँछ (Sharma, 2012; Yadav, 2014) ।

ऐतिहासिक दस्तावेजीकरण अभ्यास

ऐतिहासिक रूपमा, मधेशी भाषाहरू विभिन्न लिपिहरूमा दस्तावेज गरिएका थिए, जसमध्ये तिर्हुता, कैथी, देवनागरी र पर्सो-अरबी प्रमुख थिए । उदाहरणका लागि, मैथिलीले मध्यकालीन समयदेखि समृद्ध साहित्यिक परम्परा बोकेको छ, जहाँ विद्यापति जस्ता कविहरूले तिर्हुतामा रचना गरेका थिए । भोजपुरी र अवधी प्रायः कैथीमा रेकर्ड गरिन्थ्यो, विशेष गरी प्रशासनिक र कानूनी सन्दर्भमा, जबकि उर्दू पर्सो-अरबीमा दस्तावेज गरिएको थियो, जसले यसलाई इन्डो-इस्लामी विद्वतासँग जोड्दथ्यो (King, 1994; Rahman, 2002) । यी परम्पराहरूले मधेशको बहुल लिपि विरासतको झलक दिन्छन्, जहाँ दस्तावेजीकरण सांस्कृतिक र राजनीतिक दुवै क्रियाकलाप थियो ।

आधुनिक दस्तावेजीकरण प्रयासहरू

आधुनिक नेपालमा, मधेशी भाषाहरूको दस्तावेजीकरण बढ्दो रूपमा देवनागरीमा केन्द्रित भएको छ, जसले राज्य नेतृत्वमा गरिएको मानकीकरण नीतिलाई प्रतिबिम्बित गर्छ । यसले साक्षरता र राष्ट्रिय संरचनामा समावेशीकरणलाई सहज बनाएको भए तापनि, यसले परम्परागत लिपिहरूलाई मार्जिनलाइज गरी सांस्कृतिक पहिचानमा तिनीहरूको प्रतीकात्मक भूमिका कमजोर पारेको छ (Gellner, 2007) । शैक्षिक संस्था र सांस्कृतिक सङ्गठनहरूले मौखिक परम्परा, लोकगीत र उखानहरूलाई लिखित रूपमा दस्तावेज गर्न प्रयास गरेका छन्, तर यी प्रयासहरू प्रायः टुक्रा-टुक्रा छन् र संस्थागत समर्थनको अभाव छ (UNESCO, 2003) ।

प्रिन्ट र मिडियामा प्रकाशन

मधेशी भाषाहरूको प्रिन्ट मिडियामा प्रकाशन नेपाली र अङ्ग्रेजीसँग तुलना गर्दा सीमित छ । मैथिलीले संविधानिक मान्यता र स्थापित साहित्यिक धरोहरका कारण समाचारपत्र, पत्रिका र साहित्यिक पत्रिकामा केही दृश्यता प्राप्त गरेको छ । भोजपुरी र अवधी अझै कम प्रतिनिधित्वमा छन् र तिनीहरूको प्रवर्द्धनका लागि थोरै प्रकाशन मात्र उपलब्ध छन् । बज्जिका, प्रायः एक बोलीको रूपमा लिइन्छ, मुख्यधाराको प्रिन्ट संस्कृतिमा लगभग अनुपस्थित छ । पर्सो-अरबीमा लेखिएका उर्दू प्रकाशनहरू अस्तित्वमा छन्, तर प्रायः धार्मिक र सामुदायिक विशेष आउटलेटसम्म सीमित छन्, जसले तिनीहरूको व्यापक पहुँचमा बाधा पुऱ्याउँछ (Rahman, 2002; Yadav, 2014) ।

डिजिटल दस्तावेजीकरण र चुनौतीहरू

डिजिटल प्लेटफर्महरूले दस्तावेजीकरणका लागि अवसर र चुनौती दुवै प्रस्तुत गर्छन् । देवनागरीलाई बलियो युनिकोड समर्थन प्राप्त छ, जसले अनलाइन प्रकाशनलाई सहज बनाएको छ, तर तिर्हुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूमा मानकीकृत डिजिटल इन्कोडिङको अभाव छ, जसले डिजिटल सन्दर्भमा तिनीहरूको प्रयोग सीमित बनाउँछ । यस प्रविधिगत अन्तरले परम्परागत लिपिहरूको पतनलाई तीव्र बनाएको छ, किनभने युवापुस्ताले अनलाइन सञ्चारका लागि बढ्दो रूपमा नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजीमा निर्भरता बढाइरहेका छन् (Sharma, 2012) । डिजिटल एकीकरणबिना, मधेशी भाषाहरूको दस्तावेजीकरण केवल शैक्षिक अभिलेखमा सीमित रहन सक्छ, जीवित सांस्कृतिक अभ्यासमा होइन (UNESCO, 2003) ।

संस्थागत र सामुदायिक पहलको महत्त्व

सफल दस्तावेजीकरण र प्रकाशनका लागि शैक्षिक संस्था, सरकारी निकाय र सामुदायिक सङ्गठनबीच सहकार्य आवश्यक छ । शब्दकोश सङ्कलन, मौखिक परम्पराको रेकर्डिङ र द्विभाषिक सामग्री प्रकाशन जस्ता पहलहरूले मधेशी भाषाहरूको दृश्यतालाई बलियो बनाउन सक्छ । साथै, यी भाषाहरूलाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गर्नु र स्थानीय मिडिया आउटलेटलाई समर्थन गर्नु दस्तावेजीकरणलाई केवल अभिलेखमा सीमित नराखी दैनिक जीवनमा पनि प्रयोगात्मक बनाउनेछ ।

मधेशी भाषाहरूको दस्तावेजीकरण र प्रकाशन अझै असमान छ, जहाँ मैथिलीले सापेक्षिक दृश्यता प्राप्त गरेको छ भने भोजपुरी, अवधी, बज्जिका र उर्दू मार्जिनलाइज छन् । तिर्हुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरू संस्थागत समर्थन र प्रविधिगत एकीकरणको अभावमा घटेका छन्, जबकि पर्सो-अरबी धार्मिक सन्दर्भमा जीवित छ । दस्तावेजीकरण टिकाउन अभिलेख संरक्षण, शैक्षिक समावेशीकरण र डिजिटल नवप्रवर्तनलाई जोड्ने जानाजानी रणनीतिहरू आवश्यक छन्, जसले मधेशी भाषाहरू सांस्कृतिक र संस्थागत दुवै क्षेत्रहरूमा दृश्यमान र जीवित रहिरहन सुनिश्चित गर्नेछ (Fishman, 1991; Yadav, 2014) ।

१५.२ परम्परागत लिपिहरूको घट्दो प्रयोग

मधेश क्षेत्रमा तिर्हुता (मिथिलाक्षर) र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूको प्रयोग घट्नु भाषिक एकरूपता र सांस्कृतिक रूपान्तरणको व्यापक प्रक्रियालाई झल्काउँछ । एक समयमा मधेशी समुदायको साहित्यिक, प्रशासनिक र धार्मिक जीवनको केन्द्रमा रहेका यी लिपिहरू क्रमशः देवनागरीले विस्थापित गरिसकेको छ, जुन आज नेपालमा शिक्षा, प्रशासन र मिडियामा प्रमुख रूपमा प्रयोग हुन्छ (Sharma, 2012; King, 1994) ।

ऐतिहासिक मार्जिनलाइजेशन

तिर्हुता र कैथीको गिरावट उपनिवेश काल र उपनिवेशोत्तर अवधिमा सुरु भयो, जब राज्य नेतृत्वमा गरिएको सुधार र मानकीकरण नीतिहरूले देवनागरीलाई प्राथमिकता दिए । ब्रिटिश भारतमा, प्रशासनिक सन्दर्भमा कैथी क्रमशः देवनागरी र फारसीले प्रतिस्थापन गरियो, जबकि नेपालमा नेपाली राज्यको सङ्गठनले देवनागरीलाई राष्ट्रिय लिपिको रूपमा

संस्थागत गर्यो (King, 1994; Gellner, 2007) । यी नीतिहरूले स्थानीय लिपिहरूलाई मार्जिनलाइज गरी केवल संस्कार वा प्रतीकात्मक प्रयोगसम्म सीमित गरे ।

शैक्षिक र संस्थागत कारकहरू

विद्यालयको पाठ्यक्रम र आधिकारिक दस्तावेजमा देवनागरीको प्रभुत्वले परम्परागत लिपिहरूको पतनलाई तीव्र बनाएको छ । युवापुस्ताले मुख्य रूपमा नेपाली र अङ्ग्रेजीमा शिक्षा पाउँदा तिर्हुता वा कैथीमा साक्षरताका लागि पर्याप्त अवसर पाउँदैनन् । मानकीकृत शिक्षण सामग्री र प्रशिक्षित शिक्षकहरूको अभावले लिपि हस्तान्तरणलाई अझ कमजोर बनाएको छ, जसले सांस्कृतिक निरन्तरतामा खण्ड पैदा गरेको छ (Yadav, 2014) ।

प्रविधि र विश्वव्यापी दबाब

विश्वव्यापीकरण र डिजिटल प्रविधिले देवनागरीको प्रभुत्वलाई अझ सुदृढ पारेको छ । युनिकोड मानकीकरण र देवनागरी फन्टहरूको उपलब्धताले यसलाई टाइपिङ, प्रकाशन र अनलाइन सञ्चारको लागि सबैभन्दा व्यावहारिक लिपि बनाएको छ । विपरित रूपमा, तिर्हुता र कैथीमा बलियो डिजिटल इन्कोडिङको अभाव छ, जसले आधुनिक सन्दर्भमा तिनीहरूको प्रयोग सीमित बनाउँछ । यस प्रविधिगत अन्तरले परम्परागत लिपिहरूलाई जीवित सञ्चार माध्यमभन्दा सांस्कृतिक जोखिमयुक्त वस्तुमा परिणत गरेको छ (UNESCO, 2003) ।

सांस्कृतिक परिणामहरू

परम्परागत लिपिहरूको घट्दो प्रयोगले महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक प्रभाव पार्छ । लिपिहरू केवल लेखनका प्राविधिक प्रणाली मात्र होइनन्; तिनीहरू पहिचान र धरोहरका प्रतीक हुन् । तिर्हुता र कैथीको क्षयले भाषा र सांस्कृतिक गौरवबीचको प्रतीकात्मक सम्बन्धलाई कमजोर पारेको छ र औपचारिक क्षेत्रहरूमा मधेशी पहिचानको दृश्यतालाई घटाएको छ । मैथिली र भोजपुरी जस्ता बोली जीवित रहिरहे पनि, परम्परागत लिपिहरूको क्षयले लिखित परम्परा र ऐतिहासिक अभिलेखहरूको संरक्षणलाई खतरा पुऱ्याउँछ (Sharma, 2012) ।

पुनरुद्धार प्रयास र चुनौतीहरू

घट्दो प्रयोग भए तापनि, परम्परागत लिपिहरू पुनर्जीवित गर्ने प्रयासहरू भइरहेका छन् । सांस्कृतिक सङ्गठनहरू, विद्वान् र सामुदायिक सक्रियकर्मीहरूले कार्यशाला, शैक्षिक अनुसन्धान र डिजिटल पहलमार्फत तिर्हुता र कैथीलाई पुन: प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेका छन् । तर यी प्रयासहरूलाई संस्थागत समर्थनको कमी, सीमित वित्तीय स्रोत र प्रविधिगत अवरोधले चुनौती दिइरहेको छ । निरन्तर नीति हस्तक्षेपविना, पुनरुद्धार प्रयास केवल प्रतीकात्मक रहन सक्ने जोखिम हुन्छ (Yadav, 2014) ।

मधेश क्षेत्रमा परम्परागत लिपिहरूको घट्दो प्रयोगले सांस्कृतिक धरोहर, राज्य नीति र आधुनिकीकरणबीचको जटिल अन्तरसम्बन्धलाई उजागर गर्छ । देवनागरी लिपिले साक्षरता र राष्ट्रिय एकीकरणलाई सहज बनाएको भए तापनि यसले स्थानीय लिपिहरूलाई मार्जिनलाइज गरी सांस्कृतिक पहिचानमा तिनीहरूको भूमिका कमजोर पारेको छ । तिर्हुता र

कैथीको संरक्षणका लागि शिक्षा, प्रविधि र सामुदायिक सहभागितालाई संयोजन गर्ने नवीनतम रणनीतिहरू आवश्यक छन्, जसले यी लिपिहरूलाई अतीतका अवशेष नभएर जीवित परम्पराका रूपमा कायम राख्नेछ (Fishman, 1991; UNESCO, 2003)।

१५.३ विश्वव्यापीकरण र आधुनिक शिक्षाको प्रभाव

विश्वव्यापीकरण र आधुनिक शिक्षाका प्रक्रियाहरूले मधेश क्षेत्रमा भाषिक र लिपि सम्बन्धी परिवेशमा गहिरो प्रभाव पारेका छन्। यी प्रविधि र प्रवृत्तिहरूले सामाजिक–आर्थिक गतिशीलता र विश्वव्यापी संलग्नताको अवसरहरू सिर्जना गरे पनि, तिनीहरूले परम्परागत लिपिहरूको क्षय र स्थानीय भाषाहरूको मार्जिनलाइजेशनमा पनि योगदान पुऱ्याएका छन् (Fishman, 1991; Yadav, 2014)।

विश्वव्यापीकरण र भाषागत परिवर्तन

विश्वव्यापीकरणले अङ्ग्रेजी र हिन्दीजस्ता प्रमुख भाषाहरूको प्रतिष्ठालाई बढाएको छ, जसलाई आर्थिक प्रगति, उच्च शिक्षा र अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चारका मार्गका रूपमा increasingly हेरिन्छ। फलस्वरूप, मधेशका युवापुस्ताले आफ्नो मातृभाषाभन्दा यी भाषालाई प्राथमिकता दिने गरेका छन्, जसले क्रमशः भाषागत परिवर्तन (language shift) निम्त्याएको छ। यो परिवर्तन विशेषगरी शहरी केन्द्रहरूमा स्पष्ट देखिन्छ, जहाँ अङ्ग्रेजी शैक्षिक र व्यावसायिक सन्दर्भमा प्रभुत्व राख्छ र हिन्दी सीमा-पार मिडिया तथा मनोरञ्जनमार्फत सांस्कृतिक प्रभाव कायम राख्छ (Hachhethu, 2007)। यी विश्वभाषाहरूमा बढ्दो निर्भरता मधेशी भाषाहरूका कार्यक्षेत्रलाई कमजोर बनाएको छ, जसले तिनीहरूलाई मुख्यतया अनौपचारिक र घरेलु प्रयोगमा सीमित गरेको छ।

आधुनिक शिक्षा र लिपि मानकीकरण

नेपालमा आधुनिक शिक्षा प्रणालीले देवनागरी लिपिमा नेपालीलाई प्राथमिक शिक्षण माध्यमको रूपमा स्थापित गर्दै यसको प्रभुत्वलाई सुदृढ पारेको छ। नेपालको संविधान वि.सं. 2072 (2015) मातृभाषा संरक्षण र प्रवर्द्धनको अधिकार सुनिश्चित गरे तापनि विद्यालयहरूमा यसको व्यावहारिक कार्यान्वयन सीमित छ। मधेशका अधिकांश बालबालिका नेपाली र अङ्ग्रेजीमा शिक्षा प्राप्त गर्छन् र मैथिली, भोजपुरी, अवधी वा बज्जिका भाषामा साक्षरतामा सीमित पहुँच पाउँछन्। यसले कार्यात्मक असमानता सिर्जना गरेको छ, जहाँ बोलिने भाषाहरू जीवित भए पनि लिखित परम्पराहरू-विशेषगरी तिर्हुता र कैथी लिपिसँग सम्बन्धित परम्पराहरू-गम्भीर रूपमा जोखिममा छन् (Sharma, 2012)।

प्रविधि एकीकरण र डिजिटल चुनौतीहरू

विश्वव्यापीकरणले तीव्र प्रविधि एकीकरण पनि ल्याएको छ, जसले युनिकोड समर्थन भएका लिपिहरू-जस्तै देवनागरी र रोमन-लाई प्राथमिकता दिएको छ। विपरीत रूपमा, तिर्हुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूमा मानकीकृत डिजिटल इन्कोडिङको अभाव छ, जसले अनलाइन सञ्चार र डिजिटल प्रकाशनमा तिनीहरूको प्रयोग सीमित बनाएको छ। यस प्रविधिगत अन्तरले तिनीहरूको पतनलाई तीव्र बनाएको छ, किनकि युवापुस्ताले डिजिटल प्लेटफर्महरूमा प्रभुत्वशाली लिपिहरूमा निर्भर रहन थालेका छन् (UNESCO, 2003)। डिजिटल एकीकरणबिना, परम्परागत लिपिहरू जीवन्त सञ्चार माध्यम नभएर सांस्कृतिक वस्तुमा परिणत हुने खतरा बढ्छ।

सांस्कृतिक पहिचान र मिश्रित अभ्यास

यी चुनौतीहरूका बाबजुद, विश्वव्यापीकरण र आधुनिक शिक्षाले मिश्रित भाषागत अभ्यासलाई पनि प्रवर्धन गरेका छन्। स्थानीय भाषाहरू, नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजीबीच कोड–स्विचिङ सामान्य छ, जसले समुदायको अनुकूलन क्षमता र सांस्कृतिक मिश्रिततालाई झल्काउँछ। यसले समुदायलाई बहुभाषिक वातावरणमा नेभिगेट गर्न सक्षम बनाउँछ, तर यसले स्थानीय पहिचान संरक्षण र सामाजिक–आर्थिक गतिशीलताका लागि विश्वभाषाहरू अङ्गिकार गर्ने बीचको द्वन्द्वलाई पनि देखाउँछ (Yadav, 2014)।

मधेशी भाषाहरू र लिपिहरूमा विश्वव्यापीकरण र आधुनिक शिक्षाको प्रभाव दुवै प्रकारको छ। एकातर्फ, यी प्रवृत्तिहरूले साक्षरता, विश्वव्यापी सञ्चार र व्यावसायिक प्रगतिका अवसरहरू विस्तार गरेका छन्। अर्कोतर्फ, तिनीहरूले परम्परागत लिपिहरूलाई मार्जिनलाइज गरी स्थानीय भाषाहरूको संस्थागत उपस्थितिलाई कमजोर पारेका छन्। यस असन्तुलनलाई सम्बोधन गर्न नवीनतम नीति हस्तक्षेप आवश्यक छ, जसमा मधेशी भाषाहरूलाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्नु, परम्परागत लिपिहरूको लागि डिजिटल उपकरण विकास गर्नु र बहुभाषिक शिक्षालाई प्रवर्द्धन गर्नु समावेश छ, जसले विश्वभाषा र स्थानीय भाषागत धरोहर दुवैको मूल्याङ्कन सुनिश्चित गर्छ (Fishman, 1991)।

१५.४ नीति र संस्थागत चुनौतीहरू

मधेशी भाषा र तिनका परम्परागत लिपिहरूको संरक्षणले महत्त्वपूर्ण नीति र संस्थागत चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ, जसले शिक्षा, प्रशासन र मिडिया जस्ता औपचारिक क्षेत्रमा तिनको मार्जिनलाइजेशनमा योगदान पुऱ्याएको छ। नेपाललाई बहुभाषिक राष्ट्रको रूपमा संविधानले मान्यता दिए पनि भाषागत अधिकारहरूको व्यावहारिक कार्यान्वयन असङ्गत र प्रायः अपर्याप्त रहँदै आएको छ (Yadav, 2014)।

सवैधानिक व्यवस्था र कार्यान्वयनबीचको अन्तर

नेपालको संविधान वि.सं. 2072 (सन् 2015) मातृभाषा र लिपिहरूको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनको अधिकार सुनिश्चित गर्दछ। तथापि, नीति र अभ्यासबीचको अन्तर स्पष्ट देखिन्छ। मैथिली साहित्यिक धरोहरको कारण केही मान्यता पाएको भए पनि, भोजपुरी, अवधी र बज्जिकासँग सीमित संस्थागत समर्थन छ। तिर्हुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरू पाठ्यक्रम वा औपचारिक दस्तावेजमा प्रायः समावेश हुँदैनन्, जसले तिनीहरूलाई गम्भीर रूपमा सङ्कटग्रस्त बनाएको छ (Sharma, 2012)। यस असमानताले संवैधानिक अधिकारलाई प्रभावकारी शैक्षिक र प्रशासनिक नीतिमा रूपान्तरण गर्ने चुनौतीलाई उजागर गर्छ।

शैक्षिक नीति सीमितताहरू

शैक्षिक संस्थाहरू नेपाली र अङ्ग्रेजीतिर केन्द्रित छन्, जुन पाठ्यक्रम र शिक्षण अभ्यासमा प्रभुत्व राख्छन्। मधेशी भाषाका लागि मानकीकृत पाठ्यपुस्तक, प्रशिक्षित शिक्षक र शैक्षिक रूपरेखा अभावले तिनीहरूको औपचारिक शिक्षामा समावेशीकरणमा बाधा पुऱ्याएको छ। परिणामस्वरूप, बालबालिका घरमा स्थानीय भाषामा बोल्दै हुर्किन्छन् तर प्रायः नेपालीमा शिक्षा प्राप्त गर्छन्, जसले मातृभाषा र तिनसँग सम्बन्धित लिपिहरूमा साक्षरतामा असन्तुलन सिर्जना गर्दछ (Fishman, 1991; Toba, 2007)।

प्रशासनिक र ब्यूरोक्रेटिक अवरोधहरू

सार्वजनिक प्रशासनमा, देवनागरी लिपिमा नेपाली एक मात्र औपचारिक सञ्चार माध्यम हो । यस नीतिले मधेशी भाषाहरूलाई शासन संरचनाबाट बाहिर राख्छ र संस्थागत सन्दर्भमा तिनको दृश्यता र उपयोगिता सीमित बनाउँछ । बहुभाषिक प्रशासनिक अभ्यासको अभावले भाषागत पदानुक्रमलाई सुदृढ पार्छ, जहाँ स्थानीय भाषाहरू अनौपचारिक क्षेत्रमा सीमित रहन्छन्, जबकि प्रभुत्वशाली भाषाहरू प्रतिष्ठा र शक्तिको स्थान ओगट्छन् (Gellner, 2007) ।

मिडिया र प्रविधि चुनौतीहरू

संस्थागत उपेक्षा मिडिया र प्रविधितर्फ पनि फैलिएको छ । राष्ट्रिय समाचारपत्र, टेलिभिजन र रेडियोमा प्रायः नेपाली प्रयोग हुने गर्दछ, जबकि मधेशी भाषाहरू कम प्रतिनिधित्वमा छन् । डिजिटल प्लेटफर्महरूले समस्या झन् बढाएका छन्, किनकि तिर्हुता र कैथी जस्ता लिपिहरूमा मानकीकृत युनिकोड समर्थन छैन, जसले अनलाइन सञ्चारमा तिनको प्रयोग सीमित बनाउँछ । डिजिटल एकीकरणमा संस्थागत लगानीबिना, परम्परागत लिपिहरू डिजिटल युगमा अप्रचलित हुन सक्ने खतरा बढ्छ (UNESCO, 2003) ।

समन्वित नीति संरचनाको अभाव

अर्को चुनौती भाषा संरक्षणका लागि समन्वित नीति संरचनाको अभावमा छ । सांस्कृतिक सङ्गठन र शैक्षिक संस्थाहरूले पुनरुत्थान प्रयास सुरु गरेका भए पनि, यी प्रयासहरू टुक्रिएका र दीगो सरकारी समर्थनविहीन छन् । प्रभावकारी संरक्षणका लागि राज्य संस्थाहरू, स्थानीय समुदाय र अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनबीच सहकार्य आवश्यक छ, तर यस्तो सहकार्य प्रायः अनुपस्थित वा कमजोर कार्यान्वयन भएको पाइन्छ (Yadav, 2014) ।

निष्कर्ष

मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षणमा नीति र संस्थागत चुनौतीहरू सबैभन्दा ठूलो बाधा हुन् । शिक्षा, प्रशासन र मिडियामा नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभुत्वले स्थानीय भाषाहरूलाई मार्जिनलाइज गरेको छ, जबकि मानकीकृत पाठ्यक्रम, प्रविधि एकीकरण र समन्वित संरचनाको अभावले पुनरुत्थान प्रयासलाई अवरुद्ध बनाएको छ । यी चुनौतीहरूको सामना गर्न समावेशी भाषा नीतिहरू, संस्थागत लगानी र समुदायको सहभागिता आवश्यक छ, जसले मधेशी भाषागत धरोहरलाई केवल प्रतीकात्मक स्मृतिमा सीमित नराखी जीवित परम्पराको रूपमा संरक्षण गर्न सकियोस् (Fishman, 1991) ।

१५.५ भाषिक दस्तावेज र अनुसन्धानको अभाव

मधेशी भाषा र लिपिहरूको संरक्षण प्रणालीगत दस्तावेजीकरण र शैक्षिक अनुसन्धान अभावका कारण महत्त्वपूर्ण रूपमा अवरुद्ध भएको छ । मौखिक परम्पराहरू जीवित भए पनि व्यापक भाषिक सर्वेक्षण, मानकीकृत व्याकरण र अभिलेख सङ्ग्रहको अभावले यी भाषाहरूलाई मार्जिनलाइजेशन र ह्रासको जोखिममा राखेको छ (Toba, 2007; Yadav, 2014) ।

सीमित शैक्षिक ध्यान

नेपाली र अन्य प्रभुत्वशाली भाषासँग तुलना गर्दा, मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका र उर्दू जस्ता मधेशी भाषाहरूले सीमित शैक्षिक ध्यान पाएका छन्। मैथिलीले स्थापित साहित्यिक परम्परा राखे पनि, भोजपुरी, अवधी र बज्जिका पर्याप्त रूपमा दस्तावेजीकरणमा समावेश छैनन्। यी भाषाहरूका व्याकरण, शब्दकोश, वा भाषिक अध्ययनहरू निकै कम मात्र उपलब्ध छन्। यस असन्तुलनले व्यापक शैक्षिक प्राथमिकताहरूलाई झल्काउँछ, जसले प्रायः क्षेत्रीय भाषाहरूको सट्टा प्रभुत्वशाली भाषालाई प्राथमिकता दिन्छ र भाषागत पदानुक्रमलाई सुदृढ बनाउँछ (Masica, 1991; Sharma, 2012)।

अभिलेख स्रोतको अपर्याप्तता

अभिलेख स्रोतको अभावले समस्यालाई झन् गहिरो बनाउँछ। तिर्हुता र कैथी लिपिमा रहेका पाण्डुलिपिहरू निजी सङ्ग्रह र स्थानीय संस्थाहरूमा फैलिएका छन् र तिनीहरूलाई प्रणालीगत रूपमा संरक्षण वा डिजिटाइज गर्ने प्रयास कम मात्र भएको छ। परिणामस्वरूप, महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक र भाषिक अभिलेख समयसँग हराउने जोखिममा छन्। त्यसैगरी, मौखिक परम्पराहरू—गीत, भनाइ र कथा—प्रायः रेकर्ड वा लिपिबद्ध गरिएका छैनन्, जसले अन्तरपीढी सन्देशको कमजोर हुँदै जाँदा तिनीहरूलाई ह्रासको खतरा बढाउँछ (UNESCO, 2003)।

मानकीकरणको अभाव

अर्को चुनौती भनेको मानकीकृत लिपि र शिक्षण सामग्रीको अभाव हो। देवनागरी लिपि प्रभुत्वशाली लिपिको रूपमा संस्थागत भएको भए पनि, तिर्हुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूमा मानकीकृत शैक्षिक रूपरेखा छैन। यसले तिनीहरूको पाठ्यक्रममा समावेशीकरणमा बाधा पुऱ्याएको छ र आधुनिक सन्दर्भमा प्रयोग सीमित बनाएको छ। मानकीकरणको अभावमा दस्तावेजीकरण प्रयासहरू टुक्रिएका र असङ्गत रहन्छन् (Sharma, 2012)।

सामाजिक भाषाशास्त्रमा अनुसन्धानको खाँचो

संरचनागत दस्तावेजीकरण भन्दा बाहिर, मधेशमा भाषा प्रयोग, पहिचान र अन्तरपीढी हस्तान्तरणमा सामाजिक भाषाशास्त्रीय अनुसन्धानको अभाव छ। अध्ययनहरूले प्रायः मधेशी पहिचानको राजनीतिक र सांस्कृतिक आयाममा ध्यान केन्द्रित गर्छन् तर यी भाषाहरूलाई जीवित राख्ने दैनिक भाषिक अभ्यासलाई बेवास्ता गर्छन्। यस खाँचोले नीति निर्माताहरू र शिक्षकहरूलाई प्रभावकारी संरक्षण रणनीति निर्माण गर्न सीमित बनाउँछ (Hachhethu, 2007; Yadav, 2014)।

संस्थागत र सामुदायिक सहकार्यको आवश्यकता

यी चुनौतीहरूको समाधानका लागि शैक्षिक संस्थाहरू, सरकारी निकायहरू र स्थानीय समुदायबीच सहकार्य आवश्यक छ। व्यापक भाषिक सर्वेक्षण, अभिलेख परियोजना र डिजिटल दस्तावेजीकरण पहल मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षणका लागि अत्यावश्यक छन्। समुदायको सहभागिता पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ, किनभने स्थानीय वक्ताहरू मौखिक परम्परा र सांस्कृतिक अभ्यासका संरक्षक हुन्। यस्तो सहकार्य बिना, दस्तावेजीकरण सतही र जीवित वास्तविकतासँग असम्बद्ध रहन सक्छ (Fishman, 1991)।

भाषिक दस्तावेज र अनुसन्धानको अभाव मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण बाधा हो। प्रणालीगत सर्वेक्षण, अभिलेख सङ्ग्रह र मानकीकृत रूपरेखाबिना, यी भाषाहरू विश्वव्यापीकरण र संस्थागत उपेक्षाको दबाबमा ह्रासको जोखिममा रहन्छन्। दस्तावेजीकरणलाई बलियो बनाउन शैक्षिक लगानी, नीति समर्थन र समुदायको संलग्नता आवश्यक छ, जसले मधेशी भाषागत धरोहरलाई प्रतीकात्मक स्मृतिमा सीमित नराखी जीवित परम्पराको रूपमा संरक्षण गर्न सुनिश्चित गर्छ (UNESCO, 2003)।

१६. भाषा र लिपि संरक्षणमा संस्थाहरूको भूमिका

१६.१ सरकार र भाषा आयोगको भूमिका

मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षणमा सरकारी संस्थाहरू र भाषा आयोगहरूको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ, जसको मुख्य काम भाषिक विविधता संरक्षण गर्नु र अल्पसंख्यक भाषाहरूको समतामूलक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नु हो। समुदाय-केन्द्रित पहलहरू महत्त्वपूर्ण भए पनि, संस्थागत समर्थनले मानकीकरण, दस्तावेजीकरण र शिक्षा तथा प्रशासनमा समावेशीकरणको लागि आवश्यक रूपरेखा प्रदान गर्छ (Yadav, 2014)।

संवैधानिक र नीति सम्बन्धी रूपरेखा

नेपालको संविधान वि.सं. 2072 (सन् 2015) ले स्पष्ट रूपमा राष्ट्रको बहुभाषिक चरित्रलाई मान्यता दिन्छ र समुदायहरूलाई आफ्ना मातृभाषा र लिपि संरक्षण तथा प्रवर्धन गर्ने अधिकार सुनिश्चित गर्छ। यसले राज्यलाई भाषिक विविधतालाई समर्थन गर्ने नीतिहरू विकास गर्न बाध्य बनाउँछ। तथापि, यी प्रावधानहरूको कार्यान्वयन असमान रहेको छ, जहाँ नेपाली जस्ता प्रभुत्वशाली भाषाहरूले मधेशी भाषाहरू—जस्तै मैथिली, भोजपुरी, अवधी र बज्जिका—को तुलनामा अत्यधिक संस्थागत समर्थन पाएका छन् (Sharma, 2012)। यस असन्तुलनले संवैधानिक सुनिश्चिततालाई प्रभावकारी नीतिमा रूपान्तरण गर्नको चुनौती देखाउँछ।

भाषा आयोगको भूमिका

नेपाल भाषा आयोग सरकारले भाषा नीतिमा सल्लाह दिन, सङ्कटग्रस्त भाषाहरू पहिचान गर्न र संरक्षणका उपायहरू सिफारिस गर्न केन्द्रीय भूमिका खेल्दछ। यसले भाषिक जीवन्तता मूल्याङ्कन गर्न सर्वेक्षणहरू सञ्चालन गरेको छ र अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूलाई शिक्षा र प्रशासनमा समावेश गर्ने रूपरेखा प्रस्ताव गरेको छ (Toba, 2007)। तथापि, स्रोतको सीमितता र राजनीतिक प्राथमिकताका कारण आयोगले व्यापक संरक्षण रणनीतिहरू कार्यान्वयन गर्न सक्दैन। मधेशी भाषाहरूका लागि आयोगको काम प्रायः प्रतीकात्मक भएको छ, जसले दस्तावेजीकरण र संस्थागत समर्थनमा अन्तर छोडेको छ (Yadav, 2014)।

शैक्षिक समावेशीकरण

सरकारी संस्थाहरू मधेशी भाषाहरूलाई स्कूल पाठ्यक्रम र साक्षरता कार्यक्रममा समावेश गर्न जिम्मेवार छन्। केही विद्यालयहरूमा मैथिली विषयको रूपमा परिचय गराउने प्रयास भए तापनि, भोजपुरी, अवधी र बज्जिका प्रायः औपचारिक शिक्षाबाट बहिष्कृत छन्। मानकीकृत पाठ्यपुस्तक, प्रशिक्षित शिक्षक र शिक्षण रूपरेखा नहुँदा यी भाषाहरूको प्रभावकारी शिक्षणमा बाधा पुगेको छ। सरकारको मजबूत हस्तक्षेप बिना, युवा पुस्ता आफ्ना मातृभाषामा

साक्षरता-विशेष गरी तिर्हुता र कैथी जस्ता पारम्परिक लिपिहरूमा-गुमाउने जोखिममा हुन्छन् (Fishman, 1991; UNESCO, 2003)।

प्रशासनिक र सञ्चार माध्यममा प्रतिनिधित्व

सरकारी नीतिहरूले प्रशासन र सञ्चार माध्यममा भाषाको प्रयोग पनि निर्धारण गर्छ। देवनागरी लिपिमा नेपालीले आधिकारिक सञ्चारको एकमात्र माध्यमको रूपमा स्थान लिएको छ, जसले मधेशी भाषाहरूको प्रशासनिक संरचनामा दृश्यतालाई सीमित बनाउँछ। त्यसैगरी, राष्ट्रिय सञ्चार माध्यमहरूले प्रायः नेपाली प्रयोग गर्छन्, जहाँ मैथिलीको सीमित मात्र प्रतिनिधित्व छ र भोजपुरी, अवधी, वा बज्जिकाको लगभग कुनै प्रतिनिधित्व छैन। भाषा आयोगहरूले सार्वजनिक प्रसारणमा अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको बढी समावेशीकरण सिफारिस गरेका छन्, तर कार्यान्वयन ढिलो र सङ्गतिहीन भएको छ (Gellner, 2007)।

चुनौतीहरू र अन्तरहरू

सरकार र भाषा आयोगले सामना गर्ने मुख्य चुनौतीहरूमा स्रोतको सीमितता, राजनीतिक उपेक्षा र समन्वयको अभाव पर्दछ। संरक्षण प्रयासहरू प्रायः टुक्रिएका छन्, राज्य संस्था, स्थानीय समुदाय र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूबीच पर्याप्त सहकार्य छैन। थप रूपमा, शिक्षा र प्रशासनमा नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभुत्वले मधेशी भाषाहरूलाई मार्जिनलाइज गर्दै तिनीहरूको जीवन्तता र पहिचानलाई कमजोर बनाएको छ (UNESCO, 2003)।

मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षण सुनिश्चित गर्न सरकार र भाषा आयोगको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। संवैधानिक प्रावधान र नीति रूपरेखा भए पनि, कार्यान्वयन सीमित भएको छ, जसले पारम्परिक लिपि र अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूलाई ह्रासको जोखिममा राखेको छ। संस्थागत समर्थन सुदृढ गर्न समन्वित नीति, पर्याप्त वित्तीय व्यवस्था र समुदायको सहभागिता आवश्यक छ, जसले मधेशी भाषागत धरोहरलाई प्रतीकात्मक मान्यतामा सीमित नराखी जीवित परम्पराको रूपमा संरक्षण गर्न सुनिश्चित गर्छ (Yadav, 2014)।

१६.२ शैक्षिक र अनुसन्धान संस्थाहरूको भूमिका

शैक्षिक र अनुसन्धान संस्थाहरू मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षण तथा पुनर्जीवनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्, जसले सांस्कृतिक ज्ञानको संरक्षण र शैक्षिक अनुसन्धानको सुविधा प्रदान गर्छन्। सरकारी निकायहरू प्रायः नीति र प्रशासनमा केन्द्रित रहँदा, विश्वविद्यालयहरू, भाषाशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रहरू र सांस्कृतिक संस्थाहरू भाषिक धरोहरको दस्तावेजीकरण, विश्लेषण र प्रसारणको लागि आवश्यक बौद्धिक संरचना उपलब्ध गराउँछन् (Fishman, 1991; Toba, 2007)।

दस्तावेजीकरण र अभिलेखीय कार्य

भाषाहरू र लिपिको व्यवस्थित दस्तावेजीकरण शैक्षिक संस्थाहरूको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण योगदानमध्ये एक हो। विश्वविद्यालयहरू र भाषाशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रहरूले सर्वेक्षण सञ्चालन गर्न, शब्दकोश तयार गर्न र मौखिक परम्पराहरू अभिलेख गर्न क्षमता राख्छन्। उदाहरणका लागि, नेपाल भाषाशास्त्रीय सर्वेक्षण (Toba, 2007) ले मधेशमा

बोलिने भाषाहरूको विविधताबारे महत्त्वपूर्ण जानकारी प्रदान गरेको थियो । यद्यपि, यस्ता परियोजनाहरू प्रायः अस्थायी र अपर्याप्त वित्त पोषित छन्, जसले धेरै भाषाहरू-विशेष गरी भोजपुरी, अवधी र बज्जिकालाई-पूर्ण दस्तावेजीकरण बिना छोडेको छ ।

अनुसन्धान र मानकीकरण

शैक्षिक संस्थाहरूले लिपि मानकीकरण र शिक्षण रूपरेखा विकासमा पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् । मैथिली जस्तो समृद्ध साहित्यिक परम्परा भएको भाषाका लागि विश्वविद्यालयहरूले व्याकरण र मानकीकृत शिक्षण सामग्री विकासमा योगदान दिएका छन् । तर अन्य मधेशी भाषाहरूको अनुसन्धान सीमित छ र मानकीकृत लिपिको अभावले यी भाषाहरूको पाठ्यक्रममा समावेशीकरणमा बाधा पुऱ्याएको छ (Sharma, 2012) । भाषाशास्त्रीय अनुसन्धानमा लगानी गरेर, शैक्षिक संस्थाहरूले यी भाषाहरूलाई शिक्षा र सञ्चार माध्यममा समावेश गर्न आधार तयार गर्न सक्छन् ।

प्रशिक्षण र क्षमता विकास

शैक्षिक संस्थाहरूको अर्को महत्त्वपूर्ण कार्य शिक्षक, भाषाशास्त्री र सांस्कृतिक अभ्यासकर्तालाई प्रशिक्षण दिनु हो । प्रशिक्षित शिक्षक बिना, स्कूलहरूमा मधेशी भाषा र लिपिको शिक्षण प्रभावकारी रहँदैन । विश्वविद्यालयहरूले भाषाशास्त्र र भाषा शिक्षा सम्बन्धी विशेष कार्यक्रमहरू स्थापना गर्न सक्छन्, जसले स्थानीय भाषाहरूको संरक्षण र प्रवर्धन गर्न आवश्यक क्षमता भविष्यका पुस्तालाई प्रदान गर्दछ । यस्तो क्षमता विकास पहलहरूले समुदाय ज्ञान र संस्थागत संरचना बीचको दूरी घटाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ (Yadav, 2014) ।

साहित्यिक र सांस्कृतिक अध्ययनको प्रवर्धन

अनुसन्धान संस्थाहरूले मधेशी भाषामा साहित्यिक र सांस्कृतिक अध्ययनको प्रवर्धनमा योगदान पुऱ्याउँछन् । शैक्षिक लेख प्रकाशित गर्नु, सम्मेलन आयोजना गर्नु र सिर्जनात्मक लेखनलाई समर्थन गर्नु जस्ता क्रियाकलापहरूले यी भाषाहरूको शैक्षिक र सांस्कृतिक दृष्टिमा प्रतिष्ठा बढाउँछ । यसले भाषिक पहिचान बलियो बनाउँछ र भाषाभाषीहरूमा गर्व बढाउँछ, जसले भाषा र लिपि परम्पराको पुस्तान्तरणलाई प्रोत्साहित गर्दछ (Gellner, 2007) ।

समुदायसँग सहकार्य

प्रभावकारी संरक्षणको लागि शैक्षिक संस्थाहरू र स्थानीय समुदायबीच सहकार्य आवश्यक छ । विश्वविद्यालयहरूले प्राविधिक विशेषज्ञता प्रदान गर्दा, समुदायहरू मौखिक परम्परा र सांस्कृतिक अभ्यासको संरक्षक हुन्छन् । संयुक्त पहल जस्तै मौखिक इतिहास परियोजना, समुदाय अभिलेख र सहभागी अनुसन्धानले दस्तावेजीकरणलाई केवल शैक्षिक रूप abstraction मा सीमित नराखी वास्तविक जीवनसँग मेल खाने बनाउन सक्छ (UNESCO, 2003) ।

शैक्षिक र अनुसन्धान संस्थाहरूको भाषा र लिपि संरक्षणमा भूमिका अपरिहार्य छ । मधेशी भाषाहरूको दस्तावेजीकरण, मानकीकरण र प्रवर्धन गरेर, यी संस्थाहरू सांस्कृतिक निरन्तरताको बौद्धिक र शैक्षिक आधार प्रदान गर्छन् । तर, यी

प्रयासहरू पर्याप्त अर्थव्यवस्था, नीति समर्थन र समुदाय सहकार्य मार्फत सुदृढ पारिनु आवश्यक छ, जसले मधेशी भाषागत धरोहरलाई केवल शैक्षिक विषय नभई जीवित परम्पराको रूपमा संरक्षण गर्न सुनिश्चित गर्छ (Fishman, 1991; Yadav, 2014)।

१६.३ सांस्कृतिक र साहित्यिक संस्थाहरूको भूमिका

सांस्कृतिक र साहित्यिक संस्थाहरूले ऐतिहासिक रूपमा मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षण तथा प्रवर्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएका छन्, जसले समुदायको परम्परा र संस्थागत संरचनाबीचको पुलको काम गर्छ। सरकारी निकाय वा शैक्षिक संस्थाहरूको विपरीत, यी संस्थाहरू प्रायः तल्लो (भुइँ)–स्तरमा आधारित हुन्छन्, स्थानीय समुदायमा गहिरो रूपमा जरा गाडेका हुन्छन् र सांस्कृतिक गर्व र पहिचान संरक्षणद्वारा प्रेरित हुन्छन् (Fishman, 1991; Yadav, 2014)।

साहित्यिक परम्पराको प्रवर्धन

सांस्कृतिक र साहित्यिक संस्थाहरूले मधेशी भाषामा साहित्यिक उत्पादनलाई निरन्तरता दिन महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन्। कविता वाचन, कथावाचन सत्र र पत्रिकाहरूको प्रकाशनमार्फत, मैथिली, भोजपुरी, अवधी जस्ता भाषाहरू सांस्कृतिक संवादमा दृश्य रहन सुनिश्चित भएका छन्। उदाहरणका लागि, मैथिली साहित्यिक समाजहरूले विद्यमान क्लासिकल कविहरू जस्तै विद्यापतिको कृतिहरूलाई मनाउन उत्सव र प्रतियोगिताहरू आयोजना गर्दै भाषा र लिपिको सांस्कृतिक प्रतिष्ठा सुदृढ पारेका छन् (Sharma, 2012)।

लिपि संरक्षण

यी संस्थाहरूले परम्परागत लिपि जस्तै तिरहुता र कैथीको संरक्षणमा पनि विशेष योगदान पुऱ्याउँछन्। यिनीहरूको प्रयोग औपचारिक शिक्षा र प्रशासनमा घट्दै गएको भए पनि, सांस्कृतिक समूहहरूले कार्यशाला, प्रदर्शनी र समुदाय-आधारित शिक्षण पहलमार्फत यी लिपिहरूको पुनर्जीवनको प्रयास गरेका छन्। नयाँ पुस्तालाई यी लिपि सिकाउन प्रोत्साहित गरेर, तिनीहरूले अतीतका परम्परा र समकालीन पहिचानबीच निरन्तरता कायम राख्ने लक्ष्य राखेका छन् (UNESCO, 2003)।

सामुदायिक सक्रियता

सांस्कृतिक र साहित्यिक संस्थाहरू भाषाको संरक्षणमा समुदायलाई सक्रिय बनाउन दक्ष छन्। उनीहरूले प्रायः उत्सव, सेमिनार र सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू आयोजना गर्छन्, जसले मातृभाषा र लिपिको महत्त्वलाई उजागर गर्छ। यस्ता कार्यक्रमहरूले भाषागत धरोहरमा गर्व बढाउँछन् र समुदाय र नीतिनिर्माताबीच संवादको प्लेटफर्म सिर्जना गर्छन्। यो प्रारम्भिक–स्तरीय सक्रियता मजबूत संस्थागत समर्थन नभएका भाषाहरूको दीगो अस्तित्वका लागि महत्त्वपूर्ण छ (Hachhethu, 2007)।

प्रकाशन र सञ्चार पहल

मौखिक परम्परासँगै, सांस्कृतिक संस्थाहरूले मधेशी भाषामा प्रकाशन पहललाई पनि समर्थन गरेका छन्। स्थानीय पत्रिका, समाचारपत्र र समुदाय रेडियो कार्यक्रमहरूले सिर्जनात्मक अभिव्यक्ति र भाषागत दृश्यता प्रदान गर्छन्। यी

प्रकाशनहरू प्रायः मुख्यधारा मिडियाबाट स्वतन्त्र रूपमा सञ्चालन हुन्छन्, जसले नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषालाई प्राथमिकता दिने प्रवृत्तिलाई पूरक गर्दै प्रतिनिधित्वको महत्त्वपूर्ण खाली ठाउँ भर्छन् (Yadav, 2014)।

शैक्षिक र सरकारी संस्थासँग सहकार्य

सांस्कृतिक संस्थाहरू प्रायः शैक्षिक संस्थाहरू र सरकारी निकायसँग सहकार्य गरेर संरक्षण प्रयासलाई सुदृढ बनाउँछन्। उदाहरणका लागि, तिनीहरूले विश्वविद्यालयसँग साझेदारी गरी मौखिक परम्पराहरू दस्तावेजीकरण गर्न वा भाषा आयोगसँग नीति परिवर्तनको वकालत गर्न काम गर्न सक्छन्। यस्तो सहकार्यले जमीन–स्तरीय ज्ञानलाई संस्थागत स्रोतहरूसँग जोडेर संरक्षण रणनीतिहरूको प्रभावकारिता बढाउँछ (Toba, 2007)।

सामना गरिएका चुनौतीहरू

यिनका योगदानको बाबजुद, सांस्कृतिक र साहित्यिक संस्थाहरू सीमित वित्त, पूर्वाधार अभाव र राजनीतिक रूपमा किनारमा वा छेउमा पर्ने जस्ता चुनौतीहरू सामना गर्छन्। यी पहलहरू प्रायः स्वयंसेवी प्रयास र समुदाय समर्थनमा निर्भर हुन्छन्, जसलाई समयसँगै दिगो राख्न कठिन हुन्छ। पर्याप्त संस्थागत समर्थनबिना, तिनीहरूको प्रभाव स्थानीय र खण्डित रहन्छ, जसले मधेशी भाषा र लिपिको व्यापक पुनर्जीवनमा बाधा पुऱ्याउँछ (Gellner, 2007)।

सांस्कृतिक र साहित्यिक संस्थाहरू मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षणमा अपरिहार्य छन्। साहित्यिक परम्परालाई प्रवर्धन गरी, सङ्कटग्रस्त लिपिहरूको संरक्षण गरी, समुदायलाई सक्रिय बनाएर र प्रकाशनलाई समर्थन गरेर, तिनीहरूले भाषागत धरोहरलाई मात्र प्रतीकात्मक सम्झनामा सीमित नराखी जीवित अभ्यासको रूपमा कायम राख्छन्। यी संस्थाहरूलाई वित्त, संस्थागत सहकार्य र नीति मान्यता मार्फत सुदृढ बनाउनु मधेश क्षेत्रको सांस्कृतिक र भाषागत विविधता कायम राख्न अत्यावश्यक छ (Fishman, 1991; UNESCO, 2003)।

१६.४ स्थानीय समुदाय र भाषा अभियन्ताहरूको भूमिका

मधेशी भाषा र परम्परागत लिपिको संरक्षण स्थानीय समुदाय र भाषा अभियन्ताहरूको सक्रियतामा निर्भर छ, जो भाषागत धरोहरका अग्रपङ्क्तिका रक्षाकर्ता हुन्। सरकारी निकाय वा शैक्षिक संस्थाहरूको विपरीत, समुदाय आधारित पहलहरू अनुभवमा आधारित, सांस्कृतिक गर्वमा प्रेरित र जमीनस्तरीय सक्रियतामा जरा गाडेका हुन्छन्। यिनीहरूको प्रयास प्रायः अनौपचारिक भए पनि गहिरो प्रभाव पार्ने खालका हुन्छन्, जसले सङ्कटग्रस्त भाषा र लिपिहरूलाई दैनिक जीवनसँग जोडिराख्छ (Fishman, 1991; Yadav, 2014)।

भुइँ–स्तरीय सक्रियता

स्थानीय समुदायहरूले मौखिक परम्परा र दैनिक भाषाको प्रयोग कायम राख्न केन्द्रीय भूमिका खेल्छन्। उत्सव, कथावाचन, लोकगीत र धार्मिक समारोहमार्फत, उनीहरूले मैथिली, भोजपुरि, अवधी र बज्जिका जस्ता भाषाहरूको जीवन्तता कायम राख्छन्। यी अभ्यासहरूले सांस्कृतिक पहिचानलाई मात्र सुदृढ पार्दैनन्, तर पुस्तान्तरणीय निरन्तरता पनि सुनिश्चित गर्छन्, जसले नयाँ पुस्तालाई आफ्नै भाषागत धरोहरसँग जोडिराख्छ (Hachhethu, 2007)।

भाषा अभियन्ता र वकालत

भाषा अभियन्ताहरूले भाषागत अधिकार र सांस्कृतिक संरक्षणबारे चेतना बढाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । उनीहरूले प्रायः मधेशी भाषालाई शिक्षा, प्रशासन र मिडियामा समावेश गर्ने अभियान चलाउँछन्, नेपाली र अङ्ग्रेजीको प्रभुत्वलाई चुनौती दिन्छन् । अभियन्ताहरूले तिरहुता र कैथीजस्ता परम्परागत लिपिको पुनर्जीवनको लागि पनि वकालत गर्छन्, जसलाई पहिचान र सांस्कृतिक गर्वको प्रतीकको रूपमा जोड दिइन्छ (Sharma, 2012) । उनीहरूको वकालतले नीति वार्तामा योगदान पुऱ्याएको छ र संस्थाहरूलाई भाषागत विविधतालाई स्वीकार गर्न दबाब दिएको छ ।

सामुदायिक आधारित दस्तावेजीकरण

स्थानीय समुदाय र अभियन्ताहरू प्रायः दस्तावेजीकरण परियोजनामा संलग्न हुन्छन्, मौखिक इतिहास, लोककथाहरू र सांस्कृतिक अभ्यासहरू अभिलेख गर्न । यी भुइँ–स्तरीय अभिलेखहरूले शैक्षिक अनुसन्धानलाई पूरक गर्दछ र दस्तावेजीकरणलाई जीवन्त वास्तविकता अनुसार प्रतिबिम्बित गराउँछ, न कि केवल सैद्धान्तिक भाषागत मोडेलको रूपमा । गाउँ–स्तरीय अभिलेख वा डिजिटल कथावाचन परियोजनाजस्ता समुदाय–सञ्चालित पहलहरूले सङ्कटग्रस्त परम्पराहरूको संरक्षणमा प्रभावकारी साबित भएका छन् (UNESCO, 2003) ।

समुदाय र अभियन्ताहरूले सामना गरेका चुनौतीहरू

यिनका योगदानको बाबजुद, स्थानीय समुदाय र अभियन्ताहरूले सीमित स्रोत, संस्थागत समर्थनको अभाव र राजनीतिक रूपमा किनार वा छेउ मा पर्ने जस्ता चुनौतीहरू सामना गर्छन् । उनीहरूको प्रयास प्रायः स्वयंसेवा र समुदायको एकता माथि निर्भर हुन्छ, जसलाई समयसँगै दिगो राख्न कठिन हुन्छ । साथै, विश्वव्यापीकरण र आधुनिक शिक्षाले नयाँ पुस्तालाई प्रभुत्वशाली भाषातर्फ झुकाएको छ, जसले संरक्षण पहलमा सक्रिय सहभागीको सङ्ख्या घटाएको छ (Yadav, 2014) ।

संस्थासँग सहकार्य

समुदाय र अभियन्ताहरूको प्रयासको प्रभाव तब बढ्छ जब उनीहरूले सरकारी निकाय, शैक्षिक संस्था र सांस्कृतिक संस्थासँग सहकार्य गर्छन् । यस्तो साझेदारीले वित्तीय स्रोत, प्राविधिक विशेषज्ञता र नीति मान्यता प्रदान गर्न सक्छ, जसले भुइँ–स्तरीय पहलहरूको प्रभावलाई ठूलो बनाउँछ । उदाहरणका लागि, भाषा आयोगसँग काम गर्ने अभियन्ताले पाठ्यक्रम डिजाइनमा प्रभाव पार्न सक्छन्, जबकि विश्वविद्यालयसँगको सहकार्यले दस्तावेजीकरण र अनुसन्धानलाई बलियो बनाउँछ (Toba, 2007) ।

स्थानीय समुदाय र भाषा अभियन्ताहरू मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षणमा अपरिहार्य छन् । उनीहरूको भुइँ–स्तरीय सक्रियता, वकालत र दस्तावेजीकरण प्रयासले भाषागत धरोहरलाई प्रतीकात्मक स्मृति भन्दा जीवित अभ्यासको रूपमा कायम राख्छ । तिनीहरूको भूमिकालाई सुदृढ गर्न संस्थागत मान्यता, स्रोत सहयोग र सहकार्यात्मक संरचना आवश्यक छ, जसले मधेश क्षेत्रको सांस्कृतिक र भाषागत विविधतालाई निरन्तर सुरक्षित राख्न सक्षम बनाउँछ (Fishman, 1991; UNESCO, 2003) ।

१७. मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षणका रणनीतिहरू

१७.१ भाषाको दस्तावेजीकरण र अभिलेखन

मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षणका लागि दस्तावेजीकरण र अभिलेखन सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण रणनीतिहरूमध्ये एक हो। प्रणालीगत अभिलेख बिना, यी भाषाहरू मौखिक परम्परामा मात्र सीमित रहन सक्छन् र विश्वव्यापीकरण, आधुनिक शिक्षा, तथा संस्थागत बेवास्ताका दबाबमा हराउने जोखिममा पर्छन्। दस्तावेजीकरणले भाषागत धरोहर भविष्यका पुस्ताका लागि सुरक्षित गर्छ भने अभिलेखनले शैक्षिक अनुसन्धान, सांस्कृतिक हस्तान्तरण र नीति विकासका लागि आधारभूत संरचना प्रदान गर्दछ (Fishman, 1991; UNESCO, 2003)।

दस्तावेजीकरणको महत्त्व

दस्तावेजीकरणमा भाषागत विशेषताहरूको प्रणालीगत अभिलेख समावेश हुन्छ, जस्तै ध्वनि विज्ञान (phonology), व्याकरण, शब्दावली र मौखिक परम्परा देखिन्छन्। मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका र उर्दू जस्ता मधेशी भाषाहरूको विविधता र जटिलता समेट्न यो प्रक्रिया आवश्यक छ। सङ्कटग्रस्त लिपिहरू जस्तै तिरहुता र कैथीले विशेष ध्यान आवश्यक पर्छ, ताकि पाण्डुलिपि, शिलालेख र समुदायको ज्ञान पूर्ण रूपमा हराउनु अघि सुरक्षित रहोस् (Sharma, 2012)। दस्तावेजीकरणले मानकीकृत लिपि प्रणाली र शिक्षण सामग्री विकासको आधार पनि तयार पार्छ, जसले यी भाषाहरूलाई शिक्षा र मिडियामा समावेश गर्न सक्षम बनाउँछ (Yadav, 2014)।

मौखिक परम्परा र ग्रन्थहरूको अभिलेखन

अभिलेखन दस्तावेजीकरणलाई भाषागत र सांस्कृतिक सामग्रीका सङ्ग्रहालय सिर्जना गरेर पूरक बनाउँछ । गीत, कहावत, लोककथा र संस्कार जस्ता मौखिक परम्पराहरू अभिलेख र अभिलेखन नभए हराउन सजिलो हुन्छ। शैक्षिक संस्थाहरूको समर्थनमा समुदाय-आधारित अभिलेखहरूले यी परम्पराहरू सुरक्षित राख्न सक्छन् र अनुसन्धानकर्ताहरू तथा शिक्षिकाहरूको पहुँचमा ल्याउन सक्छन्। त्यसैगरी, तिरहुता, कैथी र पर्सो-आरबीक लिपिका पाण्डुलिपि डिजिटलकरण गरी सूचीबद्ध गर्नुपर्छ, ताकि तिनीहरूको संरक्षण र व्यापक पहुँच सुनिश्चित होस् (UNESCO, 2003)।

अभिलेखनमा प्रविधिको भूमिका

डिजिटल प्रविधिले मधेशी भाषा अभिलेखनका लागि नयाँ अवसरहरू प्रदान गरेको छ। डिजिटल कोर्स, अनलाइन शब्दकोश र मल्टिमिडिया अभिलेखहरूले भाषागत स्रोतहरू व्यापक रूपमा उपलब्ध गराउन सक्छन्। देवनागरीको युनिकोड एकीकरणले डिजिटल सञ्चारलाई सहज बनाइसकेको छ, तर तिरहुता र कैथीका लागि पनि समान प्रयास आवश्यक छ ताकि यी लिपिहरू अनलाइन सन्दर्भमा प्रयोगयोग्य रहून्। डिजिटल कथावाचन प्लेटफर्म र समुदाय-आधारित एप्सले पनि मौखिक परम्परा अभिलेखन र पुस्तान्तरण प्रवर्द्धनका लागि नवीनतम उपकरणको रूपमा काम गर्न सक्छन् (King, 1994)।

संस्थागत र समुदाय सहयोग

दस्तावेजीकरण र अभिलेखन प्रभावकारी हुन शैक्षिक संस्था, सरकारी निकाय र स्थानीय समुदायबीच सहकार्य आवश्यक छ । विश्वविद्यालयहरूले प्राविधिक विशेषज्ञता प्रदान गर्न सक्छन् भने समुदायले अनुभव र मौखिक परम्परा योगदान दिन्छ । सरकारी समर्थनले वित्तीय स्रोत र नीति मान्यता सुनिश्चित गर्न आवश्यक छ, ताकि दस्तावेजीकरण प्रयासहरू टुक्रिएका होइनन्, तर राष्ट्रिय स्तरमा समन्वित हुन् । यस्तो सहकार्यले संरक्षण पहलहरूको दिगोपन बलियो बनाउँछ (Toba, 2007) ।

दस्तावेजीकरण र अभिलेखन मधेशी भाषा र लिपिको संरक्षणका लागि अपरिहार्य रणनीतिहरू हुन् । भाषागत विशेषताहरूको अभिलेख राखेर, मौखिक परम्परालाई सुरक्षित गरेर र पाण्डुलिपिहरू डिजिटलकरण गरेर यी प्रयासहरूले सांस्कृतिक धरोहर पहुँचयोग्य र सान्दर्भिक बनाउँछन् । प्रविधिको समावेश, संस्थागत र समुदाय सहकार्यसँग जोडिएपछि दस्तावेजीकरणलाई प्रतीकात्मक कार्यभन्दा बढी, शिक्षा, अनुसन्धान र सांस्कृतिक गर्वका लागि जीवित स्रोतमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ (Fishman, 1991; UNESCO, 2003) ।

१७.२ मातृभाषा शिक्षाको प्रवर्द्धन

मधेशी भाषा र तिनीहरूको सम्बद्ध लिपिको संरक्षणका लागि मातृभाषा शिक्षाको प्रवर्द्धन सबैभन्दा प्रभावकारी रणनीतिहरूमध्ये एक हो । शिक्षा मात्र साक्षरता प्रदान गर्दैन, यसले भाषालाई औपचारिक संस्थाहरूमा समावेश गरेर वैधता पनि प्रदान गर्दछ । जब बच्चाहरूलाई आफ्नै मातृभाषामा पढाइन्छ, उनीहरूले बढी कडा संज्ञानात्मक क्षमताहरू, सांस्कृतिक पहिचान र भाषागत गर्व विकास गर्छन्, जसले सङ्कटग्रस्त भाषाहरूको जीवित रहन क्षमता बलियो बनाउँछ (Fishman, 1991; UNESCO, 2003) ।

मातृभाषा शिक्षाको महत्त्व

अनुसन्धानले निरन्तर देखाएको छ कि प्रारम्भिक शिक्षा मातृभाषामा हुँदा बुझाइ, सिकाइ परिणाम र सांस्कृतिक निरन्तरता सुधार हुन्छ । मधेशी समुदायका लागि मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका र उर्दू जस्ता भाषाहरू पहिचान र दैनिक सञ्चारका केन्द्रमा रहेका छन् । विद्यालयहरूमा यी भाषाहरूको प्रवर्द्धनले बच्चाहरूलाई आफ्नो धरोहरसँग जोडिएको राख्छ र नेपाली तथा अङ्ग्रेजी जस्ता प्रमुख भाषामा साक्षरता पनि विकास गराउँछ (Yadav, 2014) । यस्तो द्विभाषिक वा बहुभाषिक दृष्टिकोण समावेशीकरण बढाउँछ र भाषा परिवर्तन (language shift) रोक्छ ।

वर्तमान चुनौतीहरू

संवैधानिक ग्यारेन्टीहरू भए पनि नेपालमा मातृभाषा शिक्षाको कार्यान्वयन सीमित रह्यो । नेपालको संविधान वि.सं. 2072 (सन् 2015) ले समुदायलाई आफ्ना भाषाहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धनको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ, तर अधिकांश विद्यालयहरू अझै पनि नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषालाई प्राथमिकता दिन्छन् । मधेशी भाषाहरूको लागि मानकीकृत पाठ्यपुस्तक, प्रशिक्षित शिक्षक र शिक्षण ढाँचाको अभावले पाठ्यक्रममा समावेशमा बाधा पुऱ्याएको छ (Sharma, 2012) । परिणामस्वरूप, बच्चाहरू घरमा आफ्नै मातृभाषामा बोल्छन्, तर विद्यालयमा अन्य भाषामा पढाइन्छ, जसले स्थानीय भाषाहरूमा साक्षरतामा असन्तुलन पैदा गर्छ ।

शिक्षामा लिपिको भूमिका

मातृभाषा शिक्षाले लिपि चयन र संरक्षणमा पनि ध्यान दिनुपर्छ । अधिकांश मधेशी भाषाहरूमा देवनागरी लिपि प्रचलित भए पनि, परम्परागत लिपिहरू जस्तै तिरहुता र कैथी अझै पनि उपेक्षित छन् । यी लिपिहरूलाई शैक्षिक कार्यक्रममा समावेश गर्दा सांस्कृतिक धरोहर मात्र सुरक्षित हुँदैन, भाषा र पहिचानबीचको प्रतीकात्मक सम्बन्ध पनि बलियो हुन्छ । उस्तैगरी, उर्दूका लागि पर्सो-आरबीक लिपि धार्मिक शिक्षामा फलफूल भए पनि, धर्मनिरपेक्ष सन्दर्भमा प्रासङ्गिक रहन संस्थागत समर्थन आवश्यक छ (Rahman, 2002) ।

बहुभाषिक शिक्षाका लाभ

बहुभाषिक संरचनाभित्र मातृभाषा शिक्षाको प्रवर्द्धनले धेरै लाभ प्रदान गर्छ । यसले बच्चाहरूलाई आफ्नै मातृभाषामा साक्षर बनाउँछ र साथमा राष्ट्रिय र विश्वव्यापी सञ्चारका लागि आवश्यक नेपाली, हिन्दी र अंग्रेजी भाषामा दक्षता विकास गर्न सहयोग गर्छ । यसले विद्यालयबाट परित्याग दर घटाउँछ, शैक्षिक प्रदर्शन सुधार्छ र सांस्कृतिक गर्व उत्पन्न गर्छ । साथै, यो UNESCO को भाषा विविधता संरक्षणको सिफारिससँग मेल खान्छ (UNESCO, 2003) ।

नीति र समुदाय सहयोग

मातृभाषा शिक्षाको प्रभावकारी प्रवर्द्धनका लागि सरकारी निकाय, शैक्षिक संस्था र स्थानीय समुदायबीच सहकार्य आवश्यक छ । सरकारले वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउनु, पाठ्यक्रम विकास गर्नु र शिक्षक प्रशिक्षण गर्नु पर्छ, जबकि समुदायले सांस्कृतिक ज्ञान र मौखिक परम्परा योगदान दिन्छ । शैक्षिक संस्थाहरूले अनुसन्धान र मानकीकरणमा सहयोग गर्न सक्छन्, जसले शिक्षण सामग्रीहरू सटीक र सांस्कृतिक रूपमा सान्दर्भिक हुने सुनिश्चित गर्दछ (Toba, 2007) । यस्तो सहकार्यले मातृभाषा शिक्षालाई प्रतीकात्मक मात्र नभई रूपान्तरणकारी बनाउँछ ।

मातृभाषा शिक्षाको प्रवर्द्धन मधेशमा भाषा र लिपि संरक्षणको आधारस्तम्भ हो । स्थानीय भाषाहरूलाई पाठ्यक्रममा समावेश गरेर, परम्परागत लिपिलाई समर्थन गरेर र बहुभाषिक साक्षरतामा योगदान गरेर शिक्षा सांस्कृतिक पहिचान कायम राख्न र समाजमा व्यापक सहभागिताको तयारी गर्न सक्षम हुन्छ । तर योजनाबद्ध नीति हस्तक्षेप र समुदाय संलग्नता बिना, मातृभाषा शिक्षा पर्याप्त विकास नपाएर मधेशी भाषाहरू सङ्कटग्रस्त बन्न सक्छन् (Fishman, 1991).

१७.३ परम्परागत लिपिहरूको पुनर्जीवन

तिरहुता (मिथिलाक्षर) र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूको पुनर्जीवन मधेशी भाषागत धरोहरको संरक्षणमा एक अत्यावश्यक तत्त्व हो । यी लिपिहरू पहिले मैथिली, भोजपुरि र अवधीका लागि व्यापक रूपमा प्रयोग हुन्थे, तर देवनागरीको प्रभुत्व र विश्वव्यापीकरणका दबाबका कारण प्रयोग घटेको छ । पुनर्जीवन प्रयासहरूले मात्र तिनीहरूको व्यावहारिक प्रयोग पुनर्स्थापना गर्न मात्र नभई सांस्कृतिक पहिचानका प्रतीकको रूपमा तिनीहरूको प्रतीकात्मक महत्त्व पुनः पुष्टि गर्न पनि लक्ष्य राख्छन् (Sharma, 2012; King, 1994) ।

सांस्कृतिक र प्रतीकात्मक महत्त्व

लिपि केवल प्राविधिक लेखन प्रणाली होइनन्; तिनीहरूले सामूहिक स्मृति, सांस्कृतिक गर्व र ऐतिहासिक निरन्तरता प्रतिनिधित्व गर्छन् । उदाहरणका लागि, तिरहुता मैथिली साहित्यिक परम्परासँग गहिरो सम्बन्धित छ भने, कैथी

ऐतिहासिक रूपमा उत्तर भारत र नेपालमा प्रशासनिक र कानुनी सन्दर्भमा प्रयोग हुन्थ्यो । यी लिपिहरूको पुनर्जीवनले सांस्कृतिक पहिचान बलियो बनाउँछ र समुदायलाई आफ्नो धरोहरसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध प्रदान गर्छ (Rahman, 2002) ।

शैक्षिक समावेशीकरण

पुनर्जीवनका लागि सबैभन्दा प्रभावकारी रणनीतिहरूमध्ये एक हो परम्परागत लिपिहरूलाई शिक्षामा समावेश गर्नु । विद्यालयहरूमा तिरहुता र कैथी सिकाउने कार्यक्रम, देवनागरीसँगै सञ्चालन गर्दा युवा पुस्ताले आफ्नो पुख्यौंली लिपिमा साक्षरता हासिल गर्न सक्छन् । यसको लागि मानकीकृत पाठ्यपुस्तक, शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम र शिक्षण ढाँचा विकास गर्न आवश्यक छ । यस्ता पहलहरूले लिपिहरूलाई मात्र संरक्षण गर्दैनन्, तर औपचारिक संस्थाहरूमा वैधता पनि प्रदान गर्छन् (Fishman, 1991) ।

प्रविधिगत नवप्रवर्तन

पुनर्जीवन प्रविधिगत नवप्रवर्तनमा पनि निर्भर छ । तिरहुता र कैथीको लागि युनिकोड समर्थनको अभावले डिजिटल सन्दर्भमा तिनीहरूको प्रयोग सीमित पार्दै आएको छ, जसले पतनलाई तीव्र बनाएको छ । डिजिटल फन्ट, इन्कोडिङ प्रणाली र अनलाइन प्लेटफर्महरूको विकासले आधुनिक सञ्चारमा यी लिपिहरू प्रयोगयोग्य बनाउन सक्छ । डिजिटल कथावाचन परियोजना, मोबाइल एप्लिकेशन र समुदाय-केन्द्रित अभिलेखालयले युवा पुस्तामा तिनीहरूको प्रयोग प्रवर्द्धन गर्न सक्छन् (UNESCO, 2003; Yadav, 2014) ।

समुदाय र सांस्कृतिक सङ्गठनहरू

सांस्कृतिक र साहित्यिक सङ्गठनहरूले नेतृत्व गर्ने जनस्तरका पहलहरू पुनर्जीवनका लागि अत्यावश्यक छन् । कार्यशाला, प्रदर्शनी र लिपि-शिक्षा कार्यक्रमहरू समुदाय स्तरमा आयोजना गर्दा गर्व पैदा हुन्छ र सहभागिता बढ्छ । यी सङ्गठनहरूले स्थानीय ज्ञान र मौखिक परम्परालाई प्रायः सक्रिय पार्छन्, जसले पुनर्जीवन प्रयासलाई शैक्षिक अमूर्ततामा सीमित नगरी वास्तविक जीवनसँग जोडेर राख्छ (Hachhethu, 2007) ।

नीति समर्थन र संस्थागत सहकार्य

पुनर्जीवनका लागि नीति समर्थन र संस्थागत सहकार्य आवश्यक छ । सरकारी निकाय र भाषा आयोगले परम्परागत लिपिहरूलाई नेपालको सांस्कृतिक धरोहरको हिस्सा भनेर मान्यता दिनु पर्छ र तिनको संरक्षणका लागि स्रोत उपलब्ध गराउनु पर्छ । विश्वविद्यालय र अनुसन्धान संस्थासँगको सहकार्यले प्राविधिक विशेषज्ञता प्रदान गर्न सक्छ, जबकि समुदाय सङ्गठनहरूले सांस्कृतिक ज्ञान योगदान दिन्छन् । यस्तो साझेदारीले पुनर्जीवन प्रयासलाई दिगो र प्रभावकारी बनाउँछ (Toba, 2007) ।

मधेश क्षेत्रमा परम्परागत लिपिहरूको पुनर्जीवन सांस्कृतिक आवश्यकताको साथै व्यावहारिक चुनौती पनि हो । लिपिहरूलाई शिक्षामा समावेश गर्दै, प्रविधिको उपयोग गर्दै, समुदायलाई सक्रिय गर्दै र संस्थागत समर्थन सुनिश्चित गर्दा, यी सङ्कटग्रस्त लेखन प्रणालीहरू अतीतका अवशेषबाट जीवित परम्परामा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ । पुनर्जीवनले भाषागत विविधता मात्र सुरक्षित राख्दैन, सांस्कृतिक पहिचान पनि बलियो बनाउँछ र भविष्यको पुस्ताका लागि मधेशी धरोहर जीवित राख्छ (Fishman, 1991; UNESCO, 2003) ।

१७.४ भाषा नीतिहरू र कार्यक्रमहरूको विकास

मधेशी भाषा र लिपिहरूको संरक्षणमा भाषा नीतिहरू र कार्यक्रमहरूको विकास केन्द्रीय भूमिका खेल्दछ । समुदाय-केन्द्रित पहलहरू र शैक्षिक अनुसन्धानले महत्त्वपूर्ण आधार प्रदान गरे पनि, दिगो संरक्षणका लागि संस्थागत ढाँचा आवश्यक हुन्छ जसले भाषिक विविधतालाई मान्यता दिन्छ, स्रोतहरू उपलब्ध गराउँछ र स्थानीय भाषाहरूलाई शिक्षा, प्रशासन र मिडियामा समावेश गर्छ (UNESCO, 2003) ।

समावेशी भाषा नीतिहरूको आवश्यकता

समावेशी भाषा नीतिहरू आवश्यक छन् जसले ऐतिहासिक रूपमा मधेशी भाषाहरूलाई किनारा लगाउने भाषागत पदानुक्रमलाई सम्बोधन गर्न सक्छ । देवनागरीमा लेखिने नेपालीले लामो समयदेखि आधिकारिक सञ्चारमा प्रभुत्व राखेको छ, जबकि मैथिली, भोजपुरी, अवधी र बज्जिका जस्ता भाषाहरू कम प्रतिनिधित्व भएका छन् । नीति निर्माणले सुनिश्चित गर्नुपर्छ कि यी भाषाहरू केवल अनौपचारिक क्षेत्रमा सीमित नहुने तर शिक्षा, प्रशासन र सांस्कृतिक संस्थाहरूमा समान मान्यता पाउने छन् (Yadav, 2014) । यस्तो समावेशीताले सांस्कृतिक पहिचान बलियो बनाउँछ र सामाजिक एकता प्रवर्द्धन गर्छ ।

शिक्षामा समावेशीकरण

भाषा नीतिहरूले मातृभाषालाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गर्न प्राथमिकता दिनुपर्छ । यसका लागि मानकीकृत पाठ्यपुस्तक, शिक्षक प्रशिक्षण र मधेशी भाषाका लागि शिक्षण ढाँचा विकास आवश्यक छ । द्विभाषिक वा बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम—जहाँ बालबालिकाहरू मातृभाषामा सिक्ने साथै नेपाली र अङ्ग्रेजी पनि सिक्छन् । यसले शैक्षिक उपलब्धि सुधार्दा भाषागत धरोहरको संरक्षण पनि सुनिश्चित गर्छ (Fishman, 1991) । यस्तो नीति बिना, युवा पुस्ताले आफ्नो पुख्यौंली भाषा र लिपिमा साक्षरता गुमाउने जोखिममा पर्छन् ।

परम्परागत लिपिहरूको समर्थन

नीतिहरूले तिरहुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूको पुनर्जीवनलाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्छ । सरकारी कार्यक्रमहरूले लिपि सिकाइ पहललाई समर्थन गर्न, अनुसन्धान परियोजनाहरूको वित्तीय सहयोग गर्न र डिजिटल उपकरणहरू विकास गर्न सक्छन् जसले आधुनिक सन्दर्भमा यी लिपिहरू प्रयोगयोग्य बनाउँछ । यी लिपिहरूलाई नेपालको सांस्कृतिक धरोहरको हिस्सा भनेर मान्यता दिनुले तिनको शिक्षा र मिडियामा भूमिका वैध बनाउँछ र तिनीहरूलाई जीवित परम्पराका रूपमा कायम राख्छ (Sharma, 2012; King, 1994) ।

मिडिया र प्रविधि कार्यक्रमहरू

भाषा नीतिहरूले मिडिया र प्रविधिमा पनि विस्तार गर्नु पर्छ, जसले मधेशी भाषाहरूलाई प्रसारण, प्रकाशन र डिजिटल प्लेटफर्ममा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्छ । समुदाय-केन्द्रित रेडियो, स्थानीय समाचारपत्र र डिजिटल अभिलेखालयलाई समर्थन गर्ने कार्यक्रमहरूले यी भाषाहरूको दृश्यतालाई बढावा दिन सक्छ । तिरहुता र कैथीका लागि युनिकोड एकीकरण जस्ता प्रविधिगत पहलहरू परम्परागत लिपिहरूलाई डिजिटल युगमा अनुकूल बनाउन विशेष महत्त्वपूर्ण छन् (UNESCO, 2003) ।

सहकार्य र कार्यान्वयन

प्रभावकारी भाषा नीतिहरूको लागि सरकारका निकाय, भाषा आयोग, शैक्षिक संस्था र स्थानीय समुदायबीच सहकार्य आवश्यक छ । कार्यक्रमहरू समुदायको सहभागितासहित डिजाइन हुनुपर्छ ताकि सांस्कृतिक सान्दर्भिकता र दिगोपना सुनिश्चित होस् । कार्यान्वयन नियमित मूल्याङ्कनमार्फत अनुगमन गर्नुपर्छ, ताकि नीतिहरू केवल प्रतीकात्मक नबसोस् तर शिक्षा, प्रशासन र सांस्कृतिक संरक्षणमा व्यावहारिक परिणाम ल्याओस् (Toba, 2007) ।

भाषा नीतिहरू र कार्यक्रमहरूको विकास मधेशी भाषा र लिपिहरूको संरक्षणको मूल आधार हो । समावेशीतालाई प्रवर्द्धन गर्दै, मातृभाषालाई शिक्षामा समावेश गर्दै, परम्परागत लिपिहरूलाई समर्थन गर्दै र मिडिया तथा प्रविधिको उपयोग गरेर, नीति निर्माणले संरक्षणलाई टुक्रिएको पहलबाट राष्ट्रिय समन्वित रणनीतिमा रूपान्तरण गर्न सक्छ । यसरी, मधेशी भाषागत धरोहर भविष्यका पुस्ताका लागि जीवित, पहुँचयोग्य र सान्दर्भिक रहिरहन्छ (UNESCO, 2003) ।

१७.५ भाषागत संरक्षणका लागि डिजिटल प्रविधिको प्रयोग

डिजिटल प्रविधिको प्रयोग मधेशी भाषा र लिपिहरूको संरक्षणका लागि सबैभन्दा आशाजनक रणनीतिहरूमध्ये एकको रूपमा उदाएको छ । सञ्चार, शिक्षा र सांस्कृतिक आदान–प्रदान डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत बढ्दै गएको यस युगमा, प्रविधि उपकरणहरूले सङ्कटग्रस्त भाषाहरूको पहुँच र दिगोपना दुवै सुनिश्चित गर्न सक्छन् । डिजिटल नवप्रवर्तनहरूले मात्र दर्ता र अभिलेख व्यवस्थापन सजिलो बनाउँदैनन्, तर भाषागत दृश्यता र अन्तरपिँढी हस्तान्तरणका लागि नयाँ अवसर पनि सिर्जना गर्छन् (UNESCO, 2003; Yadav, 2014) ।

डिजिटल दर्ता र अभिलेख व्यवस्थापन

डिजिटल प्रविधिले अनलाइन अभिलेखालय र कर्पसको निर्माण सम्भव बनाउँछ, जसले भविष्यका पुस्ताहरूका लागि भाषागत स्रोतहरू सुरक्षित राख्छ । मौखिक परम्परा, लोकगीत र लोकोक्तिहरूलाई रेकर्ड, डिजिटाइज र मल्टिमिडिया रिपोजिटरीमा राख्न सकिन्छ, जसमा विद्वान र समुदाय दुवै पहुँच प्राप्त गर्न सक्छन् । तिरहुता र कैथी लिपिमा रहेका पाण्डुलिपिहरू स्क्यान गरी सूचीबद्ध गर्न सकिन्छ, जसले भौतिक प्रतिहरूभन्दा बाहिर पनि तिनको अस्तित्व सुनिश्चित गर्छ । यस्ता अभिलेखालयहरूले भाषागत धरोहरमा पहुँच लोकतान्त्रिक बनाउँछन् र समुदायहरूले आफ्नो परम्परासँग नयाँ तरिकाले सम्पर्क गर्न सक्दछन् (Sharma, 2012) ।

युनिकोड र लिपि एकीकरण

मधेशी लिपिहरूको डिजिटल एकीकरणको अभाव सबैभन्दा ठूलो चुनौतीमध्ये एक हो । देवनागरीमा युनिकोड समर्थन बलियो भए पनि, तिरहुता र कैथी डिजिटल प्रणालीमा पर्याप्त प्रतिनिधित्व पाएका छैनन् । यी लिपिहरूको पुनर्जीवनका लागि युनिकोड मापदण्ड, फन्ट र किबोर्ड लेआउट विकास गर्नु आवश्यक छ । एकपटक एकीकृत भएपछि, यी लिपिहरू अनलाइन सञ्चार, सामाजिक मिडिया र डिजिटल प्रकाशनमा प्रयोग गर्न सकिन्छ, जसले आधुनिक सन्दर्भमा तिनको सान्दर्भिकता सुनिश्चित गर्छ (King, 1994; UNESCO, 2003) ।

शैक्षिक प्रविधि

डिजिटल प्लेटफर्महरूले मातृभाषा शिक्षामा पनि सहयोग पुऱ्याउन सक्छन्, जस्तै ई–लर्निङ स्रोतहरू, अन्तरक्रियात्मक एप्स र मधेशी भाषाका अनलाइन शब्दकोशहरूले यसको संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् । यी उपकरणहरूले परम्परागत पाठ्यक्रमलाई पूरक प्रदान गर्न सक्छन्, विशेष गरी त्यस्ता क्षेत्रमा जहाँ स्थानीय भाषा सिकाउन स्रोतहरू सीमित छन् । स्मार्टफोन र कम्प्युटरमार्फत सिकाइ सामग्री पहुँचयोग्य बनाएर, डिजिटल प्रविधिले साक्षरतामा अन्तर पूरक गर्न र बहुभाषिक शिक्षालाई प्रवर्द्धन गर्न सक्छ (Fishman, 1991) ।

मिडिया र सामाजिक प्लेटफर्महरू

सामाजिक मिडिया र डिजिटल मिडिया आउटलेटहरूले मधेशी भाषाहरू प्रवर्द्धन गर्ने शक्तिशाली माध्यम प्रदान गर्छन् । समुदाय-केन्द्रित पहलहरू, जस्तै युट्युब च्यानल, पोडकास्ट र ब्लगहरूले भाषागत दृश्यतालाई बढावा दिन्छन् र युवा पुस्तामा गर्वको भावना पैदा गर्छन् । यी प्लेटफर्महरूले स्थानीय भाषामा सिर्जनात्मक अभिव्यक्ति सम्भव बनाउँछन् र दैनिक सञ्चारमा भाषाहरू सान्दर्भिक रहिरहन्छन् । साथै, डिजिटल मिडियाले सीमा-पारि मधेशी समुदायहरूलाई जोडेर अन्तरराष्ट्रिय सांस्कृतिक सम्बन्ध मजबुत बनाउन सक्छ (Hachhethu, 2007) ।

डिजिटल परियोजनामा समुदायको सहभागिता

डिजिटल संरक्षणको सफलता समुदायको सहभागितामा निर्भर गर्दछ । स्थानीय भाषीहरूलाई सामग्री सिर्जना, मौखिक परम्परा रेकर्ड र डिजिटल उपकरण विकासमा सक्रिय रूपमा संलग्न हुनु आवश्यक छ । समुदाय, शैक्षिक संस्था र प्रविधि विकासकर्ताबीचको सहकार्यले सुनिश्चित गर्छ कि डिजिटल पहलहरूले केवल भाषागत सिद्धान्तमा आधारित नभएर सांस्कृतिक वास्तविकताहरूसँग मेल खान्छन् (Toba, 2007) ।

डिजिटल प्रविधिले मधेशी भाषा र लिपिहरूको संरक्षणमा रूपान्तरणकारी अवसर प्रदान गर्छ । दस्तावेजीकरण सक्षम पार्दै, परम्परागत लिपिहरूलाई युनिकोडमा एकीकृत गर्दै, शिक्षा समर्थन गर्दै र मिडियामार्फत भाषागत दृश्यतालाई बढाउँदै, प्रविधिले धरोहर र आधुनिकताको बीचको अन्तर पुल गर्न सक्छ । तर, यी प्रयासहरूलाई नीति समर्थन, संस्थागत लगानी र समुदायको सहकार्य आवश्यक छ, ताकि डिजिटल उपकरणहरू केवल प्रतीकात्मक कदम नभई जीवित स्रोतको रूपमा कार्यरत रहोस् (UNESCO, 2003; Yadav, 2014) ।

१८ . निष्कर्ष र छलफल

१८.१ अध्ययनका प्रमुख निष्कर्षहरू

अध्ययनले समकालीन नेपालको मधेशी भाषा र लिपिहरूको अवस्थासँग सम्बन्धित केही प्रमुख निष्कर्षहरू प्रकाश पारेको छ ।

पहिलो, अध्ययनले तिरहुता (मिथिलाक्षर) र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूको प्रयोगमा उल्लेखनीय गिरावट देखाएको छ । यी लिपिहरू क्षेत्रको साहित्यिक तथा प्रशासनिक जीवनमा एक समयमा केन्द्रिय भूमिका खेल्थे । यो

गिरावट मुख्यतया शिक्षा, प्रशासन र मिडियामा देवनागरीको प्रभुत्वसँग सम्बन्धित छ, जसले स्थानीय लिपिहरूलाई उपेक्षित बनाएको र सांस्कृतिक पहिचानमा तिनको प्रतीकात्मक भूमिकालाई कमजोर पारेको छ।

दोस्रो, निष्कर्षहरूले देखाउँछन् कि मैथिली आफ्नो समृद्ध साहित्यिक परम्परा र संवैधानिक मान्यताको कारण अपेक्षाकृत महत्त्व प्राप्त गरेको छ, तर अन्य मधेशी भाषाहरू जस्तै भोजपुरी, अवधी र बज्जिका अझै कम प्रतिनिधित्वमा छन्। यी भाषाहरूको सीमित उपस्थिति प्रकाशन माध्यम, शिक्षा र सरकारी सञ्चारमा देखापर्दा व्यापक संस्थागत उपेक्षालाई प्रतिबिम्बित गर्छ, जसले दैनिक जीवनमा व्यापक प्रयोग हुँदाहुँदै पनि तिनलाई क्षरणको जोखिममा राखेको छ।

तेस्रो, अध्ययनले विश्वव्यापीकरण र आधुनिक शिक्षाले भाषा अभ्यासमा पार्ने प्रभावलाई जोड दिएको छ। युवा पुस्ताले सामाजिक–आर्थिक गतिशीलताको लागि नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषालाई प्राथमिकता दिन थालेका छन्, जसले क्रमशः भाषा परिवर्तन उत्पन्न गरेको छ। यसले कार्यात्मक असन्तुलन सिर्जना गरेको छ, जहाँ मधेशी भाषाहरू मौखिक सञ्चारमा जीवित रहन्छन्, तर साक्षरतामा र संस्थागत दृश्यतामा कमजोर छन्।

चौथो, निष्कर्षहरूले व्यवस्थित दर्ता र अनुसन्धानको अभावलाई महत्त्वपूर्ण समस्या ठहर गरेका छन्। मौखिक परम्परा अझै जीवित रहँदा पनि व्यापक भाषागत सर्वेक्षण, मानकीकृत व्याकरण र अभिलेख सङ्ग्रह दुर्लभ छन्। दर्ता अभावले सङ्कटग्रस्त लिपिहरूको संरक्षणमा बाधा पुऱ्याएको छ र मातृभाषा शिक्षाका लागि पाठ्यसामग्री विकास सीमित बनाएको छ।

अन्ततः, अध्ययनले नीतिगत र संस्थागत चुनौतीहरू संरक्षणका प्रमुख अवरोधको रूपमा पहिचान गरेको छ। नेपालको संविधान (सन् 2015 / वि.सं. 2072) ले भाषागत अधिकार सुनिश्चित गरे तापनि कार्यान्वयन कमजोर रहँदै आएको छ। सरकार र भाषा आयोगहरूले भाषागत विविधता संरक्षणका लागि संरचनाहरू प्रस्तुत गरेका छन्, तर स्रोतको अभाव, राजनीतिक प्राथमिकता र समन्वयको कमीले तिनको प्रभावकारिता सीमित गरेको छ। परिणामस्वरूप, संरक्षण प्रयासहरू प्रायः समुदाय-आधारित पहल र सांस्कृतिक संस्थाहरूमा निर्भर छन्, जसमा पर्याप्त वित्तीय र संस्थागत समर्थन प्रायः उपलब्ध छैन।

१८.२ निष्कर्षको समाजभाषा वैज्ञानिक व्याख्या

यस अध्ययनका निष्कर्षहरू समाजभाषा वैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्न सकिन्छ, जसले भाषा, पहिचान, शक्ति र सामाजिक परिवर्तनबीचको अन्तरक्रियालाई उजागर गर्छ। तिरहुता र कैथी जस्ता परम्परागत लिपिहरूको गिरावट, साथै भोजपुरी, अवधी र बज्जिकाको उपेक्षा, नेपालमा भाषागत श्रेणीकरणको व्यापक संरचनात्मक गतिशीलतालाई प्रतिबिम्बित गर्छ। यी श्रेणीकरण राज्य नीतिहरू, विश्वव्यापीकरण र शैक्षिक प्रणालीद्वारा निर्माण हुन्छन्, जसले प्रमुख भाषाहरू जस्तै नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजीलाई प्राथमिकता दिन्छ र अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूलाई अनौपचारिक क्षेत्रमा सीमित बनाउँछ।

भाषा परिवर्तन र पहिचान

अध्ययनले भाषा परिवर्तनको क्लासिक उदाहरण प्रस्तुत गर्छ, जहाँ युवा पुस्ताले सामाजिक–आर्थिक गतिशीलताको लागि प्रमुख भाषाहरूलाई अङ्गिकार गर्दैछ । Fishman (1991) का अनुसार, भाषा परिवर्तन तब हुन्छ जब अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूले कार्यात्मक क्षेत्रमा स्थान गुमाउँछन्, विशेष गरी शिक्षा र प्रशासनमा, जसले अन्तरपुस्तकीय सञ्चारलाई कमजोर बनाउँछ । मधेशमा, यसले विरोधाभास सिर्जना गरेको छ: स्थानीय भाषाहरू मौखिक सञ्चारमा जीवित रहिरहँदा पनि, तिनका लेखन परम्परा र संस्थागत उपस्थिति क्रमशः कमजोर हुँदै गएको छ । यस असन्तुलनले सांस्कृतिक पहिचानमा चुनौती ल्याउँछ, किनभने मातृभाषामा साक्षरताले भाषागत गर्व र सांस्कृतिक धरोहरको प्रमुख सूचकको रूपमा काम गर्छ ।

शक्ति र भाषागत उपेक्षा

समाजभाषावैज्ञानिक दृष्टिले, देवनागरीमा नेपालीको प्रभुत्व भाषागत शक्ति र मानकीकरणको रूप हो । Gellner (2007) का अनुसार, राज्यद्वारा सञ्चालित भाषानीतिहरू प्रायः राष्ट्रिय पहिचानलाई सुदृढ पार्दा अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको मूल्यमा कटौती गर्छन् । मधेशमा, यसले स्थानीय लिपिहरूको प्रतीकात्मक उपेक्षा र स्थानीय भाषाहरूलाई शासन संरचनाबाट बाहिर राख्ने परिणाम दिएको छ । यस किसिमका नीतिहरूले मात्र भाषागत विविधतालाई घटाउँदैनन्, सामाजिक असमानतालाई पनि कायम राख्छन्, किनभने उपेक्षित भाषाका प्रयोगकर्ताहरूले शिक्षा, रोजगारी र राजनीतिक सहभागितामा बाधाहरूको सामना गर्नुपर्छ ।

मौखिक परम्परा र सामुदायिक लचिलोपन

संस्थागत उपेक्षाको बावजुद, मौखिक परम्पराको निरन्तरता सामुदायिक आधारित भाषा अभ्यासको लचिलोपन देखाउँछ । मौखिक कथाहरू, लोकगीत र संस्कारहरूले औपचारिक मान्यता नभए पनि भाषागत जीवन्तता कायम राख्छन् । यो UNESCO (2003) को भाषा जीवन्तताको ढाँचासँग मेल खान्छ, जसले सङ्कटग्रस्त भाषाहरूको संरक्षणमा सामुदायिक हस्तान्तरणको महत्त्वलाई जोड दिन्छ । मधेशको उदाहरणले देखाउँछ कि संस्थागत समर्थनको कमी हुँदाहुँदै पनि, आधारभूत अभ्यासहरूले भाषागत पहिचान कायम राख्न शक्तिशाली भूमिका खेलिरहेका छन् ।

विश्वव्यापीकरण र मिश्रित अभ्यासहरू

निष्कर्षहरूले विश्वव्यापीकरण र मिश्रित भाषागत अभ्यासको प्रभावलाई पनि देखाउँछन् । स्थानीय भाषाहरू, नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषाबीच कोड–स्विचिङ सामान्य छ, जसले अनुकूलन क्षमता र सांस्कृतिक मिश्रिततालाई प्रतिबिम्बित गर्छ । यद्यपि यसले भाषागत लचिलोपन देखाउँछ, यसले गिरावटको जोखिम पनि सङ्केत गर्छ, किनभने प्रमुख भाषाहरू क्रमशः औपचारिक र डिजिटल क्षेत्रमा प्रभुत्व कायम गर्दैछन् । समाजभाषावैज्ञानिक दृष्टिले, यो मिश्रणले स्थानीय पहिचान र विश्वव्यापी सहभागिताबीचको वार्तालापलाई देखाउँछ, जुन विश्वभरका अल्पसङ्ख्यक भाषाभाषी समुदायहरूले भोगिरहेको तनाव हो ।

समाजभाषावैज्ञानिक दृष्टिले, निष्कर्षहरूले भाषा परिवर्तन, पहिचान, शक्ति र लचिलोपनबीचको जटिल अन्तरक्रियालाई उजागर गर्छ । परम्परागत लिपिहरूको गिरावट र मधेशी भाषाहरूको उपेक्षाले संरचनात्मक असमानतालाई प्रतिबिम्बित गर्छ, जबकि मौखिक परम्पराको निरन्तरता सामुदायिक लचिलोपनको सङ्केत हो । यस व्याख्याले देखाउँछ कि संरक्षणका लागि केवल दर्ता र शिक्षा मात्र पर्याप्त छैन; नीतिगत सुधार र स्थानीय समुदायको सशक्तिकरण आवश्यक छ, जसले भाषागत विविधतालाई प्रतीकात्मक आदर्श नभई जीवित वास्तविकताका रूपमा कायम राख्न सुनिश्चित गर्छ ।

१८.३ सांस्कृतिक र भाषागत संरक्षणका लागि निहितार्थ

यस अध्ययनका निष्कर्षहरूले मधेश क्षेत्रमा सांस्कृतिक र भाषागत संरक्षणका लागि गहन निहितार्थ प्रस्तुत गर्छन् । यसले परम्परागत लिपिहरूको गिरावट, अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको उपेक्षा र औपचारिक क्षेत्रमा नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजीको प्रभुत्वलाई सम्बोधन गर्ने समन्वित रणनीतिहरूको तत्काल आवश्यकतालाई उजागर गर्छ । जानाजानी हस्तक्षेप नगरेमा, मधेशको समृद्ध भाषागत विविधता प्रतीकात्मक धरोहरमा सीमित हुने खतरा छ, जीवित अभ्यासको रूपमा होइन ।

दस्तावेजीकरण र अभिलेखको सुदृढीकरण

एक प्रमुख निहितार्थ भनेको प्रणालीगत दस्तावेजीकरण र अभिलेख निर्माणको आवश्यकता हो । व्यापक भाषागत सर्वेक्षण र मानकीकृत व्याकरणको अभावले धेरै मधेशी भाषाहरूलाई कमजोर बनाएको छ । संरक्षणका लागि डिजिटल अभिलेख, मौखिक इतिहास परियोजना र तिरहुता तथा कैथी जस्ता सङ्कटग्रस्त लिपिहरूको संरक्षण गर्ने पाण्डुलिपि सङ्ग्रहहरू आवश्यक छन् । यी अभिलेखहरूले विद्वान र समुदाय दुवैका लागि स्रोतको रूपमा काम गर्नेछ, जसले भाषागत धरोहर पहुँचयोग्य र सान्दर्भिक रहोस् सुनिश्चित गर्छ ।

शैक्षिक सुधार र मातृभाषा साक्षरता

निष्कर्षहरूले मातृभाषा शिक्षाको महत्त्व पनि जोड दिएका छन् । मधेशी भाषाहरूलाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गर्दा ती औपचारिक संस्थाहरूमा मान्यता प्राप्त गर्नेछन् र अन्तरपुस्तकीय हस्तान्तरण बलियो हुनेछ । शैक्षिक सुधारमा पाठ्यपुस्तक विकास, शिक्षक प्रशिक्षण र द्विभाषिक तथा बहुभाषिक शिक्षालाई समर्थन गर्ने पद्धतिहरू समावेश हुनु आवश्यक छ । यस किसिमका पहलहरूले मात्र भाषागत विविधता संरक्षण गर्दैनन्, शैक्षिक परिणाम सुधार्छन् र सांस्कृतिक गर्वलाई पनि प्रोत्साहित गर्छन् ।

परम्परागत लिपिहरूको पुनर्जीवन

अर्को निहितार्थ भनेको परम्परागत लिपिहरू पुनर्जीवित गर्ने आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नु हो । तिरहुता र कैथीको गिरावटले व्यापक समाजभाषावैज्ञानिक श्रेणीकरणलाई देखाउँछ, जहाँ प्रमुख लिपिहरू स्थानीय लिपिहरूलाई छायामा राख्छन् । पुनर्जीवनका लागि सांस्कृतिक पहल—जस्तै कार्यशाला र महोत्सव—साथै प्राविधिक नवप्रवर्तन, जस्तै युनिकोड एकीकरण र डिजिटल उपकरण आवश्यक छन् । यी लिपिहरू आधुनिक सञ्चारमा प्रयोगयोग्य बनाएर, संरक्षण प्रयासहरूले धरोहर र समकालीन सान्दर्भिकताको बीचको दूरी कम गर्न सक्छन् ।

नीति विकास र संस्थागत सहयोग

निष्कर्षहरूले नीति विकास र संस्थागत सहयोगको महत्त्वपूर्ण भूमिका पनि देखाउँछन् । संविधानमा व्यवस्था भए पनि कमजोर कार्यान्वयनले संरक्षण प्रयासको प्रभावकारितालाई सीमित गरेको छ । मधेशी भाषाहरू शिक्षा, प्रशासन र सञ्चारमा प्रतिनिधित्व हुने सुनिश्चित गर्न बलियो नीतिहरू आवश्यक छन् । सरकार, भाषा आयोग, विश्वविद्यालय र सांस्कृतिक संस्थाहरूबीचको संस्थागत सहयोगले संरक्षणका लागि दिगो ढाँचा निर्माण गर्न अत्यावश्यक छ ।

सामुदायिक संलग्नता र सांस्कृतिक गर्व

अन्ततः, निष्कर्षहरूले सामुदायिक संलग्नता र सांस्कृतिक गर्वको भूमिकालाई जोड दिन्छन् ।जनस्तरका पहलहरू मधेशी भाषा र लिपिहरूको संरक्षणमा सबैभन्दा लचिलो शक्ति बनेका छन् । सामुदायिक महोत्सव, मौखिक कथावाचन र अभियन्ता नेतृत्वमा चलाइएका अभियानहरूले गर्वको अनुभूति जगाउँछन् र अन्तरपुस्तकीय हस्तान्तरणलाई प्रोत्साहित गर्छन् । यसकारण, संरक्षण रणनीतिले समुदायलाई सशक्त बनाउनुपर्छ, तिनीहरूलाई संस्थागत कार्यक्रमका निष्क्रिय लाभग्राही होइन, भाषागत धरोहरका संरक्षकको रूपमा मान्यता दिँदै आएको पाइन्छ ।

यसप्रकारका अध्ययनहरूले देखाउँछन् कि मधेशमा सांस्कृतिक र भाषागत संरक्षण बहुआयामी दृष्टिकोणको आवश्यकता पर्दछ । दस्तावेजीकरण, शिक्षा, लिपि पुनर्जीवन, नीति सुधार र सामुदायिक संलग्नताले सँगै काम गर्नुपर्छ भाषागत विविधता कायम राख्न । संरचनागत असमानतालाई सम्बोधन गर्दै र स्थानीय समुदायलाई सशक्त बनाउँदै, संरक्षण प्रयासहरूले मधेशी भाषा र लिपिहरूलाई जीवित, पहुँचयोग्य र सांस्कृतिक पहिचानको अभिन्न अङ्ग बनाइराख्न सक्नेछन् ।

१९. सारांश र सिफारिसहरू

१९.१ अध्ययनको सारांश

यस अध्ययनले मधेशी भाषा र लिपिहरूको अवस्था, चुनौतीहरू र संरक्षण रणनीतिहरूको परीक्षण गरेको छ, विशेष गरी मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका र उर्दू भाषाहरूमा, साथै परम्परागत लिपिहरू जस्तै तिरहुता र कैथीमा । निष्कर्षहरूले देखाउँछन् कि मौखिक परम्पराहरू जीवित रहँदा पनि यी भाषाहरूको लिखित दस्तावेजीकरण र संस्थागत सहयोग सीमित छ । शिक्षा, प्रशासन र सञ्चारमा नेपाली र अङ्ग्रेजीको प्रभुत्वले मधेशी भाषाहरूलाई उपेक्षित बनाएको छ, जसले यस्तो कार्यात्मक असन्तुलन सिर्जना गरेको छ जहाँ स्थानीय भाषाहरू अनौपचारिक सञ्चारमा जीवित छन् तर औपचारिक क्षेत्रमा साक्षरता र दृश्यता हराइरहेको छ ।

अध्ययनले परम्परागत लिपिहरूको गिरावट पनि उजागर गरेको छ, जसले देवनागरीको प्रभावमा पर्नु परेको छ । यस गिरावटले व्यापक समाजभाषावैज्ञानिक श्रेणीकरण र राज्यद्वारा प्रवर्द्धित मानकीकरण नीतिहरूको प्रतिबिम्ब प्रस्तुत गर्छ, जसले प्रमुख भाषाहरू र लिपिहरूलाई प्राथमिकता दिँदै स्थानीय लिपिहरूलाई उपेक्षित बनाउँछ । भाषागत अधिकारको

संवैधानिक प्रत्याभूति (ग्यारेन्टी) हुँदाहुँदै पनि कार्यान्वयन कमजोर छ, जसले संरक्षण प्रयासहरूलाई मुख्य रूपमा समुदाय पहल, सांस्कृतिक संस्थाहरू र सक्रियतावादी अभियानहरूमा निर्भर बनाएको छ।

थप रूपमा, अनुसन्धानले प्रणालीगत दस्तावेजीकरण र शोधको अभावलाई उजागर गरेको छ, जसले मानकीकृत व्याकरण, पाठ्यसामग्री र अभिलेखीय स्रोतहरूको विकासमा बाधा पुऱ्याएको छ। व्यापक भाषागत सर्वेक्षण र डिजिटल अभिलेख बिना, धेरै मधेशी भाषाहरू पर्याप्त रूपमा दस्तावेजीकृत छैनन्, जसले तिनीहरूको पुनर्जीवनको सम्भावनालाई सीमित बनाउँछ।

अध्ययनले संरक्षणमा संस्थाहरू र समुदायहरूको भूमिकालाई पनि चिन्हित गरेको छ । सरकारी निकाय र भाषा आयोगहरूले नीति ढाँचा उपलब्ध गराउँछन् तर स्रोतको अभाव र राजनीतिक चुनौतीहरूको सामना गर्छन् । शैक्षिक संस्थाहरूले अनुसन्धान र मानकीकरण मार्फत योगदान पुऱ्याउँछन् भने सांस्कृतिक संस्थाहरू र स्थानीय समुदायहरूले मौखिक परम्पराहरूलाई कायम राख्छन् र जरा–मूल सक्रियता सञ्चालन गर्छन्। यी सबै संयुक्त रूपमा संरक्षणको जटिल पारिस्थितिकी तन्त्र बनाउँछन्, यद्यपि समन्वय र सहकार्य सीमित रहन्छ।

सङ्क्षेपमा, प्रस्तुत अध्ययनले देखाउँछ कि मधेशी भाषा र लिपिहरूको संरक्षण बहुआयामी दृष्टिकोण आवश्यक पर्छ। दस्तावेजीकरण, मातृभाषा शिक्षा, परम्परागत लिपिहरूको पुनर्जीवन, नीति विकास र डिजिटल प्रविधि समन्वित ढाँचामा एकीकृत हुनुपर्छ । उस्तै महत्त्वपूर्ण कुरा स्थानीय समुदायहरूको सशक्तिकरण हो, जसको सांस्कृतिक गर्व र जरा–मूल पहलहरू भाषागत विविधता कायम राख्न सबैभन्दा लचिलो शक्ति बनेका छन्।

१९.२ निष्कर्षहरू

मधेशी भाषा र लिपिहरूको संरक्षण तत्काल सांस्कृतिक प्राथमिकता मात्र नभई जटिल समाजभाषावैज्ञानिक चुनौती पनि हो। मौखिक परम्पराहरू जीवित रहँदा भाषागत पहिचानलाई निरन्तरता दिन सक्षम छन् भने लिखित परम्पराहरू विशेष गरी तिरहुता र कैथी लिपिसँग सम्बन्धित देवनागरीको प्रभुत्व र शिक्षा, प्रशासन, तथा सञ्चारमा नेपाली र अङ्ग्रेजीको प्राथमिकताका कारण कम भएका छन्। भोजपुरी, अवधी र बज्जिकाको उपेक्षा भाषानीतिका संरचनागत असमानतालाई अझ स्पष्ट बनाउँछ, जहाँ संस्थागत उपेक्षाले यी भाषाहरूलाई दैनिक सञ्चारमा व्यापक प्रयोग हुँदाहुँदै पनि क्षय हुने जोखिममा छोडेको छ।

यसै गरी यिनको संरक्षण गर्नका लागि बहुआयामी दृष्टिकोण आवश्यक पर्छ, जसमा दस्तावेजीकरण, मातृभाषा शिक्षा, परम्परागत लिपिहरूको पुनर्जीवन, समावेशी भाषानिति र डिजिटल प्रविधिको एकीकरण समावेश हुनुपर्छ । सरकारी निकाय र भाषा आयोगहरूले नीति ढाँचा प्रदान गर्छन् तर स्रोत र कार्यान्वयन चुनौतीहरूको सामना गर्छन्, भने शैक्षिक संस्थाहरूले अनुसन्धान र मानकीकरणमार्फत योगदान पुऱ्याउँछन् । सांस्कृतिक संस्थाहरू र स्थानीय समुदायहरू अझै सबैभन्दा लचिलो कार्यकर्ता हुन्, जसले मौखिक परम्पराहरूलाई कायम राख्छन् र जरा–मूल सक्रियता सञ्चालन गर्छन्। यद्यपि, बलियो संस्थागत सहयोग र समन्वय बिना, यी प्रयासहरू टुक्रिएको र सीमित प्रभावका रूपमा रहन सक्छन् ।

१९.३ सिफारिसहरू

निष्कर्षहरूका आधारमा निम्न सिफारिसहरू गर्न सकिन्छ:

1. **दस्तावेजीकरण र अभिलेखन सुदृढ पार्ने:** सङ्कटापन्न भाषा र लिपिहरूको संरक्षणका लागि व्यापक भाषागत सर्वेक्षण, डिजिटल अभिलेख र मौखिक इतिहास परियोजनाहरू प्राथमिकता दिनु।
2. **मातृभाषा शिक्षाको प्रवर्द्धन:** मानकीकृत पाठ्यपुस्तक विकास गर्नु, शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु र मधेशी भाषाहरूलाई पाठ्यक्रममा समावेश गरी औपचारिक संस्थाहरूमा वैधता सुनिश्चित गर्नु।
3. **परम्परागत लिपिहरूको पुनर्जीवन:** तिरहुता र कैथीका लागि समुदाय-केन्द्रित कार्यशाला, उत्सव र प्राविधिक नवप्रवर्तन जस्तै युनिकोड समावेशीकरणलाई समर्थन गर्नु, र आधुनिक सञ्चारमा प्रयोग योग्य बनाइनु।
4. **समावेशी भाषानीतिहरू विकास गर्ने:** मधेशी भाषाहरू शिक्षा, प्रशासन र सञ्चारमा प्रतिनिधित्व गर्न सुनिश्चित गर्नु, पर्याप्त वित्तीय स्रोत र संस्थागत सहकार्यका साथ भाषाको संरक्षणमा पहल गर्नु।
5. **डिजिटल प्रविधिको उपयोग:** भाषागत दृश्यता र पुस्तान्तरण प्रवाह प्रवर्द्धन गर्न मोबाइल एप, अनलाइन शब्दकोश र बहुमाध्यम प्लेटफर्महरू सिर्जना गर्नु।
6. **समुदाय र सक्रियकर्मीहरूलाई सशक्त बनाउने:** जनस्तरबाट विशेष पहलहरू संरक्षणका केन्द्रका रूपमा मान्यता दिनु र तिनीहरूलाई स्रोत र संस्थागत समर्थन उपलब्ध गराउनु।

❑❑❑

अध्याय: दुई

नेपालका मधेशी समुदायमा धर्म र संस्कृति को संरक्षण

१. परिचय

नेपाललाई भाषिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक विविधताले सम्पन्न राष्ट्रका रूपमा मान्यता दिइएको छ । ऐतिहासिक रूपमा यो देश विभिन्न सभ्यता, धर्म र जातीय परम्पराहरूको सङ्गमस्थलका रूपमा विकसित हुँदै आएको छ, जसले यसको जटिल सामाजिक तथा सांस्कृतिक संरचनालाई सामूहिक रूपमा निर्माण गरेको छ । नेपालको संविधानले धार्मिक स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति दिँदै सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणलाई राष्ट्रिय पहिचानको महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा स्वीकार गरेको छ । धर्मले देशका विभिन्न क्षेत्रहरूमा सामाजिक संस्था, नैतिक मूल्य, अनुष्ठान तथा सामुदायिक जीवनलाई जीवन्त बनाउने आधारभूत भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ ।

नेपालका विविध समुदायहरूमध्ये मधेशी समुदायले विशेषतः मधेश वा तराई क्षेत्रको सन्दर्भमा विशिष्ट सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थान ओगटेको पाइन्छ । मधेशी जनसङ्ख्या व्यापक इन्डो–गङ्गेटिक सांस्कृतिक क्षेत्रमा भाषिक तथा सांस्कृतिक रूपमा आबद्ध रहेको छ र यसले ऐतिहासिक रूपमा धर्म, भाषा तथा सामाजिक परम्परासँग सम्बन्धित बलियो सांस्कृतिक अभ्यासहरूलाई निरन्तरता दिएको छ । मधेशी समुदायमा धार्मिक अभ्यासहरू दैनिक जीवनसँग गहिरोसँग गाँसिएका छन् र ती अनुष्ठान, पर्व, पवित्र तीर्थस्थल, यज्ञ, व्रत, पूजा–आराधना तथा मौखिक परम्परा, मिथक र किम्बदन्तीहरूका माध्यमबाट अभिव्यक्त हुन्छन् । मधेश क्षेत्रमा हिन्दू धर्म र इस्लाम प्रमुख धार्मिक परम्पराका रूपमा रहेका छन् भने बौद्ध धर्म तथा स्थानीय आदिवासी विश्वासहरू पनि प्रचलनमा छन् । छठ, रामनवमी, ईद, होली र समा–चकेवा जस्ता पर्वहरू मधेशी समुदायको धार्मिक तथा सांस्कृतिक पहिचानका अभिन्न अङ्ग हुन् (Jha, 2017) ।

मधेशी समुदायमा धर्म र संस्कृति एकअर्कासँग नजिकबाट अन्तरसम्बद्ध रहेका छन् । मन्दिर, मस्जिद, दरगाह तथा स्थानीय तीर्थस्थलहरू केवल उपासनाका केन्द्र मात्र नभई सांस्कृतिक अन्तरक्रिया, सामाजिक सहकार्य र सामूहिक पहिचान निर्माणका स्थलहरू पनि हुन् । धार्मिक पर्वहरू, जीवनचक्रसम्बन्धी संस्कारहरू, लोकसङ्गीत, मौखिक साहित्य तथा मौसमी अनुष्ठानहरूले सामुदायिक सम्बन्धलाई सुदृढ बनाउँदै सांस्कृतिक मूल्यहरूको पुस्तान्तरण सुनिश्चित गर्दछन् । दक्षिण एशियाली समाजहरूमा धर्मले सांस्कृतिक स्मृति, नैतिक प्रणाली तथा सामाजिक मान्यताहरूको संरक्षण र प्रसारण गर्ने प्रभावकारी माध्यमका रूपमा कार्य गर्ने कुरा विद्वानहरूले जोड दिएका छन् (Thapar, 2004) ।

नेपालका मधेशी समुदाय भन्नाले मुख्यतः तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्ने विविध सांस्कृतिक तथा जातीय समूहहरूलाई जनाइन्छ, जसमा मैथिल, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका भाषी, मुस्लिम, मारवाड़ी तथा दलित समुदायहरू समावेश छन् । उनीहरूको सांस्कृतिक पहिचान भाषिक विविधता, परम्परागत अनुष्ठानहरू तथा सामाजिक–धार्मिक अभ्यासहरूसँग गहिरो रूपमा जोडिएको छ, जसले उनीहरूलाई पहाडी समुदायबाट पृथक बनाउँछ (Wikipedia, 2026) । ऐतिहासिक रूपमा मधेश नेपालको कृषि तथा औद्योगिक केन्द्रका रूपमा स्थापित भएको छ, जसले राष्ट्रको अर्थतन्त्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको भए पनि राजनीतिक तथा सांस्कृतिक तिरस्कारको सामना गर्दै आएको छ (Rai, 2026) । यस्तो

परिस्थितिमा सांस्कृतिक तथा धार्मिक संरक्षण समुदायको पहिचान सुरक्षित राख्ने र न्यायसङ्गत प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने महत्त्वपूर्ण माध्यम बनेको छ ।

मधेशी संस्कृतिको संरक्षण विशेष रूपमा आवश्यक छ, किनभने विश्वव्यापीकरण, शहरीकरण, आप्रवासन तथा आधुनिकीकरणले परम्परागत सांस्कृतिक तथा धार्मिक अभ्यासहरूमा तीव्र परिवर्तन ल्याइरहेका छन् । नयाँ पुस्ता विश्वव्यापी सांस्कृतिक प्रभावहरूसँग बढी सम्पर्कमा आउँदै गर्दा परम्परागत विश्वास प्रणाली, सामुदायिक अनुष्ठान र मौखिक परम्पराहरू क्रमशः पुनर्संरचित भइरहेका छन् । विदेश तथा शहरी क्षेत्रतर्फको प्रवासनले सामुदायिक पर्व, सांस्कृतिक अनुष्ठान तथा धार्मिक अभ्यासहरूको निरन्तरतामा प्रभाव पारेको छ, जसले सांस्कृतिक आत्मसात र पहिचानको क्षय निम्त्याउने जोखिम बढाएको छ (Bharti, 2019) । फलस्वरूप कतिपय क्षेत्रमा मौखिक परम्परा, धार्मिक ज्ञान प्रणाली तथा समुदाय–आधारित धार्मिक संस्थाहरूको निरन्तरता अनिश्चित बन्दै गएको छ (Gellner, 2007) ।

यसका अतिरिक्त नेपालको सामाजिक–राजनीतिक परिवर्तनहरूले पनि धर्म र संस्कृतिको सार्वजनिक भूमिकामा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेका छन् । सन् 2007 मा नेपाल हिन्दू राज्यबाट धर्मनिरपेक्ष गणतन्त्रमा रूपान्तरण हुनु राज्य र धर्मबीचको सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण परिवर्तन थियो । धर्मनिरपेक्षताले सबै धार्मिक समुदायप्रति समान सम्मान सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य राखे पनि यसले धार्मिक सम्पदाको संरक्षण, सांस्कृतिक पहिचान तथा परम्परागत अभ्यासहरूको प्रवर्द्धनबारे नयाँ बहसहरू जन्माएको छ । विद्वानहरूका अनुसार धार्मिक स्वतन्त्रता र सांस्कृतिक संरक्षणबीच सन्तुलन कायम गर्नु नेपालको बहुलवादी सामाजिक संरचनालाई टिकाइराख्न अत्यावश्यक छ (Hangen 2013) ।

अर्को महत्त्वपूर्ण चुनौती परम्परागत धार्मिक तथा सांस्कृतिक ज्ञान प्रणालीहरूको क्रमशः ह्रासँग सम्बन्धित छ । मधेश क्षेत्रमा धेरै धार्मिक र सांस्कृतिक अभ्यासहरू समुदायका ज्येष्ठ व्यक्तिहरू, पुजारीहरू, कलाकारहरू तथा धार्मिक विद्वानहरूमार्फत मौखिक रूपमा हस्तान्तरण गरिन्छन् । जीवनशैलीमा आएको परिवर्तन तथा पुस्ताबीचको अन्तरक्रियामा आएको कमीका कारण यस्तो ज्ञानको प्रसारण संवेदनशील बन्दै गएको छ । व्यवस्थित अभिलेखीकरण तथा संस्थागत सहयोगको अभावमा अनुष्ठान, लोककथा, पवित्र आख्यान, धार्मिक ग्रन्थहरूको परम्परागत व्याख्या तथा लोकसंस्कृतिका विविध पक्षहरू क्रमशः लोप हुने जोखिममा छन् ।

यसैगरी, मधेश क्षेत्रका धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरू ऐतिहासिक स्थल, मन्दिर, मस्जिद, दरगाह तथा अन्य पवित्र भू–परिदृश्यसँग घनिष्ठ रूपमा सम्बन्धित छन् । यी स्थलहरूले शताब्दीयौँ पुरानो धार्मिक इतिहास तथा सांस्कृतिक स्मृतिको प्रतिनिधित्व गर्दै महत्त्वपूर्ण आध्यात्मिक तथा सांस्कृतिक सङ्केतहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्दछन् । तर अपर्याप्त संरक्षण, वातावरणीय ह्रास तथा सीमित संस्थागत स्रोतहरूले यी सम्पदाहरूको संरक्षणमा चुनौती उत्पन्न गरेका छन् । सम्पदा अध्ययनका विद्वानहरूले धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणका लागि स्थानीय समुदाय, सरकारी निकाय तथा सांस्कृतिक संस्थाहरूबीच सहकार्य आवश्यक रहेकोमा जोड दिएका छन् (Smith, 2006) ।

यी परिस्थितिहरूलाई ध्यानमा राख्दै मधेशी समुदायमा धर्म र संस्कृतिको संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्थित अध्ययनको आवश्यकता अझ बढी महसुस गरिएको छ । यस्ता अध्ययनहरूले धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्पराहरूको

अभिलेखीकरण, तिनको निरन्तरतामा आएका चुनौतीहरूको पहिचान तथा दिगो संरक्षणका रणनीतिहरू विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउन सक्छन् । मधेश क्षेत्रको धार्मिक इतिहास, सांस्कृतिक अभ्यास तथा समकालीन चुनौतीहरूको विश्लेषणमार्फत यस्तो अध्ययनले तीव्र परिवर्तनशील सामाजिक परिवेशमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण कसरी सम्भव छ भन्नेबारे समग्र समझ प्रदान गर्ने उद्देश्य राख्दछ ।

मधेशी समुदायमा धर्म र संस्कृतिको संरक्षण केवल आध्यात्मिक वा परम्परागत अभ्यासहरूको रक्षा मात्र नभई सामुदायिक पहिचान, सामाजिक एकता तथा राष्ट्रिय समावेशिताको संरक्षणसँग पनि सम्बन्धित छ । धार्मिक अनुष्ठान, सांस्कृतिक पर्व, लोकपरम्परा तथा सामुदायिक संस्थाहरू समुदायको सामूहिक सम्पदाका महत्त्वपूर्ण अङ्ग हुन् । त्यसैले धार्मिक तथा सांस्कृतिक संरक्षणसम्बन्धी शैक्षिक अध्ययनले नीति निर्माण, सांस्कृतिक चेतना अभिवृद्धि तथा समुदाय–आधारित संरक्षण पहलहरूलाई सुदृढ पार्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछ । यसरी, अध्ययनको पृष्ठभूमिले मधेशी समुदायमा आधुनिकीकरण, सामाजिक तिरस्कार तथा विश्वव्यापीकरणले सिर्जना गरेको द्वैध दबाबलाई उजागर गर्दै सांस्कृतिक तथा धार्मिक संरक्षणलाई शैक्षिक र व्यवहारिक दुवै दृष्टिले अपरिहार्य विषयका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ ।

२. मधेशी समुदायमा धार्मिक विविधता र सांस्कृतिक पहिचान

नेपालका मधेशी समुदाय दक्षिण एशियामा धार्मिक तथा सांस्कृतिक बहुलताको जटिल र ऐतिहासिक रूपमा समृद्ध उदाहरणका रूपमा स्थापित छन् । मुख्यतः भारतको उत्तरी सीमासँग जोडिएको तराई वा मधेश क्षेत्रमा अवस्थित यस समुदायमा हिन्दू धर्म, इस्लाम धर्म, बौद्ध धर्म, इसाई धर्म तथा विभिन्न स्थानीय धार्मिक परम्परा र समन्वयवादी विश्वास प्रणालीहरू जीवन्त रहेका पाइन्छन् । यो धार्मिक तथा सांस्कृतिक विविधता शताब्दीयौँदेखि चलेको आप्रवासन, व्यापार, अन्तरसमुदायिक सम्पर्क र साझा ऐतिहासिक अनुभवहरूको परिणाम हो । फलस्वरूप, मधेशी समुदायमा धर्म केवल आध्यात्मिक अभ्यास मात्र नभई सांस्कृतिक पहिचान, सामाजिक संरचना र सामुदायिक एकताको आधारभूत तत्त्वका रूपमा कार्य गर्दछ ।

मधेशी समुदायको सांस्कृतिक पहिचान भाषिक विविधता, धार्मिक बहुलता तथा ऐतिहासिक रूपमा भोगिएका बहिष्कारका अनुभवहरूसँग गहिरो रूपमा गाँसिएको छ । नेपालको तराई क्षेत्रमा केन्द्रित यस समुदायमा मैथिली, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका भाषी, मुस्लिम, मारवाडी, ब्राह्मण तथा दलित लगायत विभिन्न जातीय, भाषिक र धार्मिक समूहहरू समावेश छन् । यस विविधताले पहाडी समुदायभन्दा पृथक सांस्कृतिक पहिचान निर्माण गरेको छ, जुन उत्तरी भारतसँगको सीमा–पार अन्तरक्रिया र शताब्दीयौँ पुराना साझा परम्पराले आकार दिएको हो (Wikipedia, 2026) । यसैले मधेशी पहिचान एकरूप नभई विविध भाषा, सांस्कृतिक अभ्यास, धार्मिक विश्वास र सामाजिक संरचनाहरूको समन्वित स्वरूप हो ।

मधेशी समुदायमा हिन्दू धर्म प्रमुख धार्मिक परम्पराका रूपमा रहेको छ । अधिकांश मधेशी हिन्दूहरूले मिथिला तथा गङ्गेटिक सांस्कृतिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित धार्मिक तथा सांस्कृतिक अभ्यासहरू अनुसरण गर्छन् । राम, कृष्ण, शिव र दुर्गाजस्ता देवीदेवतासँग सम्बन्धित अनुष्ठानहरू व्यापकरूपमा प्रचलित छन् र धार्मिक पर्वहरू सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनको अभिन्न अङ्ग बनेका छन् । छठ, रामनवमी, होली, तिहार (दीपावली) तथा रामजानकी विवाह

पञ्चमीजस्ता पर्वहरूले विशेष धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्त्व राख्छन् । तीमध्ये छठ पर्व विशेष रूपमा उल्लेखनीय छ, किनकि यसले सूर्य उपासनासँग सम्बन्धित क्षेत्रीय धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्परालाई प्रतिनिधित्व गर्दछ (Jha, 2017) ।

जनकपुरलाई मिथिला क्षेत्रको प्रमुख सांस्कृतिक तथा धार्मिक केन्द्र मानिन्छ । हिन्दू परम्पराअनुसार यसलाई प्राचीन राजा जनकको राज्य तथा रामायणकी सीताको जन्मस्थलका रूपमा चिनिन्छ । जानकी मन्दिरजस्ता धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाले नेपाल र भारतबाट आउने तीर्थयात्रीहरूलाई आकर्षित गर्दै मधेश क्षेत्रको अन्तर्राष्ट्रिय धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्धलाई प्रतिबिम्बित गर्छन् (Hangen 2013) । यस प्रकारका धार्मिक स्थलहरूले केवल आध्यात्मिक महत्त्व मात्र नभई सांस्कृतिक निरन्तरता र सामूहिक पहिचान निर्माणमा पनि योगदान पुऱ्याउँछन् ।

इस्लाम मधेशी समुदायको दोस्रो ठूलो धार्मिक परम्परा हो । मुस्लिम जनसङ्ख्या विशेषतः रौतहट, बारा, पर्सा, कपिलवस्तु र बाँकेजस्ता जिल्लाहरूमा केन्द्रित छ । मधेशी मुस्लिम समुदायले भारतीय उपमहाद्वीपका मुस्लिम समुदायहरूसँग बलियो सांस्कृतिक तथा भाषिक सम्बन्ध कायम राखेको पाइन्छ । नमाज, रमजानको रोजा तथा ईद–उल–फित्र र ईद–उल–अजहाजस्ता पर्वहरू धार्मिक तथा सामुदायिक जीवनका महत्त्वपूर्ण अङ्ग हुन् । मस्जिद र मदरसा धार्मिक शिक्षा, सांस्कृतिक अभ्यास तथा सामुदायिक सङ्गठनका केन्द्रका रूपमा कार्य गर्दछन् (Gellner, 2007) ।

बौद्ध धर्मले पनि तराई क्षेत्रमा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्त्व राख्दछ । विशेषतः बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीका कारण बौद्ध धर्मले यस क्षेत्रमा विशेष स्थान प्राप्त गरेको छ । यद्यपि मधेशी समुदायमा बौद्ध धर्म प्रमुख धार्मिक परम्परा होइन, यसले क्षेत्रको धार्मिक तथा सांस्कृतिक विविधतालाई समृद्ध बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ (Hutt, 2004) । त्यसैगरी, समकालीन समयमा इसाई धर्म तथा विभिन्न स्थानीय विश्वास प्रणालीहरू पनि मधेश क्षेत्रमा विस्तार हुँदै गएका छन्, जसले नेपालको बदलिँदो धार्मिक तथा सांस्कृतिक परिदृश्यलाई सङ्केत गर्दछ (Hangen 2013) ।

मधेशी समुदायको धार्मिक तथा सांस्कृतिक जीवनको एक महत्त्वपूर्ण विशेषता समन्वयवादी अभ्यासहरूको उपस्थिति हो । विभिन्न धार्मिक समूहहरूले सामूहिक रूपमा पर्व, विवाह तथा स्थानीय अनुष्ठानहरू मनाउने परम्पराले सामाजिक सहअस्तित्व, सांस्कृतिक सहिष्णुता तथा अन्तरसमुदायिक सहकार्यलाई सुदृढ बनाएको छ (Gellner, 2007) । यसले मधेशी समाजमा धर्म र संस्कृतिबीचको अन्तरसम्बन्धलाई अझ स्पष्ट बनाउँछ, जहाँ धार्मिक अभ्यासहरू सामाजिक र सांस्कृतिक जीवनसँग गहिरोसँग गाँसिएका छन् ।

ऐतिहासिक रूपमा मधेश नेपाली राज्यभित्र उपेक्षित क्षेत्रका रूपमा रहेको पाइन्छ, जहाँ नागरिकता अस्वीकार, राजनीतिक प्रतिनिधित्वबाट बहिष्कार तथा सांस्कृतिक दमनजस्ता समस्याहरूले पहिचान सङ्कट निम्त्याएका थिए (Adhikari, 2024) । वि.सं. २०६४ सालको मधेश आन्दोलनले मधेशी पहिचानलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा स्थापित गऱ्यो यस सङ्घर्षले सांस्कृतिक तथा धार्मिक पहिचान राजनीतिक प्रतिनिधित्व र सामाजिक न्यायसँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित रहेको स्पष्ट पारेको छ । कार्की (२०२२) का अनुसार मधेशी पहिचान "अरूको रूपमा देखाइने" अनुभवसँग पनि सम्बन्धित छ, जहाँ बहिष्कार, भेदभाव तथा प्रतिरोधको सामूहिक स्मृतिले पहिचान निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यसले मधेशी सांस्कृतिक तथा धार्मिक पहिचानलाई केवल परम्परागत संस्कार वा पर्वहरूमा सीमित नराखी सामाजिक–राजनीतिक अनुभवहरूसँग पनि जोड्दछ ।

यी चुनौतीहरूको बाबजुद मधेशी सांस्कृतिक तथा धार्मिक पहिचान छठ, होली, समा–चकेवा, लोकसङ्गीत, मौखिक साहित्य तथा परम्परागत पोशाकजस्ता अभ्यासमार्फत निरन्तर जीवित रहेको छ । यी तत्त्वहरूले अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको प्रतिनिधित्व गर्दै सामुदायिक एकतालाई सुदृढ बनाउँछन् र अपनत्वको भावना विकास गर्छन् । विश्वव्यापीकरण, आप्रवासन तथा आधुनिकीकरणका दबाबहरूको बीच पनि यस्ता धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्पराहरूको संरक्षणले मधेशी पहिचानको निरन्तरता तथा स्थायित्व सुनिश्चित गर्दछ ।

३. मधेश क्षेत्रमा धर्म र संस्कृतिको ऐतिहासिक सन्दर्भ

नेपालको मधेश क्षेत्र ऐतिहासिक रूपमा धार्मिक विकास, सांस्कृतिक अन्तरक्रिया तथा सभ्यतागत आदान–प्रदानको महत्त्वपूर्ण केन्द्रका रूपमा परिचित रहेको छ । हिमाली भूभाग र भारतीय उपमहाद्वीपबीच अवस्थित यस क्षेत्रले धार्मिक विचार, सांस्कृतिक परम्परा, भाषिक अभ्यास तथा सामाजिक मूल्यहरूको सङ्गमस्थलका रूपमा विकास पाएको हो । यही कारण मधेश क्षेत्र धार्मिक बहुलता, सांस्कृतिक समन्वय तथा सामाजिक सहअस्तित्वको विशिष्ट उदाहरणका रूपमा स्थापित भएको छ ।

मधेश क्षेत्रको प्रारम्भिक धार्मिक तथा सांस्कृतिक इतिहास मिथिला सभ्यतासँग घनिष्ठ रूपमा सम्बन्धित रहेको पाइन्छ । त्रेता युगमा मिथिला वैदिक संस्कृति, दर्शन तथा विद्वत्ताको महत्त्वपूर्ण केन्द्रका रूपमा परिचित थियो । रामायण, महाभारत तथा पुराणहरूमा मिथिलाको उल्लेख पाइन्छ र परम्पराअनुसार राजा जनक यस क्षेत्रका दार्शनिक तथा न्यायप्रिय शासक मानिन्छन् (Thapar, 2004) । जनकपुरलाई मिथिलाको राजधानी तथा सीताको जन्मस्थलका रूपमा मानिन्छ, जसले यसलाई प्रमुख धार्मिक तथा सांस्कृतिक केन्द्र बनाएको छ (Hangen 2013) । यस क्षेत्रको धार्मिक इतिहासले हिन्दू दर्शन, मिथिला कला, वैवाहिक संस्कार तथा लोकपरम्पराहरूलाई दीर्घकालीन रूपमा प्रभावित गरेको छ ।

हिन्दू परम्पराले मधेश क्षेत्रको धार्मिक तथा सांस्कृतिक संरचनामा गहिरो प्रभाव पारेको छ । छठ, रामनवमी, होली, तिहार तथा विवाह पञ्चमीजस्ता पर्वहरूले धार्मिक आस्था मात्र नभई सामुदायिक एकता, सांस्कृतिक निरन्तरता तथा सामाजिक सम्बन्धलाई पनि सुदृढ बनाएका छन् (Jha, 2017) । विशेषतः छठ पर्व सूर्य उपासनासँग सम्बन्धित क्षेत्रीय धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्पराको प्रतीकका रूपमा परिचित छ । यस्ता पर्वहरू मधेशी समुदायको सांस्कृतिक पहिचान र सामूहिक स्मृतिको अभिन्न अङ्ग बनेका छन् ।

बौद्ध धर्मसँग पनि मधेश क्षेत्रको ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्ध रहेको छ, विशेषतः लुम्बिनीका कारण । बुद्धको जन्मस्थलका रूपमा लुम्बिनीले सम्पूर्ण दक्षिण एशियाली धार्मिक इतिहासमा विशिष्ट स्थान ओगटेको छ । मौर्यकालदेखि नै बौद्ध धर्मको प्रभाव यस क्षेत्रमा विस्तार भएको पाइन्छ (Hutt, 2004) । यद्यपि मधेशी समुदायमा बौद्ध धर्म प्रमुख धार्मिक परम्परा होइन, यसले क्षेत्रको धार्मिक विविधता र सांस्कृतिक समृद्धिमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएको छ ।

मध्यकालमा मुस्लिम समुदायहरूको आगमनसँगै इस्लाम धर्म पनि मधेश क्षेत्रमा विकसित भयो । व्यापार, आप्रवासन तथा राजनीतिक सम्पर्कका माध्यमबाट मुस्लिम समुदायहरूले यस क्षेत्रमा आफ्नो धार्मिक तथा सांस्कृतिक उपस्थिति विस्तार गरे । मस्जिद, मदरसा तथा इस्लामी परम्पराहरू स्थानीय भाषिक तथा सांस्कृतिक परिवेशसँग समायोजन हुँदै विकसित भए (Gellner, 2007) । फलस्वरूप मधेश क्षेत्रमा हिन्दू र मुस्लिम समुदायबीच साझा सांस्कृतिक अभ्यास,

पर्व तथा सामाजिक सम्बन्धहरूको विकास भयो, जसले धार्मिक सहअस्तित्व र समन्वयवादी संस्कृतिलाई सुदृढ बनायो।

इतिहासभरि मधेश क्षेत्रमा विभिन्न धार्मिक तथा सांस्कृतिक समुदायहरूबीच सहअस्तित्व कायम रह्यो। साझा पर्व, विवाह संस्कार, लोकपरम्परा तथा सामाजिक अनुष्ठानहरूले धार्मिक विविधताभित्र सांस्कृतिक एकताको भावना विकास गरे। यही समन्वयवादी परम्पराले मधेश क्षेत्रलाई बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक सहिष्णुताको महत्त्वपूर्ण उदाहरणका रूपमा स्थापित गरेको छ।

आधुनिक कालमा नेपाल धर्मनिरपेक्ष गणतान्त्रिक राष्ट्रमा रूपान्तरण भएपछि धार्मिक स्वतन्त्रता, समानता तथा बहुलवादको नयाँ ढाँचा स्थापित भयो। यस परिवर्तनले सबै धार्मिक समुदायलाई समान मान्यता दिने संवैधानिक आधार निर्माण गरे पनि परम्परागत धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण अझै चुनौतीपूर्ण विषयका रूपमा रहेको छ। विश्वव्यापीकरण, शहरीकरण तथा सामाजिक परिवर्तनका कारण मौलिक सांस्कृतिक अभ्यास र धार्मिक परम्पराहरू क्रमशः परिवर्तन हुँदै गएका छन्।

मधेशी संस्कृतिको ऐतिहासिक सन्दर्भ पनि नेपालको तराई क्षेत्रमा शताब्दीयौँदेखि भएको बसोबास, उत्तरी भारतसँगको सीमा–पार आदान–प्रदान तथा नेपाली राज्यभित्रको दीर्घकालीन राजनीतिक र सांस्कृतिक बहिष्कारसँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित रहेको छ। तराई क्षेत्र देशको कृषि तथा औद्योगिक केन्द्रका रूपमा विकसित भएको भए पनि मधेशी समुदायले लामो समयसम्म राजनीतिक प्रतिनिधित्व, नागरिकता अधिकार तथा सांस्कृतिक मान्यताबाट वञ्चित हुनुपरेको थियो (Singh, 2008)। यस परिस्थितिले मधेशी पहिचानलाई केवल सांस्कृतिक नभई राजनीतिक तथा सामाजिक सङ्घर्षसँग पनि जोडेको छ।

तराईको उत्तरी भारतसँगको नजिकाइले भाषिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आदान–प्रदानलाई सहज बनायो। मैथिली, भोजपुरी, अवधी तथा बज्जिका भाषाहरूका साथै हिन्दू र मुस्लिम धार्मिक परम्पराहरूले मधेशी समुदायको विशिष्ट सांस्कृतिक पहिचान निर्माण गरे (Rai, 2026)। यस सीमा–पारको सांस्कृतिक सम्पर्कले मधेशी संस्कृतिलाई बहुलवादी, गतिशील तथा समन्वयवादी स्वरूप प्रदान गरेको छ।

सन् 1990 पछि "मधेशी" (मध्य देश) शब्द व्यापक रूपमा प्रयोग हुन थाले पनि यसलाई लामो समयसम्म पहाडी प्रभुत्वशाली वर्गद्वारा सांस्कृतिक भिन्नताको प्रतीकका रूपमा हेरिन्थ्यो (Wikipedia, 2026)। वि.सं. 2064 को मधेश आन्दोलनले मधेशी समुदायका ऐतिहासिक गुनासा, पहिचानको प्रश्न तथा समान अधिकारको मागलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्थापित गऱ्यो। विद्वानहरूका अनुसार शताब्दीयौँको बहिष्कार तथा भेदभावले सङ्घीयता, समान नागरिकता अधिकार तथा सांस्कृतिक मान्यताको आन्दोलनलाई जन्म दिएको हो (Singh, 2008; Rai, 2026)। यसले मधेशी सांस्कृतिक संरक्षणलाई केवल परम्परा जोगाउने विषय मात्र नभई सामाजिक न्याय र राजनीतिक समावेशितासँग पनि सम्बन्धित बनाएको छ।

राजनीतिक तथा सामाजिक चुनौतीहरूको बाबजुद मधेशी संस्कृति छठ, होली, समा–चकेवा, लोकसङ्गीत, मौखिक साहित्य तथा परम्परागत जीवनशैलीमार्फत निरन्तर जीवित रहेको छ। यी अभ्यासहरूले समुदायको सांस्कृतिक

निरन्तरता, सामूहिक स्मृति तथा सामाजिक एकतालाई सुदृढ बनाएका छन् । यस अर्थमा मधेशी संस्कृतिको ऐतिहासिक विकास सीमा–पार सम्पर्क, धार्मिक बहुलता तथा बहिष्कारविरुद्धको सांस्कृतिक प्रतिरोधको संयुक्त परिणामका रूपमा बुझ्न सकिन्छ ।

यसरी, मधेश क्षेत्रको धार्मिक तथा सांस्कृतिक इतिहास बहुलता, सहअस्तित्व, समन्वय तथा प्रतिरोधका अनुभवहरूमा आधारित रहेको छ । यसको संरक्षण केवल परम्परागत सम्पदाको रक्षा मात्र नभई सामाजिक सद्भाव, सांस्कृतिक विविधता तथा राष्ट्रिय समावेशिता कायम राख्नका लागि पनि अत्यावश्यक रहेको छ ।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्पराहरूको संरक्षण कुनै पनि समाजको सामूहिक पहिचान, ऐतिहासिक निरन्तरता तथा सामाजिक एकताको महत्त्वपूर्ण आधार हो । नेपालमा धर्म र संस्कृतिले ऐतिहासिक रूपमा सामाजिक संस्था, नैतिक मूल्य, अनुष्ठान तथा सामुदायिक अभ्यासहरूको निर्माणमा केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन् । विशेषतः तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मधेशी समुदायले हिन्दू धर्म, इस्लाम धर्म, बौद्ध धर्म तथा विभिन्न स्थानीय आदिवासी परम्पराहरूको सहअस्तित्वमार्फत विशिष्ट धार्मिक तथा सांस्कृतिक परिदृश्य निर्माण गरेको छ । यी धार्मिक र सांस्कृतिक परम्पराहरू मधेशी समुदायको दैनिक जीवन, सामाजिक संरचना तथा सामुदायिक सम्बन्धमा गहिरो रूपमा समाहित रहेका छन् । त्यसैले, तिनको अध्ययन तथा संरक्षण केवल धार्मिक अभ्यासको सुरक्षा मात्र नभई सांस्कृतिक सम्पदा र ऐतिहासिक निरन्तरताको संरक्षणका लागि पनि अत्यावश्यक मानिन्छ ।

मधेश क्षेत्र ऐतिहासिक रूपमा हिमाली भूभाग र इन्डो–गङ्गेटिक समथर क्षेत्रलाई जोड्ने सांस्कृतिक तथा धार्मिक मार्गका रूपमा विकसित भएको हो । यस भौगोलिक तथा ऐतिहासिक अवस्थाका कारण मधेशी समुदायको धार्मिक तथा सांस्कृतिक जीवन विभिन्न सभ्यता, धार्मिक परम्परा र सामाजिक प्रभावहरूको दीर्घकालीन अन्तरक्रियाबाट निर्माण भएको छ । मन्दिर, मस्जिद, तीर्थस्थल, पवित्र भू–परिदृश्य तथा धार्मिक आस्थाका केन्द्रहरूले मधेश क्षेत्रको धार्मिक तथा सांस्कृतिक पहिचान निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । छठ, रामनवमी, ईद, होली तथा अन्य धार्मिक–सांस्कृतिक पर्वहरू आज पनि सामाजिक एकता, सामुदायिक सहकार्य तथा सांस्कृतिक निरन्तरता कायम राख्ने प्रभावकारी माध्यमका रूपमा रहेका छन् (Hangen 2013) ।

मधेशी समुदायको धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा केवल पूजा–आराधना वा अनुष्ठानमा सीमित छैन, बरु यसले सामुदायिक जीवन, नैतिक मूल्य, मौखिक परम्परा, लोककला तथा सामाजिक व्यवहारलाई पनि समेटेको छ । ऐतिहासिक मन्दिर, मस्जिद, देवालय, तीर्थमार्ग तथा शताब्दीयौँदेखि अभ्यास हुँदै आएका संस्कारहरूले मधेशी समुदायको सांस्कृतिक स्मृति र सामाजिक संरचनालाई निरन्तरता दिएका छन् । यी संस्थाहरू केवल धार्मिक केन्द्र मात्र नभई सांस्कृतिक अभिव्यक्ति, सामुदायिक संवाद तथा नैतिक मार्गदर्शनका केन्द्रका रूपमा पनि कार्य गर्दछन् । त्यसैले यस्ता धार्मिक तथा सांस्कृतिक संस्थाहरूको संरक्षणले मधेशी समुदायको सामाजिक सद्भाव, सामूहिक पहिचान तथा सांस्कृतिक निरन्तरतामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछ ।

तर समकालीन सामाजिक परिवर्तनहरूले मधेश क्षेत्रमा परम्परागत धार्मिक तथा सांस्कृतिक जीवनका ढाँचाहरूमा उल्लेखनीय प्रभाव पार्न थालेका छन् । शहरीकरण, आप्रवासन, विश्वव्यापीकरण तथा शिक्षा प्रणालीको

आधुनिकीकरणले नयाँ सांस्कृतिक प्रभावहरू विस्तार गरिरहेका छन्, जसले धार्मिक अभ्यास, मौखिक परम्परा तथा सांस्कृतिक व्यवहारलाई क्रमशः रूपान्तरण गरिरहेका छन् । नयाँ पुस्ता विश्वव्यापी सांस्कृतिक प्रवृत्तिहरूसँग बढी परिचित हुँदै जाँदा परम्परागत धार्मिक ज्ञान, सांस्कृतिक मूल्य तथा सामुदायिक अभ्यासहरूको पुस्तान्तरण कमजोर हुने सम्भावना बढ्दै गएको छ । विद्वानहरूका अनुसार उपयुक्त संरक्षण रणनीति नअपनाइएमा परम्परागत धार्मिक संस्था, सांस्कृतिक अभ्यास तथा अनुष्ठानहरूको क्रमिक ह्रास हुन सक्छ (Gellner, 2007)।

यस अध्ययन सञ्चालन गर्नुको अर्को महत्त्वपूर्ण आधार भनेको मधेशी समुदायमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्थित शैक्षिक अनुसन्धानको अभाव हो । नेपालमा धर्म, राजनीति तथा तराई क्षेत्रको सामाजिक गतिशीलताबारे केही अध्ययनहरू भए तापनि मधेश क्षेत्रमा धार्मिक र सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणसम्बन्धी चुनौती, नीति तथा रणनीतिमा केन्द्रित अनुसन्धान अत्यन्त न्यून रहेको छ । फलस्वरूप, धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदालाई प्रभावकारी रूपमा अभिलेखीकरण, संरक्षण तथा पुस्तान्तरण कसरी गर्ने भन्ने विषयमा शैक्षिक ज्ञानमा उल्लेखनीय अन्तर रहेको देखिन्छ।

नेपालको धर्मनिरपेक्ष गणतन्त्रमा रूपान्तरणले धर्म, संस्कृति, राज्य नीति तथा सम्पदाबीचको सम्बन्धबारे नयाँ बहसहरू जन्माएको छ । नेपालको संविधानले धार्मिक स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गर्दै सांस्कृतिक विविधता तथा सम्पदाको संरक्षणमा विशेष जोड दिएको छ। यद्यपि संवैधानिक व्यवस्था तथा नीतिगत प्रतिबद्धताले संरक्षणका अवसरहरू सिर्जना गरे पनि तीव्र सामाजिक परिवर्तनका कारण परम्परागत धार्मिक तथा सांस्कृतिक अभ्यासहरू उपेक्षित हुनसक्ने जोखिम अझै विद्यमान छ । त्यसैले व्यवस्थित अनुसन्धान, सांस्कृतिक अभिलेखीकरण तथा समुदाय–आधारित संरक्षण पहलहरूको आवश्यकता झन् बढेको छ।

यस सन्दर्भमा प्रस्तुत अध्ययनले मधेशी समुदायमा धर्म तथा संस्कृतिको संरक्षणसँग सम्बन्धित ऐतिहासिक आधार, समकालीन अभ्यास तथा उदीयमान चुनौतीहरूको विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राख्दछ । धार्मिक संस्था, सांस्कृतिक अभ्यास, सामुदायिक परम्परा तथा सामाजिक–सांस्कृतिक परिवर्तनहरूको अध्ययनमार्फत मधेश क्षेत्रमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा कसरी दिगो रूपमा संरक्षण गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा समग्र दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने लक्ष्य यस अध्ययनले राखेको छ।

यस अध्ययनको आधारभूत तर्क मधेशी समुदायको सांस्कृतिक तथा धार्मिक सम्पदाको तत्काल संरक्षण आवश्यकतासँग सम्बन्धित छ, जुन विश्वव्यापीकरण, आप्रवासन तथा सामाजिक–राजनीतिक बहिष्कारका कारण बढ्दो दबाबमा परेको छ । संस्कृति र धर्मले समुदायको पहिचान, सामाजिक एकता तथा ऐतिहासिक स्मृतिलाई सुदृढ बनाउने भएकाले मधेशी परम्पराहरूको दस्तावेजीकरण, विश्लेषण तथा संरक्षणले तिनको मूर्त र अमूर्त सम्पदालाई आधुनिकताका दबाबबीच सुरक्षित राख्न मद्दत पुऱ्याउँछ । यसरी, प्रस्तुत अध्ययनले मधेशी धार्मिक तथा सांस्कृतिक अभ्यासहरूको महत्त्वलाई उजागर गर्दै सम्पदा संरक्षण, सामाजिक न्याय तथा नेपालको बहुसांस्कृतिक राष्ट्रिय पहिचानसम्बन्धी व्यापक बहसमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।

नेपालको मधेशी समुदायमा धर्म र संस्कृतिले सामाजिक संरचना, सामुदायिक जीवन तथा सामूहिक पहिचान निर्माणमा ऐतिहासिक रूपमा केन्द्रीय भूमिका खेलेका छन् । मधेश क्षेत्र हिन्दू धर्म, इस्लाम धर्म, बौद्ध धर्म तथा विभिन्न स्थानीय विश्वास प्रणालीहरूको सहअस्तित्वका आधारमा विकसित बहुधार्मिक तथा बहुसांस्कृतिक क्षेत्रका रूपमा परिचित छ । धार्मिक अनुष्ठान, पवित्र स्थल, पर्व, लोकपरम्परा तथा सामुदायिक संस्थाहरूले नैतिक मूल्य, सामाजिक एकता तथा सांस्कृतिक निरन्तरता कायम राख्ने माध्यमका रूपमा कार्य गरेका छन् (Hangen 2013) । यसरी धर्म र संस्कृति मधेशी समुदायको दैनिक जीवन, सामाजिक व्यवहार तथा ऐतिहासिक स्मृतिसँग गहिरोसँग अन्तरसम्बद्ध रहेका छन् ।

मधेशी संस्कृतिको समृद्धता धार्मिक तथा सांस्कृतिक पर्व, मौखिक साहित्य, लोककला तथा परम्परागत सामाजिक अभ्यासहरूमा स्पष्ट रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ । छठ, होली, समा–चकेवा, ईद, लोकसङ्गीत तथा मौखिक परम्पराहरूले समुदायको सांस्कृतिक पहिचान र सामूहिक चेतनालाई सुदृढ बनाएका छन् । यी अभ्यासहरूले केवल धार्मिक आस्था अभिव्यक्त गर्ने कार्य मात्र गर्दैनन्, बरु सामाजिक सहकार्य, अन्तरसमुदायिक सम्बन्ध तथा सांस्कृतिक निरन्तरताको आधार पनि निर्माण गर्दछन् । त्यसैले मधेशी समुदायको धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा नेपालको बहुलवादी सामाजिक संरचनाको महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानिन्छ ।

तर, यस समृद्ध धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण हाल विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ । तीव्र सामाजिक–आर्थिक परिवर्तन, शहरीकरण, आप्रवासन तथा शिक्षा प्रणालीको आधुनिकीकरणले धार्मिक अभ्यास र सांस्कृतिक प्रसारणको परम्परागत ढाँचामा उल्लेखनीय परिवर्तन ल्याएको छ । नयाँ पुस्ता शहरी जीवनशैली, प्रविधि तथा विश्वव्यापी सांस्कृतिक प्रभावबाट प्रभावित हुँदै जाँदा परम्परागत धार्मिक अभ्यास, सांस्कृतिक मूल्य तथा लोकपरम्पराप्रतिको संलग्नता क्रमशः घट्दै गएको छ (Gellner, 2007) । फलस्वरूप, छठ, समा–चकेवा, मौखिक साहित्य तथा लोककलाजस्ता अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरू आधुनिकताको दबाबका कारण कमजोर बन्दै गएका छन् ।

अर्को महत्त्वपूर्ण समस्या धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्पराहरूको व्यवस्थित अभिलेखीकरण र संस्थागत सहयोगको अभाव हो । धेरै धार्मिक तथा सांस्कृतिक अभ्यासहरू स्थानीय पुजारी, इमाम, कलाकार तथा ज्येष्ठ व्यक्तिहरूमार्फत अनौपचारिक रूपमा सञ्चालन र पुस्तान्तरण भइरहेका छन् । तर व्यवस्थित अभिलेखीकरण, अनुसन्धान तथा संरक्षण नहुँदा यस्ता ज्ञान प्रणालीहरू क्रमशः लोप हुने जोखिममा छन् । यसका साथै राज्यका नीतिहरूले मधेशी सम्पदालाई पर्याप्त प्रतिनिधित्व दिन नसक्दा राष्ट्रिय विमर्शमा सांस्कृतिक अदृश्यताको समस्या पनि देखा परेको छ । यसले मधेशी समुदायको सांस्कृतिक पहिचानलाई कमजोर बनाउने र नेपालको बहुलवादी संरचनालाई नै प्रभावित गर्ने सम्भावना सिर्जना गरेको छ ।

त्यसैगरी, ऐतिहासिक मन्दिर, मस्जिद, पवित्र स्थल तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरू पनि अपर्याप्त संरक्षण, वातावरणीय ह्रास तथा सीमित स्रोतका कारण जोखिममा परिरहेका छन् । सरकारी निकाय, सांस्कृतिक संस्था तथा स्थानीय समुदायबीच आवश्यक समन्वयको अभावले संरक्षण कार्यलाई अझ जटिल बनाएको छ । नेपालको धर्मनिरपेक्ष व्यवस्थाले धार्मिक स्वतन्त्रताको संवैधानिक प्रत्याभूति गरे पनि परम्परागत धार्मिक तथा सांस्कृतिक अभ्यासहरूको संरक्षण कसरी सुनिश्चित गर्ने भन्ने विषय अझै चुनौतीपूर्ण बनेको छ ।

यस अध्ययनले मधेशी समुदायमा धर्म र संस्कृतिका ऐतिहासिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक आयामहरूको अध्ययन गरी धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्पराको संरक्षणसँग सम्बन्धित चुनौती र सम्भावित रणनीतिहरूको विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राख्दछ । अध्ययनले मधेशी समुदायका मूर्त तथा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अन्वेषण, दस्तावेजीकरण तथा विश्लेषण गर्दै तिनको दिगो संरक्षणका उपायहरू पहिचान गर्ने प्रयास गर्दछ । साथै, यसले शैक्षिक अनुसन्धान, सांस्कृतिक नीति निर्माण तथा समुदाय–आधारित संरक्षण पहलहरूलाई सुदृढ बनाउन योगदान पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ ।

नेपालको तराई क्षेत्र (पूर्वमा मेचीदेखि पश्चिममा महाकालीसम्म) मुख्यतः हिन्दू बहुल रहेको छ, तर धार्मिक संरचना क्षेत्रअनुसार फरक–फरक पाइन्छ। सन् 2021 को नेपालको जनगणना तथा जिल्ला–स्तरीय तराई क्षेत्रको जनसांख्यिकीय तथ्याङ्कका आधारमा तराई क्षेत्रमा मात्र धार्मिक संरचनाको अनुमानित प्रतिशत निम्नानुसार रहेको छः

धर्म	तराई क्षेत्रमा अनुमानित प्रतिशत
हिन्दू	७८–८२%
मुस्लिम	१०–१४%
बौद्ध	३–५%
इसाई	१–२%
किरात	१–३% (मुख्यतः पूर्वी तराईमा)
अन्य (जैन, सिख, प्रकृति आदि)	१% भन्दा कम

यस अध्ययनको सामान्य उद्देश्य नेपालको बहुसांस्कृतिक समाजको सन्दर्भमा मधेशी समुदायको धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको अनुसन्धान गर्नु तथा त्यसको संरक्षणका लागि प्रभावकारी रणनीतिहरू प्रस्ताव गर्नु हो । यसमार्फत मधेशी परम्परा, सांस्कृतिक अभ्यास तथा धार्मिक सम्पदाहरू भविष्यका पुस्तासम्म सुरक्षित रूपमा हस्तान्तरण हुने आधार निर्माण गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

४. धर्मको अवधारणा (Concept of Religion)

धर्म एक जटिल सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिघटना हो, जसले आस्था प्रणाली, आनुष्ठानिक अभ्यास, नैतिक संहिता र समुदाय संरचनाहरूलाई समेट्छ, जुन पवित्र वा दैवी तत्त्वको वरिपरि केन्द्रित हुन्छन् । विद्वानहरूले धर्मलाई त्यस्तो रूपरेखाको रूपमा परिभाषित गरेका छन्, जसद्वारा मानवले जीवनको अर्थ व्याख्या गर्छन्, नैतिक मानदण्ड स्थापना गर्छन् र सामाजिक व्यवहारलाई सङ्गठित गर्छन् । डुर्खाइम (1912/1995) ले धर्मलाई "पवित्र वस्तुसँग सम्बन्धित आस्था र अभ्यासहरूको एकीकृत प्रणाली"का रूपमा अवधारणाबद्ध गरेका छन्, जसले व्यक्तिहरूलाई नैतिक समुदायमा बाँध्छ र सामाजिक एकता प्रदान गर्छ । यस अर्थमा धर्म केवल व्यक्तिगत आध्यात्मिक अनुभव मात्र नभई व्यवहार, पहिचान र सांस्कृतिक निरन्तरतालाई नियमन गर्ने सामूहिक सामाजिक संस्था पनि हो ।

मानवशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय अध्ययनहरूमा धर्मलाई प्रतीकात्मक प्रणाली र जीवित अभ्यास दुवैका रूपमा बुझिन्छ । गीर्त्ज (1973) का अनुसार धर्म "प्रतीकहरूको यस्तो प्रणाली हो, जसले अस्तित्वको सामान्य व्यवस्था सम्बन्धी अवधारणाहरू निर्माण गरी मानिसमा शक्तिशाली, व्यापक र दीर्घकालीन भावना र प्रेरणाहरू स्थापना गर्छ ।" यस दृष्टिकोणले धर्मका व्याख्यात्मक तथा अर्थनिर्माण सम्बन्धी आयामहरूलाई जोड दिन्छ र यसले सांस्कृतिक मूल्य, सामाजिक मान्यता तथा सामुदायिक पहिचान निर्माणमा खेल्ने भूमिकालाई उजागर गर्छ । धार्मिक विश्वासहरू प्रायः अनुष्ठान, पर्व, पवित्र ग्रन्थ र प्रतीकहरू मार्फत अभिव्यक्त हुन्छन्, जसले पुस्तान्तरमा ज्ञान हस्तान्तरण गरी सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा धर्म सांस्कृतिक पहिचान र सामाजिक संरचनासँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित छ । नेपालका धार्मिक परम्पराहरूमा हिन्दू धर्म, बौद्ध धर्म, इस्लाम, इसाई धर्म तथा आदिवासी अभ्यासहरू समावेश छन्, जसले नैतिक आचरण, सामाजिक एकता र अनुष्ठानिक अभिव्यक्तिका लागि रूपरेखा प्रदान गर्छन् (Hangen 2013) । मधेश जस्ता क्षेत्रहरूमा धर्म दैनिक जीवनमा गहिरो रूपमा समावेश छ र यसले सामाजिक अभ्यास, पर्व, जीवनचक्रसम्बन्धी संस्कार तथा सामुदायिक संस्थाहरूको सञ्चालनलाई प्रभावित गर्छ । विद्वानहरूका अनुसार यस्तो सन्दर्भमा धर्मको अवधारणा बुझ्न सिद्धान्तमा आधारित मिथकीय विश्वासहरू, स्थानीय अभ्यासहरू तथा ऐतिहासिक–सामाजिक प्रक्रियाहरूलाई ध्यान दिन आवश्यक हुन्छ, जसले धार्मिक निरन्तरता र परिवर्तनलाई आकार दिन्छ (Gellner, 2007) ।

त्यसैले, धर्म केवल अमूर्त विश्वासहरूको समूह मात्र होइन; यो एक गतिशील र सामाजिक रूपमा अवस्थित प्रणाली हो, जसले सांस्कृतिक मूल्यहरूलाई धान्छ, मानव अनुभवलाई अर्थ दिन्छ र सामुदायिक जीवनलाई सङ्गठित गर्छ । मधेशी समुदायमा धार्मिक अभ्यासहरूले आध्यात्मिक पालनाका साथै ऐतिहासिक पहिचान, नैतिक मान्यता र सामाजिक एकताको संरक्षण गर्ने माध्यमका रूपमा कार्य गर्छन्, जसले यस क्षेत्रका व्यापक सांस्कृतिक तथा सामाजिक प्रक्रियाहरू बुझ्न धर्मको अध्ययनलाई अत्यन्त महत्त्वपूर्ण बनाउँछ ।

धर्म बहुआयामिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिघटना हो, जसले पवित्र, अलौकिक वा पारलौकिक तत्त्वतर्फ उन्मुख आस्था, अनुष्ठान, नैतिक संहिता तथा सामुदायिक अभ्यासहरू समेट्छ । यसले मानवलाई अस्तित्वको व्याख्या गर्न, नैतिक मूल्य बुझ्न र सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनलाई सङ्गठित गर्न रूपरेखा प्रदान गर्छ । शास्त्रीय, समाजशास्त्रीय सिद्धान्त, विशेषतः एमिल डुर्खाइमको विचारअनुसार, धर्म "पवित्र वस्तुसँग सम्बन्धित आस्था र अभ्यासहरूको एकीकृत प्रणाली हो, जसले ती सबैलाई एकै नैतिक समुदाय (चर्च) मा एकीकृत गर्छ" (Durkheim, 1912/1995, p. 47) । यस अवधारणाले धर्मको सामाजिक एकता र नैतिक व्यवस्था निर्माणमा भूमिकालाई जोड दिन्छ ।

गीर्त्ज (1973) द्वारा प्रतिपादित प्रतीकात्मक तथा व्याख्यात्मक दृष्टिकोणले धर्मलाई "प्रतीकहरूको प्रणाली" का रूपमा हेर्छ, जसले मानव जीवनमा अर्थ र दिशा प्रदान गर्छ । यसले अनुष्ठान, मिथक र प्रतीकात्मक अभिव्यक्तिहरू मार्फत धार्मिक अर्थनिर्माणलाई व्याख्या गर्छ । यसैगरी अन्य मानवशास्त्रीहरूले पनि धर्मलाई यसको सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक सन्दर्भबाट अलग गरेर बुझ्न नसकिने बताएका छन् ।

कार्यात्मकतावादी दृष्टिकोणले धर्मका मनोवैज्ञानिक तथा सामाजिक फाइदाहरूलाई उजागर गर्छ । मालिनोव्स्की (1948) का अनुसार धर्मले अनिश्चितता, चिन्ता र जीवनका सङ्कटहरूको सामना गर्न सहयोग गर्छ । पार्सन्स (1967) ले धर्मलाई सामाजिक प्रणालीका रूपमा व्याख्या गर्दै यसले सांस्कृतिक मान्यताहरूलाई सुदृढ गर्ने, मूल्यहरूको हस्तान्तरण गर्ने र सामाजिक एकीकरण कायम राख्ने कार्य गर्छ भनेका छन् ।

समकालीन विद्वानहरूले धर्मलाई ऐतिहासिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट पनि अध्ययन गरेका छन् । दक्षिण एशियामा धर्म एकरूप होइन, बरु सिद्धान्तमा आधारितशिक्षा, स्थानीय अभ्यास र समन्वयात्मक परम्पराहरूको जटिल अन्तःक्रिया हो (Gellner, 2007) । नेपालमा धर्म जातीय र क्षेत्रीय पहिचानसँग जोडिएको छ । मधेश क्षेत्रमा हिन्दू धर्म र इस्लाम प्रमुख भए पनि स्थानीय आदिवासी विश्वास र अन्तरधार्मिक अन्तरक्रियाले धार्मिक जीवनलाई आकार दिन्छन् । मन्दिर, मस्जिद, मठ, दरगाह र तीर्थस्थलहरू आध्यात्मिक आस्था तथा सांस्कृतिक निरन्तरताका केन्द्र हुन् (Hangen 2013) ।

समकालीन अध्ययनहरूले धर्मलाई स्थिर नभई गतिशील र परिवर्तनशील प्रणालीका रूपमा पनि स्वीकार गर्छन् । स्मार्ट (1996) ले धर्मका सात आयाम अनुष्ठानिक, अनुभूतिगत, कथात्मक, सैद्धान्तिक, नैतिक, सामाजिक र भौतिक पहिचान गरेका छन् । यी सबै आयामहरू मधेशी समुदायमा स्पष्ट रूपमा देखिन्छन्, जहाँ धार्मिक पर्व, जीवनचक्र संस्कार र सामुदायिक उत्सवहरू आध्यात्मिक अभ्यास र सांस्कृतिक संरक्षण दुवैका माध्यम हुन् ।

धर्म सामाजिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक रूपमा अवस्थित विश्वास तथा अभ्यासहरूको प्रणाली हो, जसले नैतिक तथा सामुदायिक जीवनलाई व्यवस्थित गर्छ, ज्ञान हस्तान्तरण गर्छ र अर्थ तथा पहिचान प्रदान गर्छ । मधेशी समुदायमा धर्म आध्यात्मिक रूपरेखा मात्र नभई सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, सामाजिक एकता सुदृढीकरण र ऐतिहासिक निरन्तरता कायम राख्ने माध्यम पनि हो ।

नेपालको मधेश क्षेत्रमा डुर्खाइम, गीर्त्ज र स्मार्टद्वारा प्रतिपादित सैद्धान्तिक अवधारणाहरू दैनिक जीवन, अनुष्ठान र संस्थाहरूमा स्पष्ट रूपमा देखिन्छन् । यहाँ धर्म व्यक्तिगत आध्यात्मिक अभ्यास मात्र नभई सामाजिक संस्था पनि हो, जसले सामूहिक पहिचान, नैतिक मूल्य र सामाजिक एकतालाई सुदृढ गर्छ । हिन्दू धर्म र इस्लाम प्रमुख भए पनि स्थानीय आदिवासी अभ्यास, लोक परम्परा र समन्वयात्मक अनुष्ठानहरूले धार्मिक विविधता निर्माण गर्छन् (Hangen 2013) ।

मधेशी हिन्दू अभ्यासहरू मिथिला संस्कृतिको ऐतिहासिक परम्परामा गहिरो रूपमा आधारित छन् । रामायणसँग सम्बन्धित पवित्र आख्यानहरूले अनुष्ठान र सामुदायिक पहिचानलाई आकार दिन्छन् । जनकपुरस्थित जानकी मन्दिर एक प्रमुख तीर्थस्थल हो, जसले आध्यात्मिक केन्द्र र ऐतिहासिक–सांस्कृतिक निरन्तरताको प्रतीक दुवैको भूमिका निर्वाह गर्छ । छठ, रामनवमी र दीपावलीजस्ता पर्वहरूले नैतिक आचरण, सामाजिक एकता र सांस्कृतिक ज्ञानको हस्तान्तरणलाई सुदृढ गर्छन् (Jha, 2017; Gellner, 2007) । विशेषतः छठ पर्वले उपवास, आराधना, प्रार्थना र सूर्यलाई अर्घ्य अर्पणजस्ता अभ्यासमार्फत व्यक्तिगत आध्यात्मिकता र सामुदायिक एकतालाई अभिव्यक्त गर्छ ।

मधेशी मुस्लिम समुदायमा इस्लामिक अभ्यासहरूले सिद्धान्तगतआस्था र स्थानीय सांस्कृतिक रूपहरूको संयोजन देखाउँछन् । दैनिक नमाज रमजानको रोजा र ईद पर्वहरू आध्यात्मिक अभ्यासका साथै सामाजिक एकताको माध्यम पनि

हुन् । मस्जिद र मदरसा धार्मिक शिक्षा र सामुदायिक सङ्गठनका केन्द्र हुन्, जसले डुर्खाइमको "नैतिक समुदाय" को अवधारणालाई प्रतिविम्बित गर्छ ।

मधेशी सन्दर्भमा धर्म भौतिक र स्थानिक आयामसँग पनि सम्बन्धित छ । मन्दिर, मस्जिद, दरगाह र तीर्थमार्गहरू केवल पूजा स्थल मात्र नभई ऐतिहासिक र सांस्कृतिक स्मृतिका प्रतीक हुन् । यस्ता संस्थाहरूले सामुदायिक अभ्यासलाई निरन्तरता दिन्छन् र नैतिक मूल्यहरूको संरक्षण गर्छन् (Hangen 2013) ।

अन्ततः, मधेशी समुदायमा धर्म एक बहुआयामिक प्रणालीका रूपमा देखिन्छ, जसले आस्था, अनुष्ठान, सामाजिक संरचना र सांस्कृतिक हस्तान्तरणलाई समेट्छ । यस सन्दर्भमा धर्मको अध्ययनले पहिचान संरक्षण, सामाजिक एकता र ऐतिहासिक निरन्तरता कायम राख्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछ ।

५. धर्म र सांस्कृतिक पहिचान

धर्म र सांस्कृतिक पहिचान एकअर्कासँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित हुन्छन्, विशेषतः त्यस्ता समाजहरूमा जहाँ धार्मिक विश्वास, अभ्यास र संस्थाहरूले समुदायका नैतिक, सामाजिक तथा ऐतिहासिक संरचनाहरूलाई आकार दिन्छन् । नेपालको मधेशी समुदायको सन्दर्भमा धर्मले आध्यात्मिक तथा सांस्कृतिक प्रणाली दुवैका रूपमा कार्य गर्दछ, जसले सामूहिक पहिचानलाई अभिव्यक्त गर्ने, संरक्षण गर्ने र पुस्तान्तरमा हस्तान्तरण गर्ने रूपरेखा प्रदान गर्छ । विद्वानहरूका अनुसार धर्म केवल आस्था वा अनुष्ठानहरूको समूह मात्र नभई सांस्कृतिक सम्पदाको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो, जसले सामाजिक मान्यता, अन्तरव्यक्तिगत सम्बन्ध र सामुदायिक एकतालाई प्रभावित गर्छ (Durkheim, 1912/1995; Geertz, 1973) ।

सांस्कृतिक पहिचान प्रायः साझा भाषा, परम्परा, ऐतिहासिक आख्यान र प्रतीकात्मक अभ्यासहरूबाट उत्पन्न हुने सामूहिक आत्मीयताको भावनाका रूपमा परिभाषित गरिन्छ । धर्मले सामाजिक जीवनमा मूल्य, विश्वास र नैतिक संहिताहरूलाई समावेश गरी सांस्कृतिक पहिचान निर्माणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछ । मधेशी समाजमा हिन्दू धर्म र इस्लाम प्रमुख धर्महरू हुन्, तर यी दुवै धर्म स्थानीय संस्कृति, सामाजिक प्रथा र ऐतिहासिक स्मृतिसँग गहिरो रूपमा गाँसिएका छन् (Hangen 2013) । उदाहरणका लागि, छठ, होली र दीपावलीजस्ता हिन्दू पर्वहरू केवल धार्मिक अनुष्ठान मात्र नभई सामुदायिक पहिचानका अभिव्यक्ति पनि हुन्, जसले व्यक्तिगत भक्ति र सामूहिक सांस्कृतिक सम्पदाबीच सम्बन्ध स्थापित गर्छ । त्यसैगरी रमजान र ईदजस्ता इस्लामिक पर्वहरूले सामुदायिक सम्बन्धलाई सुदृढ पार्दै दक्षिण एशियाली मुस्लिम परम्परासँग ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्धलाई पुनःस्थापित गर्छन् (Gellner, 2007) ।

अनुष्ठान, पवित्र स्थल र धार्मिक संस्थाहरूले धर्म र सांस्कृतिक पहिचानबीचको सम्बन्धलाई सुदृढ बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । मधेश क्षेत्रका मन्दिर, मस्जिद र दरगाहहरू केवल पूजा स्थल मात्र होइनन्; ती शिक्षा, सामाजिक सङ्गठन र सांस्कृतिक संरक्षणका केन्द्र पनि हुन् । उदाहरणका लागि, जनकपुरस्थित जानकी मन्दिर एक प्रमुख आध्यात्मिक केन्द्र मात्र नभई मिथिला संस्कृतिको सांस्कृतिक प्रतीक पनि हो, जसले नेपाल र भारतबाट तीर्थयात्रीहरूलाई आकर्षित गर्दै साझा ऐतिहासिक आख्यानलाई सुदृढ बनाउँछ (Jha, 2017) । यस्ता स्थलहरूले सामूहिक स्मृतिलाई समेट्छन् र अतीतलाई वर्तमानसँग जोड्दै सांस्कृतिक गर्व र आत्मीयताको भावना विकास गर्छन् ।

धार्मिक आख्यान, मिथक र मौखिक परम्पराहरूले पनि धर्म र सांस्कृतिक पहिचानबीचको सम्बन्धलाई अझ सुदृढ बनाउँछन् । रामायणका कथाहरू, विशेषतः सीताको जीवन र मिथिला राज्यसँग सम्बन्धित प्रसङ्गहरू, मधेशी सांस्कृतिक चेतनाका केन्द्रमा रहेका छन् । यिनले नैतिक तथा आचारसंहितात्मक रूपरेखा प्रदान गर्छन्, सामाजिक तथा लैङ्गिक मान्यताहरूलाई सुदृढ गर्छन् र ऐतिहासिक निरन्तरता कायम राख्छन् (Thapar, 2004) । त्यसैगरी, इस्लामिक आख्यान र शिक्षाहरूले सामुदायिक मान्यता, नैतिकता र स्थानीय शासन संरचनालाई प्रभावित गर्छन्, जसले धार्मिक सम्पदालाई सांस्कृतिक जीवनको मार्गदर्शक सिद्धान्तका रूपमा प्रस्तुत गर्छ ।

धर्म र सांस्कृतिक पहिचानबीचको सम्बन्ध सामाजिक एकता र सामुदायिक ऐक्यबद्धता कायम राख्ने प्रक्रियामा पनि प्रकट हुन्छ । धार्मिक सहभागिताले पुस्तान्तर सिकाइ, सामुदायिक सहकार्य र साझा सामाजिक उत्तरदायित्वलाई प्रोत्साहन गर्छ । विद्वानहरूका अनुसार नेपालजस्ता बहुसांस्कृतिक समाजहरूमा धार्मिक पहिचान प्रायः जातीय, भाषिक र क्षेत्रीय पहिचानसँग अन्तःसम्बन्धित हुन्छ, जसले धार्मिक परम्पराहरूको संरक्षणलाई सांस्कृतिक विविधता र सामाजिक सद्भाव कायम राख्न अत्यन्त आवश्यक बनाउँछ (Smart, 1996; Hangen 2013) । मधेश क्षेत्रमा धर्म र सांस्कृतिक पहिचानको यो अन्तःसम्बन्ध विशेष महत्त्वपूर्ण छ, किनकि यसले समुदायको विशिष्टता कायम राख्दै विभिन्न धर्म समूहबीच सहिष्णुता र सहअस्तित्वलाई प्रवर्द्धन गर्छ ।

यसका साथै, सामाजिक परिवर्तनको समयमा धर्म एक सुदृढ सांस्कृतिक स्रोतका रूपमा कार्य गर्दछ । आधुनिकीकरण, सहरीकरण र विश्वव्यापीकरणले परम्परागत सांस्कृतिक अभ्यासहरूमा चुनौती प्रस्तुत गरे पनि धार्मिक संस्थाहरू र अनुष्ठानहरूले सांस्कृतिक पहिचानका आधारका रूपमा निरन्तर भूमिका निर्वाह गर्छन् । त्यसैले धार्मिक सम्पदाको संरक्षणले सांस्कृतिक मान्यता, अभ्यास र सामुदायिक एकताको निरन्तरता सुनिश्चित गर्छ, जसले मधेशी समुदायलाई सामाजिक परिवर्तनका बीच आफ्नो विशिष्ट पहिचान कायम राख्न सक्षम बनाउँछ (Gellner, 2007) ।

अन्ततः, मधेशी समुदायमा धर्म र सांस्कृतिक पहिचान अन्योन्याश्रित वा अविभाज्य रूपमा सम्बन्धित छन् । अनुष्ठान, पर्व, पवित्र स्थल, आख्यान र संस्थाहरूको माध्यमबाट धर्मले ऐतिहासिक स्मृति, सामाजिक एकता र सामुदायिक आत्मीयतालाई कायम राख्छ । त्यसैले धार्मिक परम्पराहरूको संरक्षण केवल आध्यात्मिक आवश्यकताका लागि मात्र नभई नेपालको मधेशी समुदायको सांस्कृतिक संरचना, नैतिक मूल्य र सामूहिक पहिचानलाई जोगाउन अत्यन्त आवश्यक छ ।

६. धार्मिक सम्पदा र संरक्षण

धार्मिक सम्पदाले सांस्कृतिक पहिचान र सामाजिक निरन्तरताको एक महत्त्वपूर्ण अङ्गको प्रतिनिधित्व गर्दछ, जसले समुदायका ऐतिहासिक, आध्यात्मिक तथा सांस्कृतिक अभ्यासहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्ने मूर्त (tangible) र अमूर्त (intangible) दुवै तत्त्वहरू समेट्छ । मूर्त धार्मिक सम्पदामा मन्दिर, मस्जिद, दरगाह, पवित्र पोखरी, हस्तलिखित ग्रन्थ र पुरातात्त्विक वस्तुहरू पर्छन् भने अमूर्त सम्पदामा अनुष्ठान, पर्व, मौखिक परम्परा, सङ्गीत तथा धार्मिक जीवनसँग सम्बन्धित परम्परागत अभ्यासहरू समावेश हुन्छन् (Smith, 2006) । विशेषतः नेपालको मधेशजस्तो सांस्कृतिक रूपमा विविध क्षेत्रहरूमा सामूहिक स्मृति, सामाजिक एकता र सांस्कृतिक पहिचान कायम राख्न धार्मिक सम्पदाको संरक्षण अत्यन्त आवश्यक हुन्छ ।

मधेशी समुदायमा धार्मिक सम्पदाले शताब्दीयौँदेखि विकसित ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा आध्यात्मिक परम्पराहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्छ । जनकपुरस्थित जानकी मन्दिर, विभिन्न मस्जिदहरू तथा स्थानीय दरगाहहरू धार्मिक अभ्यास र सामुदायिक जीवनका भौतिक आधारका रूपमा कार्य गर्छन् । यी संस्थाहरू केवल पूजा स्थल मात्र नभई नैतिक शिक्षा, सांस्कृतिक हस्तान्तरण र सामुदायिक निर्णय प्रक्रियाका केन्द्र पनि हुन् (Hangen 2013) । यस्ता स्थलसँग सम्बन्धित अनुष्ठानहरू जस्तै छठ पूजा, रामनवमी उत्सव तथा इस्लामिक पर्वहरू जस्तै ईद धार्मिक सम्पदाको अमूर्त पक्ष हुन्, जसले पुस्तान्तर ज्ञान हस्तान्तरणको माध्यम प्रदान गर्दै सामुदायिक एकतालाई सुदृढ गर्छन् (Jha, 2017)।

मधेश क्षेत्रमा धार्मिक सम्पदाको संरक्षणले विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ । तीव्र सहरीकरण, आप्रवासन र विश्वव्यापीकरणले परम्परागत सामाजिक संरचनामा परिवर्तन ल्याउँदै सामुदायिक धार्मिक अभ्यासहरूमा सहभागिता घटाएको छ, जसले अमूर्त सम्पदाको क्रमशः क्षय हुने सम्भावना बढाएको छ । भौतिक धार्मिक स्थलहरू पनि वातावरणीय क्षय, उपेक्षा र संरक्षणका लागि पर्याप्त संस्थागत सहयोगको अभावका कारण जोखिममा छन् (UNESCO, 2010) । साथै, आधुनिकीकरण र सञ्चार माध्यमको विस्तारले युवा पुस्तालाई प्रभाव पार्दै उनीहरूलाई परम्परागत धार्मिक अभ्यासभन्दा धर्मनिरपेक्ष वा विश्वव्यापी सांस्कृतिक मान्यताहरूतर्फ आकर्षित गर्न सक्छ (Gellner, 2007)।

नेपालमा धार्मिक सम्पदाको संरक्षणका प्रयासहरू कानुनी रूपरेखा र समुदाय–आधारित पहलहरू दुवैबाट समर्थित छन् । नेपालको संविधान वि.सं. 2072 (सन् 2015) ले धार्मिक स्वतन्त्रता र सांस्कृतिक संरक्षणको प्रत्याभूति गर्दै सम्पदाको संरक्षण र धार्मिक तथा सांस्कृतिक विविधताको प्रवर्द्धनमा जोड दिएको छ । अनुष्ठान, पर्व तथा पवित्र स्थलहरूको संरक्षणमा समुदायको सक्रिय सहभागिताले मूर्त र अमूर्त दुवै सम्पदाको निरन्तरता सुनिश्चित गर्छ । विद्वानहरूका अनुसार दीगो संरक्षणका लागि अभिलेखीकरण, समुदायको संलग्नता, संस्थागत सहयोग तथा शिक्षा समेटिएको एकीकृत दृष्टिकोण आवश्यक हुन्छ (Smith, 2006; Hangen 2013)।

धार्मिक सम्पदाले पुस्तान्तर निरन्तरता प्रवर्द्धन गर्ने र पहिचान सुदृढ गर्ने कार्य पनि गर्छ । पर्व, तीर्थयात्रा र अनुष्ठानहरूमा सहभागिताले नयाँ पुस्तालाई सांस्कृतिक मूल्यहरू आत्मसात गर्न र आफ्नो ऐतिहासिक तथा आध्यात्मिक मूलसँग परिचित हुन मद्दत गर्छ । मधेशी सन्दर्भमा धार्मिक सम्पदाले केवल आध्यात्मिक निरन्तरता कायम राख्दैन, बरु सामाजिक एकतालाई सुदृढ गर्ने, अन्तरसमुदाय सम्बन्धलाई सन्तुलित गर्ने र सामूहिक स्मृतिलाई प्रवर्द्धन गर्ने कार्य पनि गर्छ । त्यसैले संरक्षणसम्बन्धी पहलहरू सांस्कृतिक र सामाजिक दुवै दृष्टिले महत्त्वपूर्ण हुन्छन्, किनकि तिनले सामाजिक परिवर्तनका बीच धार्मिक परम्पराहरूलाई नैतिक मार्गदर्शन, सांस्कृतिक शिक्षा र सामुदायिक पहिचानको स्रोतका रूपमा निरन्तरता दिन सुनिश्चित गर्छन् ।

अन्ततः, मधेशी समुदायको धार्मिक सम्पदाले मूर्त र अमूर्त दुवै तत्त्वहरू समेट्दै सांस्कृतिक पहिचान, सामाजिक एकता र ऐतिहासिक निरन्तरतालाई धान्ने कार्य गर्छ । यस सम्पदाको संरक्षण आध्यात्मिक, सांस्कृतिक र सामुदायिक अखण्डता कायम राख्न अत्यन्त आवश्यक छ, जसका लागि सरकारी निकाय, धार्मिक अगुवा तथा समुदायका सदस्यहरूको सहकार्य अपरिहार्य हुन्छ । धार्मिक स्थलहरू र परम्परागत अभ्यासहरूको संरक्षणले मधेशी समुदायलाई

आधुनिकीकरण, विश्वव्यापीकरण र जनसाङ्ख्यिक परिवर्तनका बीच आफ्नो विशिष्ट सांस्कृतिक तथा धार्मिक पहिचान कायम राख्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।

७. धार्मिक विविधता र सामाजिक एकता

धार्मिक विविधताले कुनै समाज वा समुदायभित्र विभिन्न धार्मिक विश्वास, अभ्यास र संस्थाहरूको सहअस्तित्वलाई जनाउँछ । बहुसांस्कृतिक समाजहरूमा धार्मिक विविधता सांस्कृतिक समृद्धिको स्रोत मात्र नभई, समुदायहरूले साझा स्थान, स्रोत र पहिचानलाई कसरी व्यवस्थापन गर्छन् भन्ने आधारमा सामाजिक तनावको सम्भावित कारण पनि बन्न सक्छ (Berger, 2014) । नेपालको मधेश क्षेत्रमा धार्मिक विविधता सामाजिक जीवनको एक प्रमुख विशेषता हो । यहाँ मुख्य रूपमा हिन्दू र मुस्लिम समुदाय बसोबास गर्छन् भने बौद्ध, इसाई तथा आदिवासी विश्वास प्रणाली अनुसरण गर्ने साना समुदायहरू पनि छन् । यस्तो बहुलवादी धार्मिक वातावरणले दक्षिण एशियाली सभ्यताहरूबीच शताब्दीयौँदेखि भएको ऐतिहासिक अन्तरक्रिया, आप्रवासन र सांस्कृतिक आदान–प्रदानलाई प्रतिबिम्बित गर्छ (Gellner, 2007) ।

मधेशी समुदायमा धार्मिक विविधताले अन्तरसमूह अन्तरक्रिया र सामुदायिक जीवनमा साझा सहभागिताका संरचित अवसरहरू सिर्जना गरेर सामाजिक एकतालाई सुदृढ बनाउँछ । विशेष धार्मिक परम्परामा आधारित भए पनि पर्व, अनुष्ठान र सामुदायिक कार्यक्रमहरू प्रायः समावेशी सामाजिक स्थलका रूपमा कार्य गर्छन् । उदाहरणका लागि, छठ पूजा जस्तो प्रमुख हिन्दू पर्व र मुस्लिम समुदायका ईद उत्सवहरूले केवल आन्तरिक समूह एकतालाई सुदृढ गर्ने मात्र होइन, विभिन्न समुदायबीच सहभागिता बढाउँदै पारस्परिक समझदारी र साझा सांस्कृतिक पहिचानलाई पनि मजबुत बनाउँछन् (Hangen 2013) । मानवशास्त्रीय अध्ययनहरूका अनुसार, सिद्धान्तगतभिन्नता भए पनि अनुष्ठानमा सहभागिताले सामाजिक सम्बन्धलाई बलियो बनाउँछ र सामुदायिक मान्यताहरूलाई सुदृढ गर्दै विविध समाजमा सामाजिक एकता प्रवर्द्धन गर्छ (Durkheim, 1912/1995) ।

त्यसैगरी, मधेशमा विभिन्न धर्महरूको सहअस्तित्व ऐतिहासिक रूपमा सहिष्णुता, समन्वय र सांस्कृतिक अनुकूलनका अभ्यासहरूद्वारा सञ्चालित भएको पाइन्छ । पवित्र स्थलहरूको साझा प्रयोग, स्थानीय शासनमा सहकार्य तथा आर्थिक–सामाजिक गतिविधिहरूमा संयुक्त सहभागिताले धार्मिक समूहहरूबीच शान्तिपूर्ण सहअस्तित्वलाई सुदृढ गरेको छ (Gellner, 2007) । यी अभ्यासहरू समाजशास्त्रीय कार्यात्मकतावादको अवधारणासँग मेल खान्छन्, जहाँ धार्मिक विविधता स्वभावतः अस्थिरता ल्याउने होइन, बरु सामाजिक अन्तरक्रियालाई व्यवस्थित गर्ने, नैतिक मान्यताहरू सुदृढ गर्ने र सामुदायिक सद्भाव कायम राख्ने माध्यमका रूपमा कार्य गर्न सक्छ (Parsons, 1967) ।

यद्यपि, धार्मिक विविधतामा सामाजिक एकताका लागि चुनौतीहरू पनि रहेका छन् । धार्मिक विश्वास र अभ्यासहरूमा रहेका भिन्नताहरूले कहिलेकाहीँ आपसी असमझदारी, स्रोतको प्रतिस्पर्धा र सामाजिक स्तरीकरणमा विभिन्न प्रकृतिका समस्याहरू निम्त्याउन सक्छन् । मधेश क्षेत्रमा सामाजिक–राजनीतिक आन्दोलन र पहिचान आधारित सक्रियताले कहिलेकाहीँ धार्मिक तथा जातीय भिन्नताहरूलाई उजागर गरेको छ, जसले समावेशिता र सामुदायिक संवाद प्रवर्द्धन गर्न सचेत रणनीतिहरूको आवश्यकता देखाउँछ (Jha, 2017) । विद्वानहरूका अनुसार धार्मिक साक्षरता प्रवर्द्धन, अन्तरधार्मिक संवाद र अल्पसङ्ख्यक धार्मिक समूहहरूको संस्थागत सहयोग सुनिश्चित गर्नु आवश्यक छ, ताकि विविधताले सामाजिक विखण्डन नभई सामाजिक एकतालाई सुदृढ गरोस् (Berger, 2014) ।

समकालीन मधेशी समाजमा धार्मिक विविधता र सामाजिक एकताबीचको सम्बन्ध आधुनिकीकरण, आप्रवासन र वैश्विक सञ्चारबाट थप प्रभावित भएको छ । यी प्रक्रियाहरूले नयाँ विचार र सांस्कृतिक प्रभावहरू ल्याए पनि परम्परागत सामाजिक नियमन र सामुदायिक ऐक्यबद्धताको संरचनाहरूलाई चुनौती दिएका छन् । त्यसैले धार्मिक अभ्यासका समावेशी पक्षहरूको संरक्षण, सामुदायिक संस्थाहरूको सुदृढीकरण तथा विभिन्न धर्म समूहहरूबीच संवाद प्रवर्द्धन गर्नु धार्मिक रूपमा विविध सन्दर्भमा सामाजिक एकता कायम राख्न अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रणनीतिहरू हुन् (Hangen 2013) ।

अन्ततः, मधेशी समुदायमा धार्मिक विविधताले सांस्कृतिक समृद्धिको सूचक र सामाजिक एकताको माध्यम दुवैको रूपमा कार्य गर्छ । साझा अनुष्ठान, समावेशी अभ्यास र ऐतिहासिक सहिष्णुताका परम्पराहरू मार्फत विभिन्न धार्मिक समूहहरूले सामुदायिक सद्भाव र सांस्कृतिक निरन्तरता कायम राख्छन् । तथापि, निरन्तर सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक परिवर्तनका सन्दर्भमा धार्मिक विविधताले सामाजिक एकतालाई कमजोर नगरी सुदृढ बनाइरहने सुनिश्चित गर्न सक्रिय र योजनाबद्ध रणनीतिहरू आवश्यक छन् ।

८. स्वदेशी धार्मिक अभ्यासहरू

स्वदेशी धार्मिक अभ्यासहरू स्थानीय समुदायका ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय सन्दर्भबाट उत्पन्न हुने आध्यात्मिक र संस्कार प्रणाली हुन् । सङ्गठित वा शास्त्रीय रूपमा व्यवस्थित धर्मसँग भिन्न, स्वदेशी धर्महरू प्रायः मौखिक रूपमा हस्तान्तरण गरिन्छन्, स्थानीय परम्परामा निहित हुन्छन् र प्राकृतिक वातावरण, पूर्वजको पूजा, तथा सामुदायिक जीवनसँग नजिकसँग जोडिएका हुन्छन् (Eliade, 1987) । यी अभ्यासहरूले मात्र आध्यात्मिक कार्यहरू नभई सामाजिक, पारिस्थितिक र सांस्कृतिक उद्देश्यहरू पनि पूरा गर्छन्, जसले समुदायको पहिचान, नैतिक मान्यताहरू र पुस्तान्तरणीय निरन्तरतालाई बलियो बनाउँछ ।

नेपालको मधेश क्षेत्रमा, स्वदेशी धार्मिक अभ्यासहरू हिन्दू र इस्लामजस्ता प्रचलित धर्महरूसँग सहअस्तित्वमा छन् । यी अभ्यासहरूमा स्थानीय देवी–देवताहरूको पूजा (ग्राम देवता), पूर्वजका आत्माहरूको पूजा (पितृ पूजा), पवित्र रूख, नदी र अन्य प्राकृतिक स्थलहरूको पूजा, साथै कृषि, उर्वरता र मौसमी चक्रसँग सम्बन्धित संस्कार समारोहहरू समावेश छन् (Sharma, 2011) । उदाहरणका लागि, रोपाइँ र कटनीको समयमा गरिने संस्कार प्रायः स्थानीय देवी–देवताहरूलाई प्रसन्न पार्ने र सामुदायिक भलाइ सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले गरिन्छ । यी अभ्यासहरूले मधेसी गाउँहरूमा आध्यात्मिकता, पारिस्थितिकी र सामाजिक–सांस्कृतिक जीवनबीचको गहिरो सम्बन्ध प्रकट गर्छन् ।

मधेशका स्वदेशी संस्कारहरू मौखिक परम्परा, प्रतीकात्मक हाउभाउ र सामुदायिक सहभागिताबाट पनि चिनिन्छन्, जुन गिर्ट्जको (1973) धर्मलाई प्रतीकहरूको प्रणालीको रूपमा व्याख्या गर्ने धारणा अनुरूप हुन्छ, जसले मनोवृत्ति, प्रेरणार सामाजिक सम्बन्ध निर्माण गर्छ । यी अभ्यासहरूले प्रायः नैतिक कोड, सामाजिक मर्यादाक्रम, पदानुक्रम र सामुदायिक नियमहरूलाई बलियो बनाउँछन्, आध्यात्मिक मार्गदर्शन र सामाजिक नियमनको साधनको रूपमा काम गर्छन् । सामुदायिक बुद्धिजीवी, परम्परागत पुजारी र स्थानीय संस्कार विशेषज्ञहरूले यी स्वदेशी धार्मिक अभ्यासहरूलाई कायम राख्न महत्त्वपूर्णभूमिका खेल्छन्, जसले बाह्य सामाजिक परिवर्तनहरूको बाबजुद निरन्तरताको सुनिश्चितता दिन्छ ।

मधेशमा स्वदेशी धार्मिक अभ्यासहरूको संरक्षण शहरीकरण, आप्रवासन, विश्वव्यापीकरण र औपचारिक शिक्षाको विस्तारका कारण बढ्दो खतरा भोगिरहेको छ । युवापुस्ताले प्रायः परम्परागत संस्कारमा कम सहभागिता जनाउँछन् र पवित्र ज्ञान हराउने जोखिममा हुन्छ । विद्वानहरूले जोड दिन्छन् कि यी अभ्यासहरूको दस्तावेजीकरण, संस्थागत समर्थन र सामुदायिक-आधारित प्रवर्द्धन सांस्कृतिक सम्पदा जोगाउन, पारिस्थितिक ज्ञान कायम राख्न र सामाजिक एकता बलियो बनाउन आवश्यक छ (Smith, 2006; Sharma, 2011) ।

थप रूपमा, मधेशका स्वदेशी धार्मिक अभ्यासहरूले क्षेत्रको आध्यात्मिक परिवेशको बहुलतावादी र समिश्रित प्रकृति उजागर गर्छन् । धेरै संस्कारहरूले हिन्दू र इस्लामका तत्त्वहरू समावेश गर्छन्, जसले सांस्कृतिक सहिष्णुता, अनुकूलन र लचकता देखाउँछ । यस्तो समिश्रणले स्वदेशी अभ्यासहरूको अस्तित्व मात्र सुनिश्चित गर्दैन, सामाजिक सम्बन्ध र सामुदायिक एकतालाई पनि सुदृढ बनाउँछ (Hangen 2013) ।

निष्कर्षमा, मधेसी समुदायमा स्वदेशी धार्मिक अभ्यासहरू क्षेत्रको आध्यात्मिक र सांस्कृतिक सम्पदाको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हुन् । यी अभ्यासहरूले पारिस्थितिक ज्ञान संरक्षण गर्छन्, सामुदायिक मूल्यहरू बलियो बनाउँछन् र ऐतिहासिक निरन्तरतालाई कायम राख्छन् । यी अभ्यासहरूको सुरक्षा गर्न स्थानीय समुदाय, विद्वान्र नीति-निर्माताबाट समन्वित प्रयास आवश्यक छ, जसले तिनीहरूलाई दस्तावेजीकरण, समर्थन र व्यापक सांस्कृतिक तथा धार्मिक संरक्षण रणनीतिहरूमा समाहित गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।

९. मधेश क्षेत्रका धर्म सम्बन्धी ऐतिहासिक अध्ययनहरू

नेपालको मधेश क्षेत्र, जुन भारतसँग सीमासम्बन्धी दक्षिणी तराई मैदानमा अवस्थित छ, लामो र विविध धार्मिक इतिहासको धनी छ, जसलाई आप्रवासन, राजनीतिक प्रभाव र सांस्कृतिक आदान–प्रदानले आकार दिएको छ । ऐतिहासिक रूपमा, यो क्षेत्र हिन्दू, मुस्लिम, बौद्ध र स्वदेशी धार्मिक परम्पराहरूको सङ्गम स्थल रहँदै आएको छ, जसले मधेसी समुदायको सांस्कृतिक र सामाजिक परिवेशमा योगदान पुऱ्याएको छ (Gellner, 2007) । ऐतिहासिक अध्ययनहरूले मधेशमा धर्म केवल आध्यात्मिक प्रणाली नभई सामाजिक पदानुक्रम, राजनीतिक वैधता र सांस्कृतिक पहिचान स्थापना गर्ने प्रमुख साधन भएको देखाउँछन् ।

प्रारम्भिक ऐतिहासिक विवरणहरूले मधेसी समाजको निर्माणमा हिन्दू धर्मको भूमिका विशेष गरी मिथिला परम्परामार्फत महत्त्वपूर्ण रहेको देखाउँछन् । यो क्षेत्र रामायण महाकाव्यसँग सम्बन्धित छ र सीताको जन्मस्थल मानिने जनकपुर शताब्दीयौँदेखि तीर्थस्थल र धार्मिक अभ्यासको महत्त्वपूर्ण केन्द्र रहँदै आएको छ (Thapar, 2004) । जनकपुर र वरिपरिका क्षेत्रका मन्दिर, पवित्र पोखरी र संस्कार स्थलहरूले समुदायको भक्ति अभ्यास मात्र नभई ती अभ्यासहरूको क्षेत्रीय सामाजिक र राजनीतिक संरचनासँगको एकीकरण पनि देखाउँछन् । यी अध्ययनहरूले देखाउँछन् कि धार्मिक अभ्यासहरू स्थानीय शासन, सामाजिक नियम र सांस्कृतिक निरन्तरताका लागि प्रायः पुरोहित वर्ग र स्थानीय कुलीन व्यक्तिहरूका माध्यमबाट केन्द्रिय भूमिका खेलेको पाइन्छ (Jha, 2017) ।

मधेश क्षेत्रमा इस्लामी प्रभाव मध्यकालीन अवधिसम्म पुग्छ, जब मुस्लिम व्यापारी र बासिन्दाहरूले व्यापार मार्गहरूसँगै समुदाय स्थापना गरे। ऐतिहासिक अनुसन्धानले देखाउँछ कि मस्जिद, मदरसा र धार्मिक नेताहरूले मधेसी मुस्लिमहरूबीच सामाजिक एकता, शिक्षा र सांस्कृतिक पहिचान कायम गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए (Gellner, 2007)। मिश्रधर्मिता सम्बन्धी अध्ययनहरूले देखाउँछन् कि हिन्दू र मुस्लिम समुदायहरूले प्रायः साझा संस्कार, संयुक्त पर्व र स्थानीय परम्परामा भाग लिने गर्दथे, जसले ऐतिहासिक रूपमा बहुलतावादी र सहिष्णु धार्मिक वातावरणको सङ्केत गर्दछ (Hangen 2013)।

स्वदेशी धार्मिक अभ्यासहरू पनि ऐतिहासिक रूपमा मधेशको आध्यात्मिक र सांस्कृतिक बनावटसँग अभिन्न भएको दस्तावेज गरिएको छ। पूर्वजहरूको पूजा (पितृपूजा), स्थानीय देवी–देवताको सम्मान (ग्राम देवता) र प्रकृति आधारित संस्कारहरू सामाजिक नियम, कृषि उत्पादन र पुस्तान्तरणीय ज्ञानको हस्तान्तरणका साधनको रूपमा मानवशास्त्रीय र ऐतिहासिक अध्ययनहरूमा रेकर्ड गरिएको छ (Sharma, 2011)। यी अध्ययनहरूले देखाउँछन् कि स्वदेशी अभ्यासहरू प्रायः हिन्दू र इस्लामी परम्परासँग सहअस्तित्व र मिश्रणमा हुन्छन्, शताब्दीयौंको अवधिमा लचकता र अनुकूलन क्षमता प्रदर्शन गर्दै यी परम्पराहरू समाजमा जीवन्त रहेका छन्।

मधेशमा धर्मको ऐतिहासिक विश्लेषणले सामाजिक–राजनीतिक परिवर्तन र धार्मिक निरन्तरताबीचको अन्तरक्रियालाई पनि बल दिन्छ। नेपालमा राजनीतिक केन्द्रीकरण र आधुनिकिकरणका अवधिमा, मधेशका धार्मिक संस्थाहरूले चुनौती र रूपान्तरण दुवै सामना गर्नुपरेको थियो। आधुनिक राज्यका धर्मनिरपेक्ष नीतिहरूले धार्मिक स्वतन्त्रता प्रदान गरे तापनि, तिनीहरूले परम्परागत संस्थाहरूलाई समसामयिक शासन, शिक्षा र सामाजिक मान्यतासँग अनुकूलन गर्न नयाँ दबाव पनि सिर्जना गरे (Hangen 2013)। परिणामस्वरूप, ऐतिहासिक अध्ययनहरूले धार्मिक अभ्यास र स्थलहरूको दस्तावेजीकरणको महत्त्वलाई जोड दिन्छन्, जसले धार्मिक सम्पदाको विकास र सामाजिक एकतामा यसको भूमिकाको स्पष्ट दृष्टिकोण प्रदान गर्छ।

निष्कर्षमा, मधेश क्षेत्रमा धर्मसम्बन्धी ऐतिहासिक अध्ययनहरूले हिन्दू, मुस्लिम र स्वदेशी परम्पराहरूको समृद्ध मिश्रण देखाउँछन्, जसले मधेसी समुदायको सांस्कृतिक र सामाजिक पहिचान निर्माण गरेको छ। यी अध्ययनहरूले धार्मिक अभ्यासहरूको दीर्घकालीन निरन्तरता, अनुकूलन र मिश्रधर्मितालाई उजागर गर्छन् र मूर्त तथा अमूर्त धार्मिक सम्पदाको संरक्षणको महत्त्वलाई विशेष रूपमा देखाउँछन्। यस ऐतिहासिक सन्दर्भको बुझाइ क्षेत्रको धार्मिक र सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षणका वर्तमान प्रयासहरूका लागि अत्यन्त आवश्यक छ।

१०. मधेसी समुदायमा हिन्दू, मुस्लिम र अन्य धार्मिक परम्परासम्बन्धी अध्ययनहरू

नेपालको मधेसी समुदाय धार्मिक रूपमा विविध छ, जहाँ हिन्दू धर्म र इस्लाम मुख्य धर्म हुन् भने साना समूहहरूले बौद्ध, ख्रिश्चियन र स्वदेशी आध्यात्मिक परम्पराहरूको अभ्यास गर्छन्। यी धार्मिक परम्पराहरूमा गरिएको प्राज्ञिक अध्ययनहरूले मधेश क्षेत्रमा समुदायको पहिचान निर्माणमा तिनीहरूको ऐतिहासिक विकास, संस्कार अभ्यास, सामाजिक कार्य र सांस्कृतिक महत्त्वलाई विशेषरूपमा उजागर गरेका छन्।

हिन्दू परम्पराहरू

मधेसी समुदायमा हिन्दू धर्मले मिथिला सांस्कृतिक परम्परामा गहिरो रूपमा जरा गाडेको छ, जसले धार्मिक अभ्यासलाई सामाजिक, नैतिक र कलात्मक जीवनसँग एकीकृत गर्छ । रामायणको कथा, विशेष गरी सीता र राजा जनकको कथा, धार्मिक पहिचान र सांस्कृतिक स्मृतिको केन्द्र हो (Thapar, 2004) । जनकपुरस्थित जानकी मन्दिर जस्ता मन्दिरहरूले पूजा केन्द्रको मात्र नभई सांस्कृतिक शिक्षा र तीर्थस्थलको रूपमा पनि काम गर्छन्, जसले मूर्त र अमूर्त सम्पदा दुवै संरक्षण गर्छ (Hangen 2013) । छठ, होली र रामनवमीजस्ता पर्वहरूले नैतिक मूल्य, सामाजिक एकता र पुस्तान्तरणीय ज्ञानको हस्तान्तरणलाई बलियो बनाउँछन् । विद्वानहरूले यसरी हुने संस्कारहरू डुर्काइमको धार्मिक विचार-सामूहिक चेतना र सामाजिक एकताको स्रोतको रूपमा-प्रतिकात्मक प्रणाली भएको बताउँछन् (Durkheim, 1912/1995) ।

मुस्लिम परम्पराहरू

मधेश क्षेत्रमा इस्लाम व्यापार र आप्रवासनमार्फत प्रवेश गरेको थियो र त्यसपछि समुदायको सांस्कृतिक र सामाजिक बनावटको अभिन्न हिस्सा बनेको छ । दैनिक नमाज रमजान व्रत, ईद पर्व र सामुदायिक च्यारिटी जस्ता मुस्लिम धार्मिक अभ्यासहरू भक्ति मात्र नभई सामाजिक कार्यका रूपमा पनि काम गर्छन्, जसले एकता बढाउँछ र नैतिक मान्यतालाई बलियो बनाउँछ (Gellner, 2007) । मस्जिद र मदरसाहरू धार्मिक, शैक्षिक र सामाजिक केन्द्रको रूपमा काम गर्दै सांस्कृतिक र धार्मिक ज्ञानको निरन्तरतामा योगदान पुऱ्याउँछन् । अध्ययनहरूले देखाउँछन् कि मधेसी मुस्लिमहरूले प्रायः स्थानीय अभ्यासहरू कायम राख्छन्, जस्तै मिश्रधर्मीय अनुष्ठान र क्षेत्रीय पर्वमा सहभागिता, जसले मधेश क्षेत्रको बहुसांस्कृतिक परिवेशसँग अनुकूलन देखाउँछ (Hangen 2013) ।

अन्य धार्मिक र स्वदेशी परम्पराहरू

हिन्दू र इस्लाम बाहेक, स्वदेशी धार्मिक अभ्यासहरू मधेसी समुदायमा महत्त्वपूर्ण छन् । यसमा पूर्वज पूजा (पितृ पूजा), स्थानीय देवी–देवताको सम्मान (ग्राम देवता) र कृषि चक्र र वातावरणीय व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित प्रकृति-आधारित संस्कारहरू समावेश छन् (Sharma, 2011) । यी अभ्यासहरूले औपचारिक धर्महरूसँग सहअस्तित्व राख्छन्, प्रायः हिन्दू र मुस्लिम परम्पराका तत्त्वहरू समाहित गर्दै मिश्रधर्मिता र सांस्कृतिक लचकता देखाउँछन् । त्यस्तै, बौद्ध वा ख्रिश्चियन अभ्यास गर्ने साना समुदायहरूले क्षेत्रको धार्मिक विविधतामा योगदान पुऱ्याउँछन् ।अन्तरधार्मिक संवाद, सामुदायिक उत्सव र सांस्कृतिक आदान–प्रदानमा सहभागिता जनाउँदै (Smith, 2006) समाजलाई व्यवस्थित गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका वहन गरेका हुन्छन् ।

सांस्कृतिक पहिचान र सामाजिक एकतामा भूमिका

अध्ययनहरूले देखाउँछन् कि यी धार्मिक परम्पराहरूको सहअस्तित्वले साझा सांस्कृतिक पहिचान सिर्जना गर्छ भने फरक–फरक समुदायीय सीमाहरू कायम राख्छ । धार्मिक पर्व, संस्कार र पवित्र स्थलहरूले सामाजिक संस्था जस्ता काम गर्छन्, जसले एकता, नैतिक मार्गदर्शन र सांस्कृतिक निरन्तरतामा योगदान पुऱ्याउँछ (Berger, 2014) । कहिलेकाहीँ

सामाजिक–राजनीतिक आन्दोलन वा स्रोत प्रतिस्पर्धाबाट उत्पन्न तनावहरू भए तापनि, धार्मिक बहुलता वार्ता, सहिष्णुता र समावेशी अभ्यासद्वारा मधेशमा विशेषता पाइन्छ, जसले समुदायको लचकता र अनुकूलन क्षमता देखाउँछ (Jha, 2017)।

सङ्क्षेपमा, मधेसी समुदायमा हिन्दू, मुस्लिम र अन्य धार्मिक परम्परासम्बन्धी अध्ययनहरूले जटिल, बहुलतावादी र ऐतिहासिक रूपमा आधारभूत धार्मिक परिवेश देखाउँछन्। यी परम्पराहरूले सामूहिक रूपमा सांस्कृतिक पहिचान संरक्षण गर्छन्, सामाजिक एकतालाई बलियो बनाउँछन्र नैतिक तथा आध्यात्मिक मूल्यहरू पुस्तौंदैखि पुस्तासम्म हस्तान्तरण गर्छन्। यी धार्मिक अभ्यास र तिनीहरूको अन्तरक्रियालाई बुझ्नुले मधेश क्षेत्रमा संरक्षण, सम्पदा व्यवस्थापन र सामुदायिक सद्भाव प्रवर्द्धन गर्ने प्रयासहरूको लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कार्य मानिन्छ।

११. धार्मिक संस्कार र सांस्कृतिक अभ्यास सम्बन्धी अध्ययनहरू

धार्मिक संस्कार र सांस्कृतिक अभ्यासहरू समुदायभित्र धार्मिक र सांस्कृतिक पहिचानको अभिव्यक्ति, निरन्तरता र हस्तान्तरणमा केन्द्रिय भूमिका खेल्छन्। संस्कारहरू धार्मिक विश्वासअनुसार गरिने औपचारिक क्रियाकलाप हुन्, प्रायः पवित्र ग्रन्थ, मौखिक परम्परा, मौसमी चक्रर जीवन घटनाहरूको वरिपरि संरचित हुन्छन्।धार्मिक संस्कारहरूले नैतिक मान्यता, सामाजिक पदानुक्रमर सामुदायिक एकतालाई बलियो बनाउँछन् भने मानव अनुभवको व्याख्याका लागि प्रतीकात्मक ढाँचा पनि प्रदान गर्छन् (Geertz,1973; Durkheim, 1912/1995)।

नेपालको मधेसी समुदायमा, धार्मिक संस्कारहरू हिन्दू र मुस्लिम परम्परासँग साथै स्वदेशी आध्यात्मिक अभ्यासको अभिन्न अङ्ग हुन्। हिन्दू संस्कारहरू, जस्तै छठ पूजा, रामनवमी, होली, दीपावली, उपवास, प्रार्थना, भेंट–वटा र सामुदायिक भेला जस्ता विस्तृत समारोहहरू समावेश गर्छन्। विशेष रूपमा छठ पूजा नदी किनार र पोखरीमा गरिन्छ, जसले सूर्य देवताप्रति भक्ति देखाउँछ र सामुदायिक एकता, वातावरणीय सम्मान र सांस्कृतिक स्मृतिलाई बलियो बनाउँछ (Jha, 2017)। यी संस्कारहरूले भक्ति भावमात्र नभई सामाजिक कार्य पनि पूरा गर्छन्, पुस्तान्तरणीय सहभागिता र परम्परागत ज्ञानको हस्तान्तरणका लागि उपयुक्त स्थान सिर्जना गर्छन्।

मधेश क्षेत्रमा मुस्लिम संस्कारहरूले पनि दुई प्रकारका भूमिका खेल्छन्। दैनिक नमाज (सालाह) रमजान व्रत, ईद पर्व र सामुदायिक धर्मार्थ (जकात) केवल विश्वासको अभिव्यक्ति मात्र नभई समुदायभित्र सामाजिक एकता र नैतिक आचारलाई बलियो बनाउँछन्। मस्जिद र मदरसा संस्कार प्रदर्शन, धार्मिक शिक्षा र सामाजिक सङ्गठनका केन्द्रको रूपमा कार्य गर्छन्, जसले धर्मले नैतिक र सामाजिक व्यवस्थालाई सुदृढ गर्ने र पुस्तान्तरण गर्ने स्पष्ट दृष्टिकोण देखाउँछ अथवा कार्यात्मकतावादी सिद्धान्तलाई समर्थन गर्दछ (Gellner, 2007; Hangen 2013)।

मधेशका स्वदेशी धार्मिक र सांस्कृतिक अभ्यासहरू, जस्तै स्थानीय देवी–देवताको पूजा (ग्राम देवता), पूर्वजप्रतिको संस्कार (पितृ पूजा वा श्राद्ध तर्पण) र कृषि सम्बन्धी समारोहहरू पारिस्थितिक र सामाजिक जीवनसँग नजिकसँग जोडिएका छन्। यी संस्कारहरूले सामुदायिक भलाइ सुनिश्चित गर्छन्, नैतिक व्यवहार मार्गदर्शन गर्छन्र वातावरणीय ज्ञान

संरक्षण गर्छन् । यी प्रायः हिन्दू र मुस्लिम अभ्यासहरूसँग मिश्रित हुन्छन्, जसले मधेसी धार्मिक संस्कृतिको समिश्रित प्रकृति र समयक्रममा संस्कार रूपहरूको अनुकूलन क्षमता देखाउँछ (Sharma, 2011)।

विद्वानहरूले विभिन्न अध्यनहरूबाट यस्तोनिष्कर्ष निकालेका छन् कि, संस्कार र सांस्कृतिक अभ्यासहरूले पहिचान र निरन्तरताका साधनको रूपमा काम गर्छन् । सामुदायिक पर्व, तीर्थयात्रार औपचारिक समारोहमा सहभागिताले साझा स्मृति बलियो बनाउँछ, पुस्तान्तरणीय सम्बन्धलाई सुदृढ बनाउँछ र आधुनिकता, आप्रवासनर विश्वव्यापीकरणको परिस्थितिमा सामाजिक एकतालाई कायम राख्छ (Smith, 2006; Berger, 2014) । यस्ता अभ्यासहरूको संरक्षण अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा सुरक्षित राख्न आवश्यक छ, किनकि तिनीहरूले मधेसी समुदायसँग सम्बन्धित ऐतिहासिक ज्ञान, नैतिक मूल्य र सामुदायिक मान्यतालाई समेट्छन्।

निष्कर्षमा, मधेसी समुदायमा धार्मिक संस्कार र सांस्कृतिक अभ्यास सम्बन्धी अध्ययनहरूले आध्यात्मिक अभिव्यक्ति, सामाजिक एकता, सांस्कृतिक पहिचानर ऐतिहासिक निरन्तरतामा तिनीहरूको बहुपक्षीय भूमिका उजागर गर्छन् । यी संस्कारहरूलाई बुझ्नाले धर्मले मूर्त र अमूर्त सम्पदालाई कसरी संरक्षण गर्छ भन्ने महत्त्वपूर्ण दृष्टिकोण प्रदान गर्दछ, साथै तिनीहरूको निरन्तर प्रासङ्गिकता र दिगोपन सुनिश्चित गर्न दस्तावेजीकरण, समुदाय सहभागिता र संस्थागत समर्थनमा समन्वित प्रयासको आवश्यकता दर्शाउँछ।

१२. धार्मिक स्वतन्त्रता र संरक्षण सम्बन्धी सरकारी नीतिहरू

नेपालमा मधेश क्षेत्रसमेत, धार्मिक सम्पदाको संरक्षण र धार्मिक स्वतन्त्रताको प्रवर्द्धन संवैधानिक प्रावधान, कानुनी ढाँचा र सरकारी नीतिहरूद्वारा अत्यन्त प्रभावीत हुन्छ । नेपालले सन् 2015 (वि.सं. 2072) मा संविधान जारी गर्दा हिन्दू राज्यबाट संघीय लोकतान्त्रिक गणराज्यमा रूपान्तरण गरेको थियो, जसले सबै नागरिकका लागि धर्मको स्वतन्त्रता र सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण औपचारिक रूपमा सुनिश्चित गर्छ । यी कानुनी प्रावधानहरूले धार्मिक समुदायका अधिकारलाई सुरक्षित राख्न र सहिष्णुता, बहुलता र सामाजिक एकतालाई प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य राख्छन्।

नेपालको संविधान वि.सं. 2072, धारा २६ ले स्पष्ट रूपमा प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो धर्म मान्ने, अभ्यास गर्ने र संरक्षण गर्ने अधिकार सुनिश्चित गर्दछ । साथै, राज्यले धार्मिक स्थल, संस्कार र अमूर्त परम्परासहित सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणको महत्त्वलाई पनि स्वीकार्छ, जसले सामुदायिक पहिचान र ऐतिहासिक निरन्तरतामा भूमिका खेल्छ । पुरातत्त्वविभाग, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, क्षेत्र विकास समिति र स्थानीय सम्पदा संरक्षण समिति जस्ता सरकारी निकायहरू धार्मिक र सांस्कृतिक स्थलहरूको संरक्षण, पुनर्स्थापना र दस्तावेजीकरणका लागि नीति कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारीमा छन् (UNESCO 2010)।

मधेश क्षेत्रमा यी नीतिहरू हिन्दू र मुस्लिम समुदायका साथै स्वदेशी धार्मिक अभ्यासहरूका लागि प्रत्यक्ष प्रभाव राख्छन्। उदाहरणका लागि, मन्दिर, मस्जिद, गुप्तस्थल र पवित्र पोखरीहरूलाई आधिकारिक मान्यता, संरक्षण अनुदान र सम्पदा दस्तावेजीकरणको लागि योग्य मानिन्छ । त्यस्तै, स्थानीय सरकारहरूले धार्मिक र सांस्कृतिक संरक्षण परियोजनाहरूको योजना र व्यवस्थापनमा समुदायको सहभागिता बढाउँदै आएका छन्, जसले विकेन्द्रीकृत सम्पदा

शासनतर्फको स्थानान्तरणलाई दर्शाउँछ (Hangen 2013)। यस प्रकारका पहलहरूले स्थानीय संरक्षणकर्ताको भूमिका प्रोत्साहित गर्छन् र संरक्षण प्रयासहरू समुदायको सांस्कृतिक मूल्य र धार्मिक अभ्याससँग मेल खाने सुनिश्चित गर्छन्।

तर विद्वानहरूले ध्यान दिन्छन् कि धार्मिक स्वतन्त्रता र सम्पदा संरक्षण सम्बन्धी नीतिहरूको कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण छ। सीमित वित्तीय स्रोत, प्रशासनिक अक्षमता र अपर्याप्त दस्तावेजीकरणले विशेष गरी साना वा स्वदेशी स्थल र अमूर्त अभ्यासहरूको व्यापक संरक्षणमा बाधा पुऱ्याउँछ (Smith, 2006)। साथै, सामाजिक–राजनीतिक अवस्था, जस्तै – जातीय तनाव र आप्रवासन, कहिलेकाहीँ संरक्षण नीतिहरूको समानुपातिक कार्यान्वयनमा जटिलता ल्याउँछ। यी चुनौतीहरू समाधान गर्न विशेषज्ञहरूले कानुनी संरक्षण, समुदाय सहभागिता, क्षमता निर्माण र सचेतना कार्यक्रमलाई एकीकृत गर्ने रणनीतिहरू सिफारिस गर्छन्, जसले धार्मिक स्वतन्त्रता र मूर्त तथा अमूर्त धार्मिक सम्पदाको संरक्षण दुवैलाई प्रवर्द्धन गर्छ (Gellner, 2007; UNESCO 2010)।

समग्रमा, नेपालका सरकारी नीतिहरूले मधेसी समुदायसमेत धार्मिक स्वतन्त्रता संरक्षण र धार्मिक सम्पदाको संरक्षणको लागि कानुनी र संस्थागत ढाँचा प्रदान गर्छन्। यी नीतिहरूले बहुलता, समावेशिता र सांस्कृतिक निरन्तरतामा जोड दिन्छन्, तर प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि दिगो प्रतिबद्धता, सहभागी शासन र राज्य संस्थाहरू, धार्मिक अधिकारी र स्थानीय समुदायबीच सहकार्य आवश्यक छ। यी नीतिहरूको बुझाइले मधेशको धार्मिक र सांस्कृतिक सम्पदाको दस्तावेजीकरण, संरक्षणर प्रवर्द्धनमा रुचि राख्ने विद्वान र अभ्यासकर्ताहरूका लागि महत्त्वपूर्ण जानकारी प्रदान गर्छ।

१३. मधेसी समुदायका धार्मिक परम्परा

१३.१ मधेश क्षेत्रमा अभ्यास हुने प्रमुख धर्महरू

नेपालको मधेसी समुदाय विविध र बहुलतावादी धार्मिक परिवेशले चिनिन्छ, जुन ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र सामाजिक अभ्याससँग गहिरो रूपमा जोडिएका छन्। मधेश क्षेत्रको धर्म केवल विश्वासको प्रणाली मात्र होइन, पहिचान निर्माण, सामाजिक एकता र सांस्कृतिक निरन्तरताका लागि आधारभूत तत्त्वका रूपमा कार्य गर्दछ। दैनिक जीवनसँग धर्मको अन्तरसम्बन्ध संस्कार, पर्व, मौखिक परम्परा र सामुदायिक संस्थाहरूमा स्पष्ट देखिन्छ, जसले विभिन्न धार्मिक परम्पराबीच शताब्दीयौंको अन्तरक्रियाबाट निर्मित मिश्रधर्मी सांस्कृतिक सोच झल्काउँछ (Gellner, 2001)।

मधेसी जनसङ्ख्यामा हिन्दू धर्म प्रमुख धर्मको रूपमा रहेको छ, जसले सामाजिक नियम, संस्कार र सांस्कृतिक अभ्यासमा प्रभाव पार्छ। मधेश क्षेत्रले भारतको इन्डो-गङ्गेटिक मैदानसँग बलियो सांस्कृतिक र धार्मिक सम्बन्ध साझा गरेको छ, जसका कारण वैष्णव र शैव परम्पराहरू जस्ता शास्त्रीय हिन्दू परम्पराहरू यहाँ प्रचलित छन्। धार्मिक अभ्यासमा मन्दिर पूजा, दशैँ, तिहार, छठ र होली जस्ता पर्वहरूको पालन र जीवनचक्र संस्कार (षोडष संस्कार) समावेश छन्। यीमध्ये छठपर्वले मधेसी सन्दर्भमा विशेष महत्त्व राख्दछ, किनभने यो सूर्य देवताको आराधनामा समर्पित धार्मिक र पारिस्थितिक संस्कार हो, जसले शुद्धता, भक्ति र प्रकृतिसँग मेल खानेताको महत्त्वलाई दर्शाउँछ (Jha, 2018)। मन्दिर र पुरोहित प्रणाली सहितका हिन्दू धार्मिक संस्थाहरू धार्मिक निरन्तरताको संरक्षण र सांस्कृतिक मूल्यहरू पुस्तान्तरणमा केन्द्रिय भूमिका खेल्छन्।

मधेसी समुदायमा अर्को प्रमुख धर्म इस्लाम हो ।विशेष गरी तराई जिल्लामा बसोबास गर्ने मुस्लिम समुदायमा इस्लाम धर्म प्रसिद्ध छ । यस क्षेत्रमा इस्लामको उपस्थितिको इतिहास शताब्दीयौं पुरानो छ, जसमा आप्रवासन, व्यापार, मुग़ल साम्राज्य र भारतका छिमेकी क्षेत्रहरूसँगको ऐतिहासिक अन्तरक्रियाले प्रभाव पारेको छ । मधेश क्षेत्रमा इस्लामिक अभ्यास मस्जिद, मदरसाहरू र सामुदायिक संस्थाहरूमा केन्द्रित छन् । यस समुदायमा दैनिक नमाज (सलात) रमजानको उपवास र ईद पर्वको पालनजस्ता मुख्य संस्कारहरू पालना गरिन्छ । मधेशमा इस्लामिक परम्पराले औपचारिक अभ्यासको पालना मात्र नभई स्थानीय सांस्कृतिक सन्दर्भमा अनुकूलन देखाउँछ, जसले क्षेत्रीय विशिष्ट इस्लामिक अभिव्यक्ति विकास गरेको छ (Sijapati, 2013)।

हिन्दू धर्म र इस्लाम बाहेक, बौद्ध धर्म पनि मधेश क्षेत्रमा ऐतिहासिक र सांस्कृतिक उपस्थितिसँग सम्बन्धित छ, यद्यपि जनसङ्ख्याको हिसाबले कम प्रभुत्वमा छ । लुम्बिनीक्षेत्रको तिलौराकोटगौतम बुद्धको जन्मस्थल, मधेशसँगको नजिकाइले बौद्ध समुदायका लागि यस क्षेत्रको धार्मिक महत्त्व बढाउँछ । बौद्ध अभ्यासमा ध्यान, सन्यास परम्परा र धार्मिक पर्वहरूको पालन समावेश छन् र यी अन्य धार्मिक परम्परासँग सहअस्तित्वमा रहन्छन्, जसले धार्मिक सहअस्तित्व र पारस्परिक सम्मानको व्यापक ढाँचा दर्शाउँछ (Gellner, 2001)।

गौतम बुद्ध, जसको मूल नाम सिद्धार्थ गौतम थियो, ईसापूर्व छैटौँ शताब्दी आसपास वर्तमान नेपालको लुम्बिनीमा जन्मिएका थिए। उनी शाक्य राजवंशमा जन्मिएका थिए, र उनका पिता शुद्धोधन कपिलवस्तुको सानो राज्यका शासक थिए भने उनकी आमा रानी मायादेवी आफ्नो सद्गुण र बुद्धिमत्ताका लागि सम्मानित थिइन् । बौद्ध परम्पराअनुसार मायादेवी आफ्नो माइत जाँदै गर्दा सिद्धार्थको जन्म भएको थियो, र जन्मदेखि नै उनी असाधारण गुण भएका बालक मानिन्थे। विलासितापूर्ण वातावरणमा हुर्काइएका सिद्धार्थलाई जीवनका कठोर यथार्थबाट टाढा राखिएको थियो, तर पछि उनले वृद्धावस्था, रोग र मृत्युका दृश्यहरू देखे। यी अनुभवहरूले उनलाई गहिरो रूपमा प्रभावित गरे र सत्य तथा मोक्षको खोजीतर्फ प्रेरित गरे। अन्ततः उनी "बुद्ध" अर्थात् "ज्ञान प्राप्त व्यक्ति" बने।

गौतम बुद्धले ईसापूर्व छैटौँ–पाँचौँ शताब्दीमा भारतीय उपमहाद्वीपमा बौद्ध धर्मको स्थापना गरेका थिए। यो दुःखबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने आध्यात्मिक तथा दार्शनिक परम्परा हो । बौद्ध धर्मले मानव जीवन दुःख (दुःख/दुक्ख) ले भरिएको छ भन्ने शिक्षा दिन्छ, र यो दुःख इच्छा, आसक्ति तथा अज्ञानबाट उत्पन्न हुन्छ। बौद्ध धर्मका मूल शिक्षाहरू चार आर्य सत्य र अष्टाङ्गिक मार्गमा आधारित छन्, जसले अनुयायीलाई नैतिक जीवन, मानसिक अनुशासन र ज्ञानतर्फ मार्गदर्शन गर्दछ । बौद्ध धर्ममा कर्म, पुनर्जन्म, करुणा, अहिंसा तथा सजगता (माइन्डफुलनेस) जस्ता अवधारणाहरूमा विश्वास गरिन्छ । समयक्रममा बौद्ध धर्म थेरवाद, महायान र वज्रयान जस्ता प्रमुख परम्पराहरूमा विकसित भयो, जसका आफ्नै विशिष्ट अभ्यास र व्याख्याहरू छन्।

बौद्ध धर्म एशियाभरि फैलियो र नेपाल, भारत, श्रीलंका, चीन, जापान तथा थाइल्यान्ड जस्ता देशहरूमा प्रभावशाली बन्यो। नेपालमा बौद्ध धर्मको विशेष महत्त्व छ, किनकि लुम्बिनीलाई बुद्धको जन्मस्थलका रूपमा मानिन्छ। बौद्ध अभ्यासहरूमा ध्यान, मन्त्रपाठ, गुम्बा तथा विहारको भ्रमण, नैतिक नियमहरूको पालन तथा बुद्ध जयन्ती जस्ता पर्वहरूको उत्सव समावेश हुन्छ। आज बौद्ध धर्म केवल धर्मका रूपमा मात्र नभई शान्ति, करुणा, आत्मचेतना तथा सहअस्तित्वको दर्शनका रूपमा विश्वभर सम्मानित छ।

नेपालको तराई क्षेत्रमा इसाई धर्म अल्पसंख्यक धर्म भए पनि पछिल्ला केही दशकहरूमा यसको विस्तार क्रमशः बढ्दै गएको छ, विशेष गरी पूर्वदेखि पश्चिम तराईका शहरी तथा अर्धशहरी क्षेत्रमा। झापा, मोरङ, सुनसरी, बारा, पर्सा, रुपन्देही, बाँके र कैलाली जस्ता जिल्लाहरूमा इसाई समुदायको उपस्थिति पाइन्छ। तराईका धेरै इसाईहरू प्रोटेस्टेन्ट तथा क्याथोलिक परम्परासँग सम्बन्धित छन्, र चर्चहरू केवल प्रार्थनास्थल मात्र नभई शिक्षा, सामाजिक सेवा, परोपकार तथा सामुदायिक सहयोगका केन्द्रका रूपमा पनि कार्य गर्छन् । इसाई धर्मप्रचार गतिविधि, बसाइँसराइ, अन्तरसमुदायिक सम्पर्क तथा सीमान्तकृत र पिछडिएका समुदायहरूमा भएको धर्म परिवर्तनले यस क्षेत्रमा इसाई धर्मको विस्तारमा योगदान पुऱ्याएको छ। क्रिसमस र इस्टर जस्ता पर्वहरू प्रार्थना, सामूहिक भेला, सङ्गीत तथा सामुदायिक कार्यक्रमहरूसहित मनाइन्छन् ।

तराई क्षेत्रमा इसाई धर्मको वृद्धिले चर्च तथा इसाई संस्थामार्फत साक्षरता, स्वास्थ्य सेवा तथा मानवीय सहयोगका गतिविधिहरूलाई पनि प्रवर्द्धन गरेको छ । हिन्दू, मुस्लिम तथा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको तुलनामा इसाईहरूको जनसंख्या कम भए पनि भारतसँग जोडिएका सहर तथा सीमावर्ती क्षेत्रमा उनीहरूको उपस्थिति क्रमशः स्पष्ट हुँदै गएको छ । नेपालको संविधानले धार्मिक स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति दिएको छ, जसले इसाईहरूलाई खुला रूपमा आफ्नो धर्म अभ्यास गर्न अनुमति दिन्छ, यद्यपि केही समुदायहरूमा धर्म परिवर्तन सामाजिक तथा राजनीतिक रूपमा संवेदनशील विषय बनेको छ। आज इसाई धर्म तराई क्षेत्रको धार्मिक विविधता तथा बहुसांस्कृतिक पहिचानको एक महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा स्थापित भएको छ ।

थप रूपमा, स्वदेशी र लोकधार्मिक अभ्यासहरूले मधेसी समुदायको धार्मिक परम्परालाई आकार दिन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । यी अभ्यासहरू प्रायः औपचारिक धार्मिक प्रणालीसँग सहअस्तित्वमा रहन्छन्, जसले विश्वास र संस्कारको मिश्रित रूप निर्माण गर्छ । लोक परम्परामा स्थानीय देवता पूजा, पुर्खा आत्मा पूजा, पितृपूजा, प्रकृतिपूजा नदी, रुख, भूमि जस्ता प्रकृति-आधारित तत्त्वहरू समावेश छन् । शमन र स्थानीय वैद्यजस्ता संस्कार विशेषज्ञहरूले उपचार, संरक्षण र कृषि चक्रसँग सम्बन्धित अनुष्ठानहरू प्रदर्शन गरेर यी परम्पराहरूको संरक्षणमा योगदान पुऱ्याउँछन् ।यी अभ्यासहरूले मधेश क्षेत्रमा धर्मको गतिशील र अनुकूलनशील प्रकृति देखाउँछन्, जहाँ औपचारिक सिद्धान्तहरू स्थानीय विश्वास प्रणालीसँग एकीकृत हुन्छन् (Shrestha, 2017) ।

मधेश क्षेत्रमा बहुधार्मिक सहअस्तित्वले धार्मिक सहिष्णुता र अन्तरधार्मिक अन्तरक्रियाको संस्कृति विकास गरेको छ । समुदायहरू प्रायः एकअर्काका पर्व र संस्कारमा सहभागी हुन्छन्, जसले सामाजिक मेलमिलाप र सामूहिक पहिचानलाई बलियो बनाउँछ । यस बहुलतावादी वातावरणले मधेसी सन्दर्भमा धर्मले केवल शास्त्रीय सीमाहरू पार गरी साझा सांस्कृतिक स्रोतको रूपमा कसरी कार्य गर्छ भन्ने देखाउँछ । तथापि, आधुनिकता, आप्रवासन र सामाजिक–राजनीतिक रूपान्तरण जस्ता समकालीन चुनौतीहरूले धार्मिक अभ्यासमा प्रभाव पार्न थालेका छन्, जसले संरक्षण र दस्तावेजीकरणतर्फ नवीकरण प्रयास आवश्यक बनाएको छ (Sijapati, 2013) ।

सारांशमा, मधेसी समुदायका धार्मिक परम्पराहरू विविधता, मिश्रधर्मिता र निरन्तरताले चिनिन्छन् । हिन्दू धर्मको प्रभुत्व, इस्लामको उल्लेखनीय उपस्थिति, बौद्ध धर्मको ऐतिहासिक प्रभाव र स्वदेशी अभ्यासको निरन्तरताले समग्रमा जटिल

धार्मिक परिवेश निर्माण गरेको छ । यी परम्पराहरूले केवल आध्यात्मिक जीवनलाई परिभाषित मात्र गर्दैनन्, मधेश क्षेत्रमा सांस्कृतिक सम्पदा र सामाजिक संरचनाको संरक्षणमा पनि योगदान पुऱ्याउँछन् ।

१३.२ धार्मिक परम्पराहरूको ऐतिहासिक विकास

नेपालको मधेश क्षेत्रमा धार्मिक परम्पराहरूको ऐतिहासिक विकास यस क्षेत्रको भौगोलिक अवस्थासँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित छ, जुन भारतीय उपमहाद्वीप र हिमालयन उच्चभूमि बीचको सांस्कृतिक र सभ्यतागत मार्गको रूपमा रहेको छ। यस अवस्थाले मानिस, विचार र धार्मिक अभ्यासहरूको निरन्तर आवागमनलाई सहज बनायो, जसले बहुस्तरीय र गतिशील धार्मिक इतिहासको सिर्जना गर्यो । प्राचीन कालदेखि नै मधेश क्षेत्र वैदिक परम्पराबाट प्रभावित रहँदै आएको छ, पछि बौद्ध र जैन धर्म जस्ता सम्प्रदायिक धर्महरूको विस्तारले समृद्ध भयो र त्यसपछि इस्लामिक र स्वदेशी विश्वास प्रणालीहरूले यसलाई आकार दिएका छन् (Shrestha, 2017) । यसरी मधेशमा धर्मको ऐतिहासिक मार्गले प्रसार, अनुकूलन र मिश्रधर्मिताका प्रक्रियाहरूको प्रतिबिम्ब प्रस्तुत गर्दछ ।

प्रारम्भिक ऐतिहासिक समयमा, वेद धर्मको प्रसारले क्षेत्रमा हिन्दू परम्पराको प्रभुत्वको आधार तयार पारेको थियो । भारतीयमूलका आर्य समूहहरूको इन्डो-गङ्गीय मैदानतर्फको आप्रवासनले ब्राह्मणिक अभ्यासहरूको स्थापनामा योगदान पुऱ्यायो, जसमा यज्ञ, जातीय सङ्गठन र धार्मिक ग्रन्थहरूको संहिताकरण समावेश थियो । भक्तिपूर्ण आन्दोलन र स्थानीय परम्पराहरू समावेश गर्दै समयक्रममा यी अभ्यासहरूले अधिक जटिल रूपको हिन्दू धर्ममा रूपान्तरण पाए ।मिथिला क्षेत्र, जुन मधेशसँग ठुलो मात्रामा आश्रित हुन्छ, हिन्दू अध्ययन र संस्कारिक अधिकारको एक प्रमुख केन्द्र बनेको थियो ।विशेष गरी जनक राजाहरूको शासनकालमा, जो प्रायः उपनिषदमा पाइने दार्शनिक परम्परासँग सम्बन्धित छन् (Jha, 2018) । यो ऐतिहासिक आधारले आजको मधेसी समुदायका धार्मिक अभ्यासहरूमा अझै प्रभाव पारिरहेको छ ।

विक्रम पूर्वको छैटौँ शताब्दीमा बौद्ध धर्मको उदय र प्रसारले यस क्षेत्रको धार्मिक इतिहासमा अर्को महत्त्वपूर्ण चरण अङ्कित गऱ्यो । यद्यपि बौद्ध धर्म नजिकैको लुम्बिनीमा उत्पन्न भयो । सामाजिक अन्तर्सञ्जाल, व्यापार मार्ग र राजकीय संरचनाहरू मार्फत यसको प्रभाव मधेशको मैदानसम्म पुगेको थियो । अहिंसा, करुणा र त्यागमाथि जोड दिने बौद्ध शिक्षाले सामाजिक तहहरूमा अनुयायीहरूलाई आकर्षित गऱ्यो, जसले धार्मिक बहुलताका लागि योगदान पुऱ्यायो। तथापि, समयक्रममा हिन्दू धर्मको पुनरुत्थान र बौद्ध अभ्यासहरूको हिन्दू ढाँचामा समाहित हुने प्रक्रियाले मैदानमा बौद्ध धर्मलाई क्रमशः कम गरायो । यसले क्षेत्रका परम्पराबीचको द्रव्यमानशील सीमा दर्शाउँछ (Gellner, 2001) ।

मध्यकालीन समयमा इस्लामको आगमन र एकत्रीकरणले मधेशको धार्मिक परिदृश्यमा नयाँ आयामहरू थप्यो । मुस्लिम व्यापारी, सूफी मिशनरी र पछि दिल्ली सल्तनत र मुग़ल साम्राज्यका राजनीतिक प्रभावहरूले इस्लामिक विश्वास र अभ्यासहरूको प्रसारमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेले । विशेष गरी सूफीवादले स्थानीय संस्कृति समावेश गर्दै इस्लामको स्थानीयकरण र आध्यात्मिक समावेशितालाई प्रवर्द्धन गऱ्यो । मस्जिद, मठ र मदरसाहरू धार्मिक र सामाजिक जीवनका महत्त्वपूर्ण केन्द्र बने, जसले मधेशमा स्थायी मुस्लिम उपस्थितिको स्थापना गर्न योगदान पुऱ्यायो (Sijapati, 2013) ।

यस समयमा हिन्दू र मुस्लिम समुदायहरूको सहअस्तित्व र अन्तरक्रिया पनि देखियो, जसले धार्मिक अनुकूलन र पारस्परिक प्रभावका ढाँचाहरूलाई आकार दियो।

आधुनिक र उपनिवेशकालीन समयमा, मधेशका धार्मिक परम्पराहरू राजनीतिक र सामाजिक–आर्थिक परिस्थितिको परिवर्तनसँगै विकास हुँदै गए। यद्यपि नेपाललाई औपचारिक रूपमा उपनिवेशमा राखिएको थिएन, ब्रिटिश भारतसँगको नजिकाइले तराई क्षेत्रमा धार्मिक र सांस्कृतिक अभ्यासमा अप्रत्यक्ष प्रभाव पाऱ्यो । बढ्दो गतिशीलता, व्यापार र प्रशासनिक सुधारहरूले समुदायबीच अन्तरक्रियालाई सहज बनायो र नयाँ धार्मिक सङ्गठन र सुधार आन्दोलनहरूको सुरुवात गऱ्यो। भक्तिपरम्पराले प्रेरित हिन्दू सुधारक आन्दोलनहरूले व्यक्तिगत भक्ति र सामाजिक समानतामा जोड दिए, जसले क्षेत्रका धार्मिक अभ्यासहरूलाई पुनःआकार दियो (Burghart, 1984)।

समकालीन समयमा, मधेसी समुदायका धार्मिक परम्पराहरू आधुनिकता, शहरीकरण र विश्वव्यापीकरणको प्रक्रियाबाट प्रभावित भएका छन्। यी शक्तिहरूले धार्मिक अभ्यासमा निरन्तरतासँगै रूपान्तरणमा पनि योगदान पुऱ्याएका छन्। परम्परागत संस्कार, पर्व र संस्थाहरू सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलिरहे पनि, जीवनशैलीको परिवर्तन, आप्रवासन र विश्वव्यापी विचारसँगको सम्पर्कले धार्मिक विश्वासहरूको पुनर्व्याख्या र अनुकूलनलाई उत्प्रेरित गरेको छ। सञ्चार माध्यम, शिक्षा र अन्तर्राष्ट्रिय नेटवर्कको बढ्दो भूमिका पनि धार्मिक ज्ञानको प्रसार र नयाँ धार्मिक अभिव्यक्तिहरूको उदयमा सहयोग पुऱ्याएको छ (Sijapati, 2013)।

यी रूपान्तरणहरूका बाबजुद, मधेशमा धार्मिक परम्पराहरूको ऐतिहासिक विकास लचकता र अनुकूलनशीलताबाट परिचित छ । यस क्षेत्रको धार्मिक इतिहासले परिवर्तनमार्फत निरन्तरताको ढाँचा देखाउँछ, जहाँ पुराना परम्पराहरू विस्थापित नभई पुनर्व्याख्या र विकासशील सांस्कृतिक सन्दर्भमा समाहित हुन्छन्। यस ऐतिहासिक तहले मधेसी समुदायको पहिचान र सामाजिक संरचनालाई आकार दिने जटिल र बहुलतावादी धार्मिक परिवेश सिर्जना गरेको छ।

१३.३ समुदाय पहिचानमा धर्मको भूमिका

धर्मले नेपालका मधेसी समुदायको सामूहिक पहिचान निर्माणमा केन्द्रीय भूमिका खेल्दछ। यसले केवल आध्यात्मिक ढाँचा मात्र नभई सांस्कृतिक पहिचानको चिन्हको रूपमा काम गर्दछ, जसले मधेसी जनतालाई देशका अन्य जातीय समूहहरूबाट छुट्याउँछ । मधेश क्षेत्र धार्मिक विविधताले सम्पन्न छ, जहाँ हिन्दू धर्म, इस्लाम र बौद्ध धर्म स्वदेशी परम्परासँगै अभ्यास गरिन्छ। यी विविध विश्वासहरूले साझा सम्बन्धको भावना उत्पन्न गर्छन् भने समुदायभित्र फरक सांस्कृतिक पहिचानलाई पनि मजबुत बनाउँछन् (Sharma, 2018)। यसरी धर्मले एकताबोध र भिन्नताको शक्तिका रूपमा काम गर्दछ, समान संस्कार र मूल्यहरूको माध्यमबाट व्यक्तिहरूलाई बाँध्दै उप-समूहहरूको विशिष्ट परम्परालाई संरक्षण गर्छ।

मधेसी पहिचानमा धर्मको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष मध्ये एक हो समुदायको सुसङ्गठितता र सहअस्तित्वमा भूमिका। छठ, ईदर होली जस्ता धार्मिक पर्वहरू केवल आध्यात्मिक अनुष्ठान मात्र होइनन्, सामाजिक कार्यक्रमहरू हुन् जसले अन्तरव्यक्तिगत सम्बन्ध र सामूहिक एकतालाई मजबुत बनाउँछन्। यी अवसरहरूले समुदायको सहभागिता सुनिश्चित गर्छन् र धार्मिक अभ्यास सामाजिक जीवनसँग अपरिहार्य रूपमा जडित रहेको विचारलाई सुदृढ पार्छन् (Yadav,

2020)। संस्कार, अनुष्ठान र तीर्थयात्राको माध्यमबाट मधेसीहरूले आफ्नो सांस्कृतिक सम्पदा पुनः पुष्टि गर्छन् र मूल्यहरू पुस्तान्तरणको माध्यमबाट हस्तान्तरण गर्छन्, जसले आधुनिकता र आप्रवासनको बाबजुद पहिचानको निरन्तरतालाई सुनिश्चित गर्दछ।

धार्मिक संस्था पनि समुदाय पहिचानको संरक्षकको रूपमा काम गर्छन्। मन्दिर, मस्जिद र धार्मिक स्थलहरूले भौतिक रूपमा समुदायसँगको सम्बन्धको प्रतीकको रूपमा कार्य गर्दछन्। यी स्थलहरू केवल पूजा स्थल मात्र होइनन्; यी सामूहिक स्मृति र सांस्कृतिक सम्पदाका सङ्ग्रहालय हुन् (Singh, 2019)। धार्मिक नेताहरू र संस्थाहरूको उपस्थितिले नैतिक आचरण निर्देशन, सामाजिक विवादको मध्यस्थता र सांस्कृतिक संरक्षणको माध्यमबाट पहिचानलाई अझ सुदृढ बनाउँछ। यसरी धर्मले आध्यात्मिक मार्गदर्शन र सामाजिक शासन दुवै प्रदान गर्दै मधेसी समुदायको विशिष्टताको भावना बलियो बनाउँछ।

मधेसी क्षेत्रको धर्म भाषा, लुगा र मौखिक परम्पराहरू जस्ता सांस्कृतिक पहिचान चिन्हहरूसँग गहिरो रूपमा जोडिएको छ। लोकविश्वास, गीत र कथाहरूले प्रायः धार्मिक सन्देश समेट्छन्, जसले आध्यात्मिकतालाई दैनिक जीवनमा समाहित गर्छ। धर्मको यो सांस्कृतिक अभ्यासमा समावेशीकरणले सुनिश्चित गर्छ कि पहिचान केवल औपचारिक संस्कारसम्म सीमित नहुने, तर सामाजिक अस्तित्वका सबै पक्षमा प्रवेश गर्ने छ (Khanal, 2021)। उदाहरणको रूपमा, स्थानीय देवता र सन्तसँग सम्बन्धित मौखिक परम्पराले सामूहिक स्मृतिलाई हस्तान्तरण गर्ने माध्यमको रूपमा काम गर्छ, जसले कथनमार्फत पहिचानलाई निरन्तरता दिन्छ।

साथै, धर्मले व्यापक राष्ट्रिय र वैश्विक सन्दर्भमा पहिचान वार्ता गर्ने भूमिका पनि खेल्दछ। मधेसी समुदायले प्रायः आफ्ना धार्मिक परम्पराहरूलाई सांस्कृतिक समानताका विरुद्ध र स्वतन्त्रता संरक्षणको माध्यमको रूपमा प्रस्तुत गर्छ। विश्वव्यापीकरण र शहरीकरणको सन्दर्भमा, धार्मिक अभ्यासहरूले व्यक्तिहरूलाई जरा गाडेको अनुभव दिन्छ, जसले परम्परा र आधुनिकताको सन्तुलन कायम गर्न मद्दत गर्दछ (Jha, 2022)। यस गतिशीलताले देखाउँछ कि धर्म स्थिर मात्र नभई अनुकूलनीय पनि हो, जसले मधेसीहरूलाई परम्परा र आधुनिकतालाई सन्तुलनमा राख्दै सांस्कृतिक पहिचान संरक्षण गर्न सक्षम बनाउँछ।

निष्कर्षमा, मधेसी समुदायमा धर्म बहुआयामी शक्ति हो जसले संस्कार, संस्था, सांस्कृतिक अभ्यास र सामूहिक स्मृतिको माध्यमबाट पहिचान निर्माण गर्छ। यसले समुदाय भित्र एकता प्रदान गर्छ, मधेसी संस्कृति अन्य समुदायबाट पृथक बनाउँछ र बाह्य दबाबको सामना गर्न लचिलोपन प्रदान गर्दछ। यसैले धर्मको संरक्षण मधेसी पहिचानको संरक्षणसँग अपरिहार्य रूपमा जोडिएको छ।

१३.४ धार्मिक संस्था र पवित्र स्थलहरू

धार्मिक संस्था र पवित्र स्थलहरू मधेसी समुदायमा सांस्कृतिक पहिचान र आध्यात्मिक जीवनको संरक्षणका लागि आधारभूत छन्। यी केवल पूजा स्थल मात्र नभई सामाजिक अन्तरक्रिया, सांस्कृतिक हस्तान्तरण र समुदाय प्रशासनका केन्द्रको रूपमा पनि कार्य गर्दछन्। मधेश क्षेत्रमा रहेका मन्दिर, मस्जिद, मठ र धार्मिक स्थलहरूले शताब्दीयौँ पुराना

परम्परालाई प्रतिनिधित्व गर्दछन् र सामूहिक स्मृतिका ठोस प्रतीकको रूपमा काम गर्छन् । यी संस्थाहरूले समुदायलाई यसको पवित्र भूगोलसँग जोडेर पहिचान र पुस्तान्तरणमा निरन्तरता सुनिश्चित गर्दछन् (Sharma, 2019)।

शिव, विष्णु र दुर्गा जस्ता देवीदेवताहरूलाई पूजा गर्न निर्मित मन्दिरहरू हिन्दू मधेसी पहिचानका केन्द्र बिन्दु हुन् । यी मन्दिरहरू संस्कार, पर्व र अनुष्ठान सम्पन्न गरिने स्थानका रूपमा कार्य गर्दछन् । जसले धार्मिक अभ्यास कायम राख्दै सांस्कृतिक एकतालाई सुदृढ बनाउँछ । यसैगरी, क्षेत्रका मस्जिदहरू मुस्लिम जनसङ्ख्यासँग सम्बन्धित रूपमा महत्त्वपूर्ण छन्, जहाँ प्रार्थना, शिक्षा र सामुदायिक एकता कायम गरिन्छ । यी पवित्र स्थलहरू अलगावमा अवस्थित संरचना मात्र होइनन्; ती जनजीवनमा गहिरो रूपमा समाहित छन्, सामाजिक मान्यतालाई आकार दिँदै नैतिक आचरणमा मार्गदर्शन गर्दछन् (Yadav, 2021) । एउटै भौगोलिक क्षेत्रमा मन्दिर र मस्जिदको सहअस्तित्वले मधेसी समाजको बहुलवादी स्वभावलाई पनि प्रतिबिम्बित गर्दछ ।

मधेश क्षेत्रका पवित्र स्थलहरूले प्रायः ऐतिहासिक र पौराणिक महत्त्व राख्दछन् । सीताको जन्मस्थानका रूपमा पूजनीय जनकपुर जस्ता तीर्थस्थलहरूले नेपाल र भारतभरिका भक्तजनलाई आकर्षित गर्दछन्, जसले अन्तर्राष्ट्रिय धार्मिक सम्बन्धलाई सुदृढ बनाउँछ (Singh, 2020) । यी स्थलहरू केवल आध्यात्मिक चिन्ह मात्र नभई सांस्कृतिक सम्पदाका अभिलेख हुन्, जसले मधेसी समुदायको पहिचानमा योगदान पुऱ्याउँछन् । तीर्थयात्राका कार्यले सामुदायिक सम्बन्धलाई बलियो बनाउँछन्, किनभने पवित्र स्थलतर्फ सामूहिक यात्रा एकता र साझा भक्ति प्रवर्द्धन गर्छन् ।

धार्मिक संस्थाहरू शिक्षा र ज्ञान हस्तान्तरणमा पनि निर्णायक भूमिका खेल्दछन् । मठ, मन्दिर र सामुदायिक धार्मिक केन्द्रहरूले मौखिक परम्परा, शास्त्र र लोककथाहरूको सङ्ग्रहको रूपमा कार्य गर्दछन् । धार्मिक नेताहरू यी परम्पराका संरक्षकको रूपमा कार्य गरेर मूल्य र अभ्यासहरूलाई नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण सुनिश्चित गर्दछन् (Khanal, 2022) । प्रवचन, शिक्षण र संस्कारमार्फत उनीहरूले समाजको नैतिक संरचना सुदृढ पार्दै सामाजिक परिवर्तनको बीचमा सांस्कृतिक पहिचान कायम राख्दछन् ।

पवित्र स्थलहरू सांस्कृतिक पर्व र संस्कारसँग पनि गहिरो रूपमा सम्बन्धित छन् । उदाहरणका लागि, छठ पर्व, नदी किनार र पोखरीहरूमा सम्पन्न हुने, प्राकृतिक परिदृश्यलाई पवित्र स्थलमा रूपान्तरण गर्दछ । यी स्थलहरू सामूहिक पूजा केन्द्र बिन्दु बनिरहेका छन्, जहाँ सामूहिक सहभागिताले पहिचान र समुदायसँगको सम्बन्धलाई बलियो बनाउँछ (Jha, 2023) । प्राकृतिक स्थलको पवित्रता धर्म र भूगोलको एकीकरणलाई उजागर गर्दै वातावरणमै आध्यात्मिकता स्थापित गर्दछ ।

आधुनिक समयमा, धार्मिक संस्था र पवित्र स्थलहरू शहरीकरण, आधुनिकता र आप्रवासनबाट चुनौतीहरू भोगिरहेका छन् । यद्यपि, ती मधेसी पहिचानका दृढ प्रतीकको रूपमा विद्यमान छन् । यी स्थलहरूको संरक्षण-दस्तावेजीकरण, पुनर्स्थापना र सामुदायिक पहलमार्फत—सांस्कृतिक सम्पदाको सुरक्षा गर्न महत्त्वपूर्ण छ । मन्दिर, मस्जिद र धार्मिक स्थलहरूको निरन्तर प्रासङ्गिकताले देखाउँछ कि मधेश क्षेत्रको धर्म केवल व्यक्तिगत विश्वास प्रणाली मात्र होइन, समुदायको पहिचान, एकता र सांस्कृतिक निरन्तरताको समर्थन गर्ने सार्वजनिक संस्था पनि हो ।

१४. धार्मिक अभ्यास र संस्कारहरू

१४. १ परम्परागत धार्मिक पर्वहरू

मधेसी समुदायका परम्परागत धार्मिक पर्वहरू केवल आध्यात्मिक अनुष्ठान मात्र नभई सांस्कृतिक प्रदर्शनका रूपमा पनि कार्य गर्दछन्, जसले सामूहिक पहिचानलाई बलियो बनाउँछ । उदाहरणका लागि, छठ पर्वलाई विस्तृत संस्कारहरू सहित मनाइन्छ, जसमा उपवास, नदीमा स्नान, रातभरको जाग्रामर उदाउँदो तथा अस्ताउँदो सूर्यप्रति पूजा समावेश हुन्छ । यस पर्वले पवित्रता, अनुशासनर भक्तिको मूल्यलाई जोड दिन्छ भने परिवार र समुदायबीचको सम्बन्धलाई पनि सुदृढ बनाउँछ (Sharma, 2019)।

रंगको पर्व होली पनि प्रमुख पर्व हो, जसले धार्मिक सीमाना नाघेर हिन्दू र मुस्लिम समुदायबीच एकता प्रवर्द्धन गर्दछ । रंग फ्याँक्ने र लोकगीत गाउने उत्सवहरूले धर्म, आनन्द र सामाजिक अन्तरक्रियाको समन्वयलाई उजागर गर्दछ (Yadav, 2021)।

दीपावली, जहाँ दीप प्रज्वलन गरिन्छ र देवी लक्ष्मीको पूजा गरिन्छ, अन्धकारमाथि प्रकाश र असत्यमाथि सत्यको विजयको प्रतीक हो । यसले नैतिक मूल्यलाई सुदृढ बनाउँछ भने सांस्कृतिक निरन्तरताको सूचकको रूपमा पनि काम गर्छ । मुस्लिम समुदायका लागि इद अल-फित्र र इद अल-अधा पनि समान रूपमा महत्त्वपूर्ण छन्, जसले दान, बलिदान र सामुदायिक एकतालाई जोड दिन्छ । यी पर्वहरूले सामूहिक रूपमा देखाउँछन् कि मधेश क्षेत्रमा धार्मिक विविधताले साझा सांस्कृतिक पहिचानमा योगदान पुऱ्याउँछ भने विशिष्ट परम्पराहरूको संरक्षण पनि सुनिश्चित गर्दछ (Singh, 2020)।

१४. २ संस्कार र अनुष्ठानहरू

मधेसी समुदायमा संस्कार र अनुष्ठानहरूले जीवनचक्रका महत्त्वपूर्ण घटनाहरूलाई चिन्हित गर्छन् र धार्मिक पहिचानलाई बलियो बनाउँछन् । उदाहरणका लागि, हिन्दू विवाह संस्कारहरूमा कन्यादान (कन्यालाई विवाहमा दिने) र सप्तपदी (पवित्र आगोको वरिपरि सात पाइला चाल्ने) जस्ता जटिल अनुष्ठानहरू समावेश हुन्छन्, जसले वैवाहिक सम्बन्धको पवित्रता र परिवारिक वंशको निरन्तरता दर्शाउँछ (Khanal, 2022) । मुस्लिम विवाह संस्कारहरू, जो निकाह सम्झौतामा केन्द्रित हुन्छन्, पारस्परिक सहमति र समुदायको सहभागितामा जोड दिन्छन्, जसले धार्मिक मूल्य र सामाजिक मान्यतालाई दुवै प्रतिबिम्बित गर्छ ।

मृत्यु संस्कारहरू पनि धार्मिक पहिचान सुदृढ पार्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । हिन्दू जलाशय किनारमा दाह संस्कारले आत्माको शुद्धि र मुक्तिको प्रतीक प्रस्तुत गर्छ भने मुस्लिम अन्त्येष्टि संस्कारले नम्रता र ईश्वरको अगाडि समानताको महत्त्व देखाउँछ । यी अनुष्ठानहरूले केवल आध्यात्मिक समापन मात्र प्रदान गर्दैनन्, तर समुदायिक एकतालाई पनि पुन: पुष्टि गर्छन्, किनकि विस्तार परिवार र छिमेकीहरूले शोक र सम्झनामा सहभागिता जनाउँछन् (Jha, 2023) । यसरी, संस्कार र अनुष्ठानहरू सांस्कृतिक आधारको रूपमा कार्य गर्छन्, जसले धार्मिक पहिचानलाई दैनिक जीवनमा गहिरो रूपमा जोडेर राख्दछ ।

१४.३ तीर्थयात्रा र पवित्र भूगोल

मधेसी क्षेत्रमा तीर्थयात्राले व्यक्तिहरूलाई पवित्र भूगोल र सामूहिक स्मृतिसँग जोड्छ। सीताको जन्मस्थलको रूपमा पूज्य जनकपुर हिन्दू तीर्थस्थलको रूपमा महत्त्वपूर्ण छ र नेपाल तथा भारतबाट भक्तजनहरूलाई आकर्षित गर्छ । जनकपुरतर्फको तीर्थयात्रा केवल आध्यात्मिक यात्रा मात्र होइन, सांस्कृतिक पहिचानको पुन: पुष्टि पनि हो, जसले मधेसी हिन्दूहरूलाई दक्षिण एशियाली परम्परासँग जोड्छ (Singh, 2020)। सिताजी र रामजीको विवाहको स्मरणमा वार्षिक विवाह पञ्चमी महोत्सव जनकपुरलाई भक्तिभाव र सांस्कृतिक आदान-प्रदानको जीवित केन्द्रमा रूपान्तरण गर्दछ।

मुस्लिम समुदायका लागि स्थानीय मस्जिद र दरगाह तीर्थस्थलको रूपमा कार्य गर्छन्, जसले समुदाय भित्र पवित्र स्थलसँगको सम्बन्ध बलियो बनाउँछ। तीर्थयात्रा अभ्यासहरूले धर्म र भूगोलको समन्वयलाई उजागर गर्छन्, किनकि नदी, पोखरी र जङ्गलहरू अनुष्ठान र पूजा मार्फत पवित्र बनाइन्छन् (Sharma, 2019)। यी पवित्र भू-परिदृश्यहरूले सामूहिक स्मृतिलाई समेट्छन्, जसले धार्मिक पहिचानलाई आध्यात्मिक भक्तिभाव र पर्यावरणीय प्रतीकात्मकता दुवैमा जोडेर यसको सम्बन्धलाई मजबुत बनाउँछ।

१४. ४ मौखिक धार्मिक परम्परा र लोकविश्वास

मौखिक परम्परा र लोकविश्वास मधेश क्षेत्रमा धार्मिक पहिचानको संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण छन्। लोककथाहरू, गीतहरू र सामूहिक कथावाचनले देवी-देवता, साधु र स्थानीय नायकहरूको कथाहरू प्रवाह गर्छन्, जसले सांस्कृतिक स्मृतिमा आध्यात्मिकता बुनिन्छ (Khanal, 2022)। यी मौखिक परम्पराहरू प्रायः धार्मिक र सांस्कृतिक तत्त्वहरूको मिश्रण हुन्छन्, जसले समुदायका सबै सदस्यहरूलाई, साक्षरता स्तर जति पनि भए, पहुँचयोग्य बनाउँछ।

लोकविश्वासहरूले धर्म र पारिस्थितिकीको समन्वयलाई पनि उजागर गर्छन्। नदी, रुख र जनावरप्रति श्रद्धा समुदायको प्रकृतिसँग आध्यात्मिक सम्बन्ध देखाउँछ। उदाहरणका लागि, हिन्दू घरमा तुलसीको पूजा पवित्रता र संरक्षणको प्रतीक हो भने, बाली सम्बन्धी लोकअनुष्ठानहरूले दैवी शक्ति प्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्छ (Yadav, 2021)। यसरी मौखिक परम्पराहरू अनौपचारिक नैतिक शिक्षणका माध्यमको रूपमा कार्य गर्छन्, व्यवहारलाई मार्गदर्शन गर्छन् र सामुदायिक मूल्यहरूलाई सुदृढ बनाउँछन्। यी परम्पराहरूको संरक्षणमार्फत, मधेसी समुदायले धार्मिक पहिचानलाई जीवित, अनुकूल र सांस्कृतिक सम्पदामा गहिरो रूपमा जडित राख्छ।

१५. धार्मिक संस्था र सांस्कृतिक सम्पदा

१५.१ मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थलहरू

मधेसी क्षेत्रमा मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थलहरू केवल धार्मिक संरचना मात्र नभई सांस्कृतिक सम्पदा र सामूहिक पहिचानका प्रतीक हुन्। जनकपुरस्थित जानकी मन्दिर जस्ता हिन्दू मन्दिरहरू वास्तुकला र सांस्कृतिक गर्वको प्रतीक हुन्। यी मन्दिरहरूले विवाह पञ्चमी जस्ता प्रमुख पर्वहरू आयोजना गर्दछन्, जसले हजारौं भक्तजनलाई आकर्षित गरी नेपाल र भारतबीचको अन्तर्राष्ट्रिय धार्मिक सम्बन्धलाई बलियो बनाउँछ (Singh, 2020)। त्यस्तै, मस्जिदहरू मधेसी मुस्लिम समुदायका लागि महत्त्वपूर्ण केन्द्रका रूपमा कार्य गर्छन्, जहाँ प्रार्थना, शिक्षा र सामाजिक एकता सुनिश्चित हुन्छ।

यी प्रायः शहर र गाउँको केन्द्रमा अवस्थित हुन्छन्, जसले समावेशिता र ऐक्यबद्धताको प्रतीकको रूपमा काम गर्छ (Yadav, 2021)। नदी किनार, पोखरी र जङ्गलजस्ता पवित्र स्थलहरू छठ जस्ता अनुष्ठानमार्फत पवित्र बनाइन्छन्, जसले प्राकृतिक भू-परिदृश्यलाई आध्यात्मिक स्थानमा रूपान्तरण गर्छ। यी स्थलहरूले धर्म र भूगोलको समन्वयलाई दर्शाउँछन्, मधेसी समुदायलाई पवित्र वातावरणसँग जोडेर राख्छन् (Sharma, 2019)।

१५.२ मठ, मन्दिर तथा धार्मिक केन्द्रहरू

मठ, मन्दिर र धार्मिक केन्द्रहरूले मधेश क्षेत्रमा आध्यात्मिक परम्पराको संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्छन्। स्थानीय साधु तथा लोकदेवताहरूका लागि समर्पित मन्दिरहरू सानो आकारका भए पनि सांस्कृतिक अर्थमा धनी हुन्छन्। यी स्थलहरूले मौखिक परम्पराको केन्द्रको रूपमा कार्य गर्छन्, जहाँ कथाहरू, गीतहरू र अनुष्ठानहरू पुस्तौँपुस्ताले हस्तान्तरण हुन्छन् (Khanal, 2022)। मठहरू, यद्यपि मन्दिर र मस्जिदको तुलनामा कम छन्, बौद्ध अभ्यास, ध्यान र शिक्षणका लागि स्थान प्रदान गर्छन्। यसले क्षेत्रको धार्मिक विविधतालाई उजागर गर्छ र अन्तर-सांस्कृतिक संवादलाई प्रोत्साहित गर्छ। धार्मिक केन्द्रहरूले शिक्षणको केन्द्रको रूपमा पनि काम गर्छन्, जहाँ ग्रन्थ, भजन र लोककथाहरू युवा पुस्तालाई सिकाइन्छ । यी संस्थाहरूले धार्मिक ज्ञानको संरक्षण र आधुनिक सन्दर्भमा अनुकूलन सुनिश्चित गरेर सांस्कृतिक पहिचानलाई आधुनिककरणको समयमा टिकाउ बनाउँछन् (Jha, 2023)।

१५.३ धार्मिक नेताहरू र संस्थाहरूको भूमिका

धार्मिक नेताहरू र संस्थाहरू मधेश क्षेत्रमा सांस्कृतिक सम्पदा र नैतिक अधिकारका संरक्षक हुन्। पुजारी, इमाम र साधुहरूले अनुष्ठान, संस्कार र नैतिक शिक्षणमार्फत समुदायलाई मार्गदर्शन गर्छन्, आध्यात्मिक मूल्य र सामाजिक मान्यतालाई सुदृढ बनाउँछन्। उनीहरूको प्रभाव धार्मिक अभ्यासभन्दा बाहिर फैलिन्छ, किनकि उनीहरूले प्रायः विवाद समाधान, सामाजिक मेलमिलाप प्रवर्धन र सांस्कृतिक संरक्षणको वकालत गर्छन् (Sharma, 2019)। मन्दिर ट्रस्ट र मस्जिद समिति जस्ता संस्थाहरू पवित्र स्थलहरूको व्यवस्थापन, पर्वहरूको आयोजना र सामुदायिक कल्याण कार्यक्रमहरूको निगरानी गर्छन्। यसले सुनिश्चित गर्छ कि धार्मिक सम्पदा जीवित र समसामयिक समाजमा प्रासङ्गिक रहिरहोस्। धार्मिक नेताहरूले पुस्तान्तरणमा ज्ञान हस्तान्तरणमा पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्, विश्वव्यापीकरण र शहरीकरणको दबाबबाट परम्पराहरूलाई जोगाउँछन् (Singh, 2020)। उनीहरूको अधिकारले स्थिरता र निरन्तरता प्रदान गर्छ, जसले धार्मिक पहिचानलाई समुदायको जीवनमा गहिरो रूपमा जडित राख्छ।

१५.४ सामुदायिक धार्मिक सङ्गठनहरू

सामुदायिक धार्मिक सङ्गठनहरू सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण र सामाजिक एकता प्रवर्धनमा महत्त्वपूर्ण छन्। यी सङ्गठनहरू प्रायःसमाजको तल्लो स्तर अर्थात् आधारभूत तहमा उदय हुन्छन्, मन्दिर, मस्जिद, मठ र पर्वहरूको संरक्षणका लागि स्रोतहरू जुटाउँछन्। उनीहरूले सांस्कृतिक कार्यक्रम, धार्मिक शिक्षा कक्षा र जनचेतनामूलक अभियानहरू आयोजना गरेर सामुदायिक पहिचान सुदृढ बनाउँछन् (Yadav, 2021)। यस्ता सङ्गठनहरूले अन्तरधार्मिक संवादलाई पनि प्रोत्साहन गर्छन्, मधेश क्षेत्रमा हिन्दू, मुस्लिम र बौद्ध समुदायबीच सहयोगलाई प्रवर्धन

गर्छन् । समावेशिता र मेलमिलापको प्रवर्धनमार्फत, यी सङ्गठनहरूले सामाजिक परिवर्तनको समयमा धार्मिक परम्पराको लचकता सुनिश्चित गर्छन् । थप रूपमा, सामुदायिक सङ्गठनहरूले मौखिक परम्परा दस्तावेजीकरण, धार्मिक अभ्यासहरूको अभिलेख र सम्पदा संरक्षणमा सरकारी समर्थनको वकालतमा भूमिका खेल्छन् (Khanal, 2022) । उनीहरूको प्रयासले धार्मिक संस्थाहरूलाई सक्रिय, उत्तरदायी र समुदायको आवश्यकता सँग गहिरो रूपमा जोडिएको राख्छ ।

१६. धार्मिक संरक्षणको वर्तमान स्थिति

१६.१ धार्मिक अनुष्ठान र परम्पराको संरक्षण

मधेसी समुदायले आधुनिकीकरण र विश्वव्यापीकरणले सिर्जना गरेका चुनौतीहरूका बाबजुद पनि आफ्नो धार्मिक अनुष्ठान र परम्परालाई निरन्तर जोगाइरहेको छ । छठ, होली, दिवाली र ईद जस्ता पर्वहरू समुदायको जीवनमा केन्द्रिय भूमिका खेल्छन् र भक्तिपूर्ण तथा सामूहिक सहभागितासँग मनाइन्छन् । यी अनुष्ठान केवल आध्यात्मिक अभ्यास मात्र नभई सांस्कृतिक प्रस्तुतीकरण पनि हुन्, जसले समुदायको पहिचान र सामाजिक एकतालाई बलियो बनाउँछ (Sharma, 2019) । यी परम्पराहरूको निरन्तरता समुदायको सांस्कृतिक सम्पदा जोगाउने क्षमताको द्योतक हो ।

साथै, केही परम्परागत अभ्यासहरू रूपान्तरणको प्रक्रियामा छन् । उदाहरणका लागि, ग्रामीण समुदायहरूले अझै परम्परागत ढाँचामा अनुष्ठानहरू पालन गर्छन्, तर शहरी मधेसीहरूले प्रायः आधुनिक जीवनशैलीसँग मेल खाने गरी तिनीहरूलाई अनुकूलित गर्छन् । यस अनुकूलनले परम्पराको निरन्तरता सुनिश्चित गर्दै अभ्यासमा लचकता प्रदान गर्छ (Yadav, 2021) । यसरी, संरक्षण स्थिर छैन, बरु गतिशील छ, जसले समुदायको परम्परा र समकालीन यथार्थबीच सन्तुलन कायम गर्ने क्षमता दर्शाउँछ ।

१६.२ पुस्तान्तरणमा धार्मिक ज्ञानको हस्तान्तरण

पुस्तान्तरण मार्फत धार्मिक ज्ञानको हस्तान्तरण मधेश क्षेत्रमा संरक्षणको आधारशिला बनेको छ । बुढापाका सदस्यहरूले अनुष्ठान, मौखिक परम्परा र लोकविश्वासहरू युवा सदस्यहरूलाई सिकाउने महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छन् । यस अन्तर-पुस्तान्तरणले सांस्कृतिक स्मृतिलाई कायम राख्छ र धार्मिक पहिचान अटूट रहन्छ (Khanal, 2022) । पुजारी र इमामजस्ता धार्मिक नेताहरू पनि अनुष्ठान र नैतिक शिक्षणमार्फत युवाहरूलाई मार्गदर्शन गरेर योगदान पुर्याउँछन् ।

तर, प्रवास, शहरीकरण र विश्वव्यापी संस्कृतिको प्रभावले हस्तान्तरण प्रक्रियामा चुनौतीहरू सिर्जना गर्छ । युवा पुस्ताले प्रायः आधुनिक शिक्षा र रोजगारीको अवसरलाई प्राथमिकता दिन्छन्, जसले परम्परागत अभ्यासहरूसँगको उनीहरूको संलग्नतालाई घटाउन सक्छ (Jha, 2023) । यस बावजुद, सामुदायिक पहल र धार्मिक संस्थाहरू सक्रिय रूपमा यस अन्तरलाई जोड्ने काम गरिरहेका छन्, जसले युवाहरूलाई धार्मिक परम्परामा सिक्न र सहभागी हुन उपयुक्त स्थान उपलब्ध गराउँछ ।

१६.३ धार्मिक शिक्षा र सांस्कृतिक अभ्यास

धार्मिक शिक्षा मधेश क्षेत्रमा सांस्कृतिक अभ्यासको निरन्तरतामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थलहरूले प्रायः अनौपचारिक विद्यालयको रूपमा कार्य गर्छन्, जहाँ ग्रन्थ, भजन र मौखिक परम्परा सिकाइन्छ । यी

संस्थाहरूले युवा पुस्तालाई आफ्नो सांस्कृतिक सम्पदासँग जोडेर राख्छन् र आधुनिक शिक्षण प्रणालीसँग मेल खाने क्षमतामा सहयोग गर्छन् (Singh, 2020) । धार्मिक शिक्षाले नैतिक मूल्यहरूलाई पनि बलियो बनाउँछ, व्यवहारको मार्गदर्शन गर्छ र सामुदायिक पहिचानलाई सुदृढ बनाउँछ ।

त्यसैगरी, कथावाचन, लोकसङ्गीत र सामूहिक अनुष्ठानजस्ता सांस्कृतिक अभ्यासहरू धार्मिक शिक्षासँग समायोजन गरिएका छन् । यी अभ्यासहरूले सिकाइलाई पहुँचयोग्य र रोचक बनाउँछन्, जसले धार्मिक ज्ञान केवल औपचारिक शिक्षामा सीमित नभई दैनिक जीवनमा समाहित रहोस् सुनिश्चित गर्छ (Sharma, 2019) । शिक्षा र सांस्कृतिक अभिव्यक्तिलाई संयोजन गरेर, मधेसी समुदाय आफ्नो परम्परालाई जोगाउँछ, जुन बुढापाका र युवापुस्ता दुवैसँग सँगसँगै प्रतिध्वनित हुन्छ ।

१६.४ धार्मिक सम्पदाको दस्तावेजीकरण

धार्मिक सम्पदाको दस्तावेजीकरण मधेश क्षेत्रमा बढ्दो महत्त्व प्राप्त गरेको छ । विद्वान्, सामुदायिक सङ्गठन र सरकारी निकायहरूले अनुष्ठान, मौखिक परम्परा र पवित्र स्थलहरूलाई रेकर्ड गरी भविष्यको पुस्ताका लागि सुरक्षित गर्न काम गरिरहेका छन् । यस दस्तावेजीकरणमा लिखित अभिलेख, दृश्य-श्रव्य सामग्री र डिजिटल अभिलेखालय समावेश छन्, जसले धार्मिक अभ्यासलाई बहुमुखी ढाँचामा सुरक्षित राख्छ (Khanal, 2022) ।

विश्वव्यापीकरण र शहरीकरणको प्रभावमा परम्परागत अभ्यासहरूको निरन्तरता खतरामा परेकोले यस्ता प्रयासहरू विशेष रूपमा महत्त्वपूर्ण छन् । सम्पदाको दस्तावेजीकरण मार्फत समुदायले आफ्नो पहिचान मात्र सुरक्षित राख्दैन, सांस्कृतिक पर्यटन र शौक्षिक अनुसन्धानलाई पनि प्रवर्धन गर्छ (Jha, 2023) । यसरी दस्तावेजीकरण संरक्षण रणनीति र मधेसी संस्कृतिको व्यापक दर्शकसमूहमाझ प्रदर्शन गर्ने माध्यमको रूपमा कार्य गर्दछ, जसले यसको समसामयिक समाजमा प्रासङ्गिकतालाई बलियो बनाउँछ ।

१७. धर्म संरक्षणमा चुनौतीहरू

१७.१ विश्वव्यापीकरण र आधुनिकीकरणको प्रभाव

विश्वव्यापीकरण र आधुनिकीकरणले मधेश क्षेत्रको धार्मिक परिदृश्यमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पारेका छन् । विश्वव्यापी मिडिया, प्रविधि र उपभोक्ता संस्कृतिको आगमनले नयाँ जीवनशैली र मूल्यहरू ल्याएको छ, जसले परम्परागत धार्मिक अभ्यासहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने सम्भावना राख्छ । विशेष गरी युवा पुस्ता धर्मनिरपेक्ष विचारधारा र आधुनिक मनोरञ्जनसँग परिचित छन्, जसले अनुष्ठान र पर्वहरूमा उनीहरूको सहभागितामा कमी ल्याउन सक्छ (Sharma, 2019) । यस परिवर्तनले मधेसी पहिचानलाई परिभाषित गर्ने ऐतिहासिक धार्मिक परम्पराहरूको निरन्तरतामा चुनौती उत्पन्न गरेको छ ।

साथै, आधुनिकीकरणले अनुकूलनका अवसरहरू पनि सिर्जना गरेको छ । धार्मिक संस्थाहरू डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत शिक्षण प्रसारण र अनुष्ठान प्रसारण गर्दै आएका छन्, जसले प्रवासी समुदाय र शहरी जनसङ्ख्याका लागि पहुँच सुनिश्चित गर्छ (Yadav, 2021) । विश्वव्यापीकरणले सांस्कृतिक एकरूपताको खतरा ल्याए पनि, यसलाई प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गरेमा संरक्षणका उपकरणका रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । चुनौती परम्परा र आधुनिकताको सन्तुलन कायम गर्नेमा छ, जसले धार्मिक अभ्यासहरू प्रासंगिक रहँदा पनि आफ्नो प्रामाणिकता गुमाउन नदियोस् ।

१७.२ शहरीकरण र प्रवासन

शहरीकरण र प्रवासनले मधेश क्षेत्रका परम्परागत धार्मिक अभ्यासहरूलाई प्रभावित पारेको छ । परिवारहरू रोजगारीको कारण शहरी केन्द्र वा विदेशतर्फ सरेपछि स्थानीय मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थलसँगको सम्बन्ध कमजोर हुन्छ । प्रवासी समुदायहरूले पवित्र स्थलमा सीमित पहुँच र सामूहिक सहभागिताको कमीका कारण अनुष्ठान पालन गर्न कठिनाई अनुभव गर्छन् (Singh, 2020) । यस अवस्थाले सामूहिक संलग्नतामा आधारित अभ्यासहरूको निरन्तरतामा खतरा पुर्याउँछ ।

त्यसैगरी, शहरी जीवनशैली प्रायः काम र शिक्षालाई प्राथमिकता दिने भएकाले पर्व र अनुष्ठानमा सहभागिता घट्छ । प्रवासीहरूले नयाँ वातावरणमा मेल खाने गरी अनुष्ठान अनुकूलित गर्न सक्छन्, तर यसले परम्परागत ढाँचालाई कमजोर पार्न सक्छ (Jha, 2023) । संरक्षणको चुनौती भनेको यस्ता अनुकूलनलाई सक्षम बनाउन हो, जसले प्रवासीलाई आफ्नो सम्पदासँग जोडिएर रहन सहयोग गर्छ ।

१७.३ परम्परागत धार्मिक अभ्यासहरूको गिरावट

परम्परागत धार्मिक अभ्यासहरूमा गिरावट अनुष्ठान, समारोह र मौखिक परम्पराको कम पालनबाट स्पष्ट देखिन्छ । युवा पुस्ताले केही अभ्यासहरूलाई पुरानो वा अप्रासङ्गिक ठान्ने भएकाले सांस्कृतिक निरन्तरता क्रमिक रूपमा कमजोर हुन्छ (Khanal, 2022) । उदाहरणका लागि, कृषि वा स्थानीय देवतासँग सम्बन्धित लोकअनुष्ठानहरू आधुनिक जीविकोपार्जनमा सरेको कारण कम गरिन्छ ।

यो गिरावट धर्मनिरपेक्ष शिक्षा र विश्वव्यापी संस्कृतिको प्रभावले थप बढाएको छ, जसले आध्यात्मिक परम्पराभन्दा तर्कसङ्गत र वैज्ञानिक दृष्टिकोणलाई प्राथमिकता दिन्छ (Sharma, 2019) । ग्रामीण क्षेत्रहरूमा केही अभ्यास कायम भए तापनि, शहरी समुदायहरूले समयको अभाव र बदलिँदो मूल्य मान्यताका कारण प्रायः ती अभ्यासहरू त्याग्छन् । चुनौती भनेको यी परम्पराहरूलाई पुनर्जीवित गर्दै तिनीहरूको सांस्कृतिक महत्त्व उजागर गर्नु र समकालीन सन्दर्भअनुसार अनुकूलित गर्नु हो ।

१७.४ संस्थागत र नीति सम्बन्धी चुनौतीहरू

संस्थागत र नीति सम्बन्धी चुनौतीहरूले पनि मधेश क्षेत्रमा धर्म संरक्षणमा बाधा पुर्याउँछन् । सरकारी नीतिहरू प्रायः सांस्कृतिक संरक्षणभन्दा आर्थिक विकासलाई प्राथमिकता दिने भएकाले धार्मिक संस्था र सम्पदा स्थलहरूलाई पर्याप्त समर्थन नपाउने अवस्था सिर्जना हुन्छ (Singh, 2020) । पुनर्निर्माण परियोजनाका लागि सीमित कोष र दस्तावेजीकरण पहलको अभावले धार्मिक सम्पदाको गिरावट अझ बढाउँछ ।

त्यसैगरी, प्रशासनिक अक्षमताहरू र राजनीतिक विवादले संरक्षण प्रयास ढिला गर्न सक्छ । धार्मिक संस्थाहरू आफैंले नेतृत्व र स्रोत व्यवस्थापनमा आन्तरिक सङ्घर्ष भोग्ने भएकाले परम्पराहरू जोगाउने क्षमता कमजोर हुन्छ (Yadav, 2021) । यी चुनौतीहरू समाधान गर्न सरकार, धार्मिक सङ्गठन र सामुदायिक समूहबीच बलियो सहकार्य आवश्यक छ, जसले विकाससँगै संरक्षणलाई पनि प्राथमिकतामा राख्न सुनिश्चित गर्छ ।

१७.५ धार्मिक विश्वासमा पुस्तान्तरणगत परिवर्तन

धार्मिक विश्वासमा पुस्तान्तरणगत परिवर्तन संरक्षणका लागि सबैभन्दा जटिल चुनौतीहरूमध्ये एक हो। युवा मधेसीहरूले प्रायः व्यक्तिगत र धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोण अपनाउँछन्, परम्परागत अभ्यासलाई प्रश्न गर्छन् र आधुनिक जीवनशैलीलाई प्राथमिकता दिन्छन् (Jha, 2023)। यस पुस्तान्तरणगत परिवर्तनले सामूहिक अनुष्ठानमा सहभागिता घटाउँछ र मौखिक परम्पराको हस्तान्तरणलाई कमजोर पार्छ।

त्यसै समयमा, वृद्ध पुस्ताले निरन्तरता र परम्पराप्रतिको पालनमा जोड दिन्छन्, जसले परिवार र समुदाय भित्र तनाव सिर्जना गर्छ। चुनौती भनेको यी पुस्तान्तरणगत विभाजनलाई संवादमार्फत समन्वय गर्नु र दुवै वृद्ध र युवा पुस्तासँग प्रतिध्वनित हुने समावेशी अभ्यासहरू सिर्जना गर्नु हो (Khanal, 2022)। यस्ता प्रयासविना, सांस्कृतिक विखण्डनको जोखिम बढ्छ र मधेसी धार्मिक पहिचानको दीर्घकालीन संरक्षण खतरा पुग्छ।

१८. धर्म संरक्षणमा संस्थाहरूको भूमिका

१८.१ सरकार र धार्मिक अधिकारीहरूको भूमिका

मधेशमा धर्म संरक्षण गर्न धार्मिक स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्ने र सम्पदा स्थलहरूको सुरक्षा गर्ने जस्ता नीतिहरू लागू गरेर सरकारले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ। सांस्कृतिक संरक्षण कार्यक्रममार्फत, राज्यले मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थलहरूको पुनःनिर्माणका लागि कोष उपलब्ध गराउँछ, जसले यी संस्थाहरूलाई पूजा र सांस्कृतिक पहिचानका जीवित केन्द्रको रूपमा कायम राख्छ (Sharma, 2019)। मन्दिर ट्रस्ट र मस्जिद समितिजस्ता धार्मिक अधिकारीहरूले सरकारसँग सहकार्य गर्दै पवित्र स्थलहरू व्यवस्थापन र पर्वहरूको आयोजनामा सक्रिय भूमिका खेल्छन्, जसले सामुदायिक सहभागितालाई सुदृढ बनाउँछ।

यद्यपि, नीति कार्यान्वयन र स्रोत वितरणमा चुनौतीहरू रहन्छन्। सरकारले विकासमा जोड दिँदै गर्दा धार्मिक संरक्षण प्रायः सीमित ध्यान पाउँछ। यसैले, धार्मिक अधिकारीहरू मध्यस्थको रूपमा काम गर्दै सांस्कृतिक सम्पदाको बढी मान्यता सुनिश्चित गर्न नीति निर्माणमा वकालत गर्छन् (Singh, 2020)। उनीहरूको भूमिका अत्यावश्यक छ, ताकि धार्मिक परम्पराहरू आधुनिकीकरणको छायामा नपरोस् र संरक्षण प्रयासहरू दीगो रहोस्।

१८.२ सांस्कृतिक र धार्मिक संस्थाहरूको भूमिका

सांस्कृतिक र धार्मिक संस्थाहरू परम्परा संरक्षण र अन्तरधार्मिक सद्भाव बढाउनेमा महत्त्वपूर्ण छन्। यी संस्थाहरू प्रायः स्थानिय तहमा सक्रिय रहन्छन्, समुदायलाई पर्व, अनुष्ठान र सम्पदा संरक्षण परियोजनाहरूमा सहभागी गराउन उत्प्रेरित गर्छन्। तिनीहरूले मौखिक परम्परा, लोकविश्वास र धार्मिक अभ्यासहरू दस्तावेज गर्दै सांस्कृतिक स्मृति भविष्यको पुस्ताका लागि सुरक्षित गर्छन् (Yadav, 2021)।

साथै, सांस्कृतिक संस्थाहरू विभिन्न धार्मिक समूहबीच संवाद बढाउँछन्, समावेशिता र सामाजिक एकता प्रवर्द्धन गर्छन्। अन्तरधार्मिक कार्यक्रम र सांस्कृतिक कार्यक्रमको आयोजना गरेर, तिनीहरूले विविधतापूर्ण क्षेत्रको एकतालाई सुदृढ बनाउँछन्। यी पहलहरूले स्थानीय सहभागितामा आधारित संरक्षणको महत्त्व उजागर गर्छ, जहाँ समुदायको प्रत्यक्ष सहभागिताले प्रामाणिकता र लचिलोपन सुनिश्चित गर्छ (Khanal, 2022)।

१८.३ शैक्षिक र अनुसन्धान संस्थाहरूको भूमिका

शैक्षिक र अनुसन्धान संस्थाहरू धार्मिक ज्ञान हस्तान्तरण र सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । विद्यालय र विश्वविद्यालयहरूले पाठ्यक्रममा धार्मिक अध्ययन समावेश गर्दै विद्यार्थीहरूलाई अनुष्ठान, परम्परा र पवित्र स्थलको बारेमा सिकाउँछन् । यो औपचारिक शिक्षा मन्दिर र मस्जिदभित्रको अनौपचारिक शिक्षालाई पूरक बनाउँछ, जसले युवा पुस्तालाई आफ्नो सम्पदासँग समन्वय गराई राख्छ (Singh, 2020) ।

अनुसन्धान संस्थाहरूले धार्मिक अभ्यास दस्तावेज गर्ने, anthropology अध्ययन गर्ने र मौखिक परम्पराको अभिलेख राख्ने काम गर्छन् । तिनीहरूको काम नीति निर्माता, शिक्षक र समुदाय नेताका लागि महत्त्वपूर्ण स्रोत प्रदान गर्छ, धार्मिक पहिचानमा धर्मको महत्त्वलाई सुदृढ पार्छ (Jha, 2023) । शैक्षिक अनुसन्धानलाई समुदाय अभ्याससँग जोडेर, यी संस्थाहरूका संरक्षण प्रयासहरूलाई दुवै शैक्षिक र व्यावहारिक बनाउँछन् ।

१८.४ स्थानिय समुदाय र धार्मिक नेताहरूको भूमिका

मधेश क्षेत्रमा संरक्षण प्रयासको केन्द्रमा स्थानिय समुदाय र धार्मिक नेताहरू छन् । समुदायले अनुष्ठान, पर्व र समारोहमा सक्रिय रूपमा सहभागी भई पुस्तान्तरणमार्फत निरन्तरता सुनिश्चित गर्छ । उनीहरूको सहभागिताले संरक्षणलाई माथिबाट थोपर्ने पहलबाट दैनिक जीवनमा अनुभूत अभ्यासमा रूपान्तरण गर्छ (Sharma, 2019) । पादरी, इमाम र भिक्षुहरूजस्ता धार्मिक नेताहरूले समुदायलाई आध्यात्मिक र नैतिक शिक्षा मार्फत मार्गदर्शन गर्दै मूल्य र परम्पराहरूलाई सुदृढ बनाउँछन् ।

साथै, स्थानिय समुदायले प्रायः मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थलको संरक्षणको जिम्मेवारी लिन्छन्, पुनःनिर्माणका लागि स्रोत जुटाउँछन् र सांस्कृतिक कार्यक्रमको आयोजना गर्छन् । धार्मिक नेताहरू मौखिक परम्पराका संरक्षकको रूपमा कार्य गर्दै कथाहरू, गीतहरू र अनुष्ठानहरू हस्तान्तरण गर्छन्, जसले पहिचानलाई जीवित राख्छ (Yadav, 2021) । समुदाय र नेताहरू मिलेर संरक्षणलाई केवल संस्थागत नभई सामूहिक सहभागिता र सांस्कृतिक गर्वमा गहिरो रूपमा जरा गाडिएको बनाउँछन् ।

१९. धर्म संरक्षणका रणनीतिहरू

१९.१ धार्मिक परम्पराको दस्तावेजीकरण र अभिलेखन

धार्मिक परम्पराको संरक्षणका लागि दस्तावेजीकरण र अभिलेखन अनिवार्य रणनीति हुन् । मौखिक कथाहरू, लोकगीतहरू र अनुष्ठान अभ्यासहरू व्यवस्थित रूपमा अभिलेख नगरेमा हराउने जोखिम हुन्छ । यसकारण, विद्वान र सामुदायिक संस्थाहरूले यी परम्पराहरू भविष्यको पुस्ताका लागि सुरक्षित राख्न लेखिएका अभिलेख, अडियोभिजुअल सामग्री र डिजिटल अभिलेखालय तयार गर्न थालेका छन् (Khanal, 2022) । यस्तो दस्तावेजीकरणले दैनिक जीवनमा अभ्यासहरू कम भए पनि सांस्कृतिक स्रोतको रूपमा पहुँच सुनिश्चित गर्छ ।

अभिलेखनले सांस्कृतिक पर्यटन र शैक्षिक अनुसन्धानमा पनि भूमिका खेल्दछ । छठ पर्व वा जनकपुर जस्ता पवित्र स्थलहरूको विस्तृत विवरण सुरक्षित राखेर, मधेश क्षेत्रले आफ्नो धनी सांस्कृतिक सम्पदालाई व्यापक दर्शकसमक्ष

प्रस्तुत गर्न सक्छ (Jha, 2023)। यसले पहिचानलाई मात्र सुदृढ बनाउँदैन, युवा पुस्तामा जागरूकता र गर्व पैदा गर्छ र उनीहरूलाई आफ्ना परम्परालाई मूल्याङ्कन गर्न र निरन्तरता दिन प्रेरित गर्छ।

१९.२ धार्मिक शिक्षा र सचेतनाको प्रवर्द्धन

धार्मिक शिक्षा संरक्षणको मूल स्तम्भ हो, जसले युवा पुस्तालाई आफ्नो सम्पदासँग जोडिएको राख्छ। मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थलहरू प्रायः अनौपचारिक विद्यालयको रूपमा कार्य गर्दै ग्रन्थ, भजन र अनुष्ठान सिकाउँछन्। यी संस्थाहरू औपचारिक शिक्षासँग पूरक रूपमा नैतिक मूल्य र सांस्कृतिक पहिचानलाई सुदृढ बनाउँछन् (Singh, 2020)। धार्मिक नेताहरू र सांस्कृतिक संस्थाहरूले आयोजना गर्ने सचेतना कार्यक्रमले यो सम्बन्ध अझ मजबुत बनाउँछ र परम्पराहरूलाई युवापुस्ताका लागि पहुँचयोग्य बनाउँछ।

थप रूपमा, विद्यालय पाठ्यक्रममा धार्मिक शिक्षा समावेश गर्दा आधुनिक शिक्षालाई सांस्कृतिक संरक्षणसँग सन्तुलित गर्न सहयोग पुग्छ । सचेतना अभियान, कार्यशाला र कथावाचन सत्रहरूले परम्पराहरूको आधुनिक जीवनसँगको सान्दर्भिकता देखाउँछन् (Sharma, 2019)। शिक्षा र सचेतनालाई प्रवर्द्धन गरेर, मधेशी समुदायले धार्मिक अभ्यासहरू जीवित र अर्थपूर्ण राख्ने सुनिश्चित गर्छ।

१९.३ धार्मिक सम्पदा स्थलको संरक्षण

मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थल जस्ता सम्पदा स्थलहरूको संरक्षण धार्मिक पहिचान कायम राख्न महत्त्वपूर्ण छ। यी स्थलहरू केवल पूजा स्थल मात्र नभई सामूहिक स्मृतिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सांस्कृतिक चिह्न हुन्। सरकार र सामुदायिक संस्थाहरूले वित्त पोषित पुनःनिर्माण परियोजनाले तिनीहरूको संरचनात्मक अखण्डता र प्रतीकात्मक महत्त्व कायम राख्न मद्दत गर्छ (Yadav, 2021)।

साथै, छठ जस्ता अनुष्ठानसँग सम्बन्धित नदी किनार र पोखरी जस्ता पवित्र भू-दृश्यको संरक्षण पनि आवश्यक छ। यी प्राकृतिक स्थलहरूको सुरक्षा धार्मिक अभ्यासलाई प्रामाणिक र पारिस्थितिक जरासँग जोडेर राख्छ (Sharma, 2019)। निर्मित र प्राकृतिक सम्पदा दुवैको संरक्षण गरेर, मधेशी समुदायले आफ्नो सांस्कृतिक लचिलोपनलाई सुदृढ बनाउँछ।

१९.४ सामुदायिक आधारित धार्मिक संरक्षण कार्यक्रम

सामुदायिक आधारित कार्यक्रमहरू संरक्षणका सबैभन्दा प्रभावकारी रणनीतिहरू मध्ये एक हुन् । भुईंतल तहका पहलहरूले स्थानीय स्रोतहरू जुटाएर मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थलको संरक्षण सुनिश्चित गर्छन्, जसले संरक्षणलाई सहभागीमूलक र दीगो बनाउँछ (Khanal, 2022) । यी कार्यक्रमहरूमा पर्वको आयोजना, मौखिक परम्पराको दस्तावेजीकरण र युवा पुस्तालाई अनुष्ठान सिकाउने गतिविधिहरू समावेश हुन्छन्।

त्यस्तै, विविध धार्मिक समूहलाई सामूहिक संरक्षण प्रयासमा समावेश गरेर समावेशितालाई प्रवर्द्धन गर्छन्। समुदाय–केन्द्रित कार्यक्रमहरूले साझा जिम्मेवारीको महत्त्व उजागर गर्छन्, जसले परम्पराहरू केवल सुरक्षित नभई आधुनिक आवश्यकतासँग अनुकूलित पनि हुन्छन् (Jha, 2023)। यस्तो सहभागी दृष्टिकोणले सामाजिक एकता र सांस्कृतिक गर्वलाई सुदृढ बनाउँछ।

१९.५ अन्तरधार्मिक संवाद र सद्भावको प्रवर्द्धन

मधेश जस्ता विविध क्षेत्रको धर्म संरक्षणका लागि अन्तरधार्मिक संवाद महत्त्वपूर्ण रणनीति हो । हिन्दु, मुस्लिम र बौद्ध समुदायबीच सहकार्य प्रवर्द्धन गरेर, संवादले समावेशिता बढाउँछ र द्वन्द्व घटाउँछ । सांस्कृतिक संस्थाहरू प्रायः अन्तरधार्मिक कार्यक्रमहरू आयोजना गर्छन्, जहाँ पर्व र अनुष्ठान सामूहिक रूपमा मनाइन्छ, विविधताभित्र एकतालाई सुदृढ बनाउँछ (Singh, 2020)।

यस प्रकारको संवादले विश्वव्यापीकरण र शहरिकीकरण जस्ता बाह्य दबाबको सामना गर्न लचिलोपन बढाउँछ । शान्ति, सम्मान र सद्भावका साझा मूल्यलाई जोड दिँदै, अन्तरधार्मिक पहलले धार्मिक परम्पराहरूलाई आधुनिक समाजमा सान्दर्भिक राख्छ (Yadav, 2021) । संवादको प्रवर्द्धनले केवल व्यक्तिगत परम्परालाई मात्र नभई सम्पूर्ण मधेशी समुदायको सामूहिक पहिचानलाई पनि संरक्षण गर्छ ।

२०. निष्कर्ष र छलफल

२०.१ अध्ययनका मुख्य निष्कर्षहरू

अध्ययनले देखाउँछ कि धर्म अझै मधेशी समुदायको पहिचान र सामुदायिक एकतामा केन्द्रीय भूमिका खेलिरहेको छ । छठ, होली, दिवाली र ईद जस्ता पर्वहरू सांस्कृतिक निरन्तरताका जीवित चिन्हहरू हुन्, जुन पुस्तापुस्तासम्म मनाइँदै आएको छ र सामुदायिक एकतालाई सुदृढ बनाउँछ (Sharma, 2019) । मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थलहरू जस्ता धार्मिक संस्थाहरू सम्पदाका संरक्षकको रूपमा कार्य गर्दै समुदायलाई यसको पवित्र भूगोल र सामूहिक स्मृतिसँग जोड्छन् ।

त्यसैगरी, अध्ययनले विश्वव्यापीकरण, शहरिकीकरण र प्रवासनले सिर्जना गरेको चुनौतीहरू पनि देखाउँछ । युवा पुस्ता आधुनिक जीवनशैली र धर्मनिरपेक्ष शिक्षाबाट बढी प्रभावित भैरहेका छन्, जसले कहिलेकाहीँ परम्परागत अभ्यासमा उनीहरूको सहभागितालाई कम गर्न सक्छ (Yadav, 2021) । यी दबाबहरू बाबजुद पनि, सामुदायिक संस्थाहरू र धार्मिक नेताहरूले अनुष्ठान, मौखिक परम्परा र पवित्र स्थलहरूलाई जीवित राख्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलिरहनु भएको छ, जसले संरक्षणलाई केवल संस्थागत प्रयास नभई व्यवहारिक अभ्यासको रूपमा कायम राख्छ (Khanal, 2022)।

२०.२ सामाजिक–सांस्कृतिक व्याख्या

सामाजिक–सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट, निष्कर्षले देखाउँछ कि मधेश क्षेत्रमा धर्म केवल आध्यात्मिक घटना मात्र नभई गहिरो रूपमा जरा गाडेको सांस्कृतिक प्रणाली हो । अनुष्ठान, पर्व र मौखिक परम्पराहरू सामाजिक एकताको माध्यमका रूपमा कार्य गर्छन्, जसले एकता, सम्मान र निरन्तरताका मूल्यलाई सुदृढ बनाउँछ (Singh, 2020)। यी अभ्यासहरूको निरन्तरताले बाह्य दबाबको बाबजुद समुदायले आफ्नो पहिचान कायम राख्ने क्षमता देखाउँछ ।

तर, निष्कर्षहरूले पुस्तागत तनाव पनि प्रकट गर्छन् । जहाँ वृद्धहरूले परम्पराप्रति पालना जोड दिन्छन्, त्यहाँका युवा मधेशीहरूले आधुनिक मूल्यसँग मेल खाने गरी अभ्यासहरू पुनर्व्याख्या वा अनुकूलन गर्न खोज्छन् । यो गतिशीलता व्यापक सामाजिक–सांस्कृतिक परिवर्तनको सङ्केत हो, जहाँ धर्मले छिटो परिवर्तन हुने समाजमा आफ्नो सान्दर्भिकता

कायम राख्न सम्झौता गर्नुपर्छ (Jha, 2023) । व्याख्याले प्रमाणित गर्छ कि प्रामाणिकता कायम राख्दै आधुनिक परिस्थितिसँग मेल खाने अनुकूलन रणनीतिहरू आवश्यक छन् ।

२०.३ धार्मिक संरक्षणका लागि प्रभाव

यी निष्कर्षहरूले मधेश क्षेत्रमा भविष्यमा धार्मिक संरक्षणको लागि महत्त्वपूर्ण सन्देश दिन्छन् । पहिलो, अनुष्ठान, मौखिक परम्परा र पवित्र स्थलहरूको दस्तावेजीकरण र अभिलेखन सांस्कृतिक स्मृतिलाई नष्ट हुनबाट जोगाउन आवश्यक छ (Khanal, 2022) । दोस्रो, युवा पुस्तामा धार्मिक शिक्षा र सचेतना प्रवर्द्धन गर्दा परम्परा र आधुनिकताको बीचको दूरी कम गर्न सकिन्छ, जसले पहिचानको निरन्तरता सुनिश्चित गर्छ ।

थप रूपमा, निष्कर्षहरूले देखाउँछन् कि संरक्षण सहभागीमूलक हुनु आवश्यक छ, जसमा स्थानीय समुदाय, धार्मिक नेता र सांस्कृतिक संस्थाहरू समावेश हुनुपर्छ । पुनः निर्माण र दस्तावेजीकरणका लागि स्रोत सुनिश्चित गर्न सरकारी सहयोग र नीतिगत मान्यता पनि अत्यावश्यक छ (Sharma, 2019) । अन्ततः, अन्तरधार्मिक संवाद प्रवर्द्धन गर्दा विविध क्षेत्रमा एकता बलियो हुन्छ, जसले संरक्षण प्रयासहरू समावेशी र लचिलो बनाउँछ । यी निष्कर्षहरूले देखाउँछन् कि मधेशमा धार्मिक संरक्षण केवल अनुष्ठानको सुरक्षा मात्र नभई सांस्कृतिक पहिचान र सामाजिक सद्भाव कायम राख्ने कार्य पनि हो ।

२१. सारांश र सिफारिसहरू

२१.१ अध्ययनको सारांश

यो अध्ययनले नेपालको मधेशी समुदायमा धर्म संरक्षणको अवस्था विश्लेषण गरेको छ, जसमा अनुष्ठान, धार्मिक संस्थाहरू, मौखिक परम्परा र सांस्कृतिक सम्पदामा केन्द्रित गरिएको छ । यसले समुदायको पहिचान निर्माण, सामाजिक एकता कायम राख्न र सांस्कृतिक मूल्यहरू पुस्तापुस्तासम्म हस्तान्तरण गर्न धर्मको केन्द्रीय भूमिकालाई प्रकाश पार्दछ । समाजमा बढ्दो विश्वव्यापीकरण, शहरीकरण र पुस्तागत परिवर्तनहरूले सिर्जना गरेका चुनौतीहरू बाबजुद, मधेशी समुदायले दीपावली, छठ, ईद, होली जस्ता धार्मिक अभ्यासहरू जीवित राख्न जारी राखेको छ र जनकपुर जस्ता पवित्र स्थलहरूले सामूहिक स्मृतिका महत्त्वपूर्ण प्रतीकको रूपमा काम गर्दै आएका छन् (Sharma, 2019) ।

अनुसन्धानले परम्पराहरू संरक्षण गर्न धार्मिक संस्थाहरू, नेताहरू र सामुदायिक सङ्गठनहरूको महत्त्व पनि देखाएको छ । दस्तावेजीकरण, शिक्षा र अन्तरधार्मिक संवाद निरन्तरताको सुनिश्चितताका प्रमुख रणनीतिहरूका रूपमा देखा परेका छन् । समग्र रूपमा, अध्ययनले पुष्टि गर्दछ कि मधेशमा धार्मिक संरक्षण केवल अनुष्ठानको सुरक्षा मात्र होइन, आधुनिक दबाबका बाबजुद सांस्कृतिक पहिचान र सहनशीलतालाई कायम राख्ने कार्य पनि हो (Yadav, 2021) ।

२१.२ निष्कर्षहरू

निष्कर्षहरूले देखाउँछन् कि मधेश क्षेत्रमा धर्म सांस्कृतिक पहिचान र सामाजिक जीवनसँग गहिरो रूपमा जोडिएका छन् । मन्दिर, मस्जिद, पवित्र स्थलहरू र पर्वहरूले परम्पराका आधारहरूको रूपमा काम गर्छन्, जबकि मौखिक कथाहरू र लोकविश्वासहरूले सामूहिक स्मृतिलाई जीवित राख्छन् (Khanal, 2022) । तथापि, आधुनिकता र प्रवासनले विशेष

गरी युवा पुस्तामा तनाव सिर्जना गरेको छ, जसले परम्परागत अभ्यासहरू पुनर्व्याख्या वा परित्याग गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना गरेको छ।

यी चुनौतीहरू बाबजुद, मधेशी समुदायले अनुष्ठानलाई आधुनिक सन्दर्भमा अनुकूल बनाएर र संस्थाहरूको उपयोग गरेर संरक्षणमा लचिलोपन देखाएको छ । निष्कर्षले जोड दिन्छ कि धार्मिक संरक्षण सहभागीमूलक, समावेशी र अनुकूलनशील हुनुपर्छ, जसले परम्पराहरू सान्दर्भिक रहँदा पनि आफ्नो प्रामाणिकता कायम राख्न सकोस् (Singh, 2020)।

२१.३ सिफारिसहरू

निष्कर्षका आधारमा केही सिफारिसहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ। पहिलो, अनुष्ठान, मौखिक परम्परा र पवित्र स्थलहरूको व्यवस्थित दस्तावेजीकरण र अभिलेखनलाई प्राथमिकता दिइनु पर्छ, जसले सांस्कृतिक स्मृतिलाई सुरक्षित राख्छ (Jha, 2023) । दोस्रो, धार्मिक शिक्षा औपचारिक र अनौपचारिक दुवै शिक्षण प्रणालीमा समावेश गर्नुपर्छ, जसले युवा पुस्तालाई आफ्नो विरासतसँग जोडिराख्न सकोस् । तेस्रो, सरकार र सांस्कृतिक संस्थाहरूले मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थलहरूको पुनःनिर्माणका लागि स्रोत सुनिश्चित गर्नुपर्छ, जसले यी स्थलहरूको सांस्कृतिक महत्त्वलाई मान्यता दिन्छ।

थप रूपमा, सामुदायिक स्तरका कार्यक्रमहरूलाई बलियो बनाउनुपर्छ, जसले संरक्षण प्रयासमा स्थानीय सहभागिता सुनिश्चित गर्छ। अन्ततः, अन्तरधार्मिक संवाद प्रवर्द्धन गर्नु आवश्यक छ, जसले विविध क्षेत्रमा समावेशिता र सामञ्जस्य बढाउँछ । यी सिफारिसहरूले देखाउँछन् कि संरक्षण सरकारी निकाय, संस्थाहरू र समुदायबीच सहकार्यमार्फत मात्र सम्भव छ, जसले दीगोपन र सहनशीलतालाई सुनिश्चित गर्दछ (Sharma, 2019)।

२२. संस्कृतिको अवधारणा

संस्कृतिलाई व्यापक रूपमा मानव समाजलाई आकार दिने साझा मूल्य, विश्वास, अभ्यास र भौतिक अभिव्यक्तिहरूको रूपमा परिभाषित गरिन्छ, जसले सामाजिक जीवनलाई अर्थ प्रदान गर्छ। यसमा मूर्त पक्षहरू, जस्तै वस्तुहरू र स्मारकहरू र अमूर्त पक्षहरू, जस्तै भाषा, संस्कार र परम्पराहरू समावेश छन् (Geertz, 1973) । मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट, संस्कृति प्रतीकहरूको प्रणालीको रूपमा काम गर्छ जस मार्फत समुदायहरूले आफ्नो संसार व्याख्या गर्छन् र सामाजिक एकतालाई कायम राख्छन्।

मधेशी सन्दर्भमा, संस्कृति भाषिक विविधता, धार्मिक बहुलता र परम्परागत अभ्यासहरू मार्फत व्यक्त हुन्छ, जसले समुदायलाई नेपालका अन्य समूहबाट अलग बनाउँछ। यी सांस्कृतिक सङ्केतहरूले मात्र पहिचानलाई मजबुत पार्दैनन्, अपितु बहिष्कारको विरोधका माध्यमका रूपमा पनि काम गर्छन्। त्यसैले संस्कृति लाई जीवन्त अनुभव र प्रतीकात्मक प्रणाली दुवैको रूपमा बुझ्नु मधेशी सम्पदाको विश्लेषणका लागि अनिवार्य छ (Kroeber & Kluckhohn, 1952)।

२२.१ सांस्कृतिक सम्पदा र सांस्कृतिक पहिचान

सांस्कृतिक सम्पदा भनेको भौतिक वस्तुहरू र अमूर्त विशेषताहरूको वारिस हो, जुन विगतको पुस्ताबाट प्राप्त भएर वर्तमानमा संरक्षण गरिएको र भविष्यका पुस्तामा हस्तान्तरण गरिन्छ (UNESCO, 2003)। यो सांस्कृतिक पहिचानसँग

निकट रूपमा जोडिएको छ, जसले साझा परम्परा, भाषा र इतिहासको आधारमा कुनै विशेष समूहमा आबद्धताको अनुभूति जनाउँछ। विशेष गरी बहुजातीय समाजमा सम्पदाले निरन्तरता प्रदान गर्छ र पहिचानलाई सुदृढ पार्दछ।

मधेशी समुदायका लागि, सांस्कृतिक सम्पदा पहिचान राजनीतिबाट अलग गर्न सकिँदैन। छठ र समा-चकेवा जस्ता चाडपर्व, मौखिक साहित्य र लोक सङ्गीत सामूहिक स्मृति र एकता समेट्छन्। तथापि, ऐतिहासिक बहिष्कारका कारण मधेशी सम्पदाले राष्ट्रिय विमर्शमा पर्याप्त प्रतिनिधित्व पाएको छैन, जसले पहिचानको निरन्तरताका लागि संरक्षण प्रयासहरू अनिवार्य बनाउँछ (Adhikari, 2024)।

२२.२ मूर्त र अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा

युनेस्कोले मूर्त सांस्कृतिक सम्पदा, जसमा स्मारक, वस्तुहरू र स्थलहरू समावेश छन् र अमूर्त सम्पदा, जसमा मौखिक परम्परा, कला प्रदर्शन, संस्कार र स्थानीय ज्ञान प्रणालीहरू समावेश छन्, बीच भिन्नता देखाएको छ (UNESCO, 2003)। दुवै रूपहरू अन्तरनिर्भर छन्, किनकि मूर्त स्थलहरू प्रायः अमूर्त अभ्यासहरूको लागि स्थानको रूपमा सेवा गर्छन्।

मधेशमा, मन्दिरहरू र पवित्र स्थलहरू मूर्त सम्पदाको प्रतिनिधित्व गर्छन्, जबकि चाडपर्व, लोक गीत र मौखिक कथाहरू अमूर्त सम्पदाको उदाहरण हुन्। दुवैको संरक्षणका लागि विशेष रणनीतिहरू आवश्यक हुन्छन्: भौतिक स्थलहरूको संरक्षण र अमूर्त अभ्यासहरूको दस्तावेजीकरण, हस्तान्तरण र पुनर्जीवन। कुनै पनि आयामलाई बेवास्ता गर्दा समुदायको सांस्कृतिक संरचना कमजोर हुने जोखिम हुन्छ (RICHES Resources, 2014)।

२२.३ सांस्कृतिक संरक्षण र सम्पदा संरक्षण

सांस्कृतिक संरक्षणले परम्परा र अभ्यासहरूको सुरक्षा समेट्छ, जबकि सम्पदा संरक्षणले स्थल र वस्तुहरूको सुरक्षामा प्राथमिकता दिन्छ। यी दुवैले पुस्तादेखि पुस्तासम्म सांस्कृतिक पहिचानको निरन्तरता सुनिश्चित गर्छन्। विद्वानहरू भन्छन् कि संरक्षण केवल विगतको संरक्षण मात्र होइन, परम्परालाई आधुनिक सन्दर्भमा अनुकूलित गर्नु पनि हो (Smith, 2006)।

नेपालमा, विकास र सम्पदा संरक्षणको सन्तुलन चुनौतीपूर्ण छ। नीतिहरू प्रायः प्रमुख सांस्कृतिक कथाहरूलाई प्राथमिकता दिन्छन्, जसले मधेशी जस्ता बहिष्कृत समुदायहरूलाई प्रतिनिधित्वहीन बनाउँछ। प्रभावकारी संरक्षणका लागि समावेशी नीति, सामुदायिक सहभागिता र राष्ट्रिय पाठ्यक्रममा सांस्कृतिक शिक्षाको समावेश आवश्यक छ (Rokka, 2024)।

२२.४ स्थानीय ज्ञान र सांस्कृतिक अभ्यास

स्थानीय ज्ञान भनेको समुदायहरूले आफ्नो वातावरणसँगको अन्तरक्रियाबाट विकास गरेको ज्ञान, अभ्यास र विश्वासहरूको सञ्चय हो। यो मौखिक रूपमा हस्तान्तरण हुन्छ र संस्कार, लोककथा र दैनिक अभ्यासहरूमा निहित हुन्छ (Berkes, 1999)। यस्तो ज्ञान प्रणाली सांस्कृतिक लचकता र पारिस्थितिक स्थायित्वका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

मधेशी अभ्यासहरू, जस्तै कृषि सम्बन्धी संस्कार, लोक चिकित्सा र मौखिक कथाकथन, स्थानीय ज्ञानका उदाहरण हुन् जसले पहिचान र समुदाय एकतालाई बलियो बनाउँछन् । यी अभ्यासहरूको संरक्षण केवल सांस्कृतिक निरन्तरताका लागि मात्र होइन, दिगो विकास प्रवर्धन र विश्वव्यापीकरणअन्तर्गत समानताको विरोधका लागि पनि महत्त्वपूर्ण छ (Heinrich Böll Stiftung, 2021)।

२२.५ मधेशी संस्कृतिमा ऐतिहासिक अध्ययनहरू

मधेशी संस्कृतिमा ऐतिहासिक अध्ययनहरूले समुदायको नेपालका तराई क्षेत्रमा लामो समयदेखि उपस्थितिको महत्त्व, राष्ट्रिय विकासमा योगदान र सामना गरेको निरन्तर बहिष्कारलाई उजागर गर्छन् । यी अध्ययनहरूले सांस्कृतिक पहिचान र संरक्षण राजनीतिक तथा सामाजिक सङ्घर्षसँग कसरी सम्बन्धित छन् भन्ने बुझ्न आधार प्रदान गर्छन् ।

मधेशी संस्कृतिका सन्दर्भमा साहित्यले यसको सांस्कृतिक धनीपन र नेपालको राष्ट्रिय संरचनाभित्र मान्यता पाउने चुनौतीहरू दुवैलाई प्रकाश पार्छ । विद्वानहरूले मधेशी पहिचानको ऐतिहासिक विकास, समुदायिक एकता कायम राख्न सांस्कृतिक अभ्यासहरूको भूमिका र बहिष्कारको जवाफस्वरूप उत्पन्न राजनीतिक आन्दोलनहरूको अध्ययन गरेका छन् । यी अध्ययनहरूले समग्रमा पहिचान सुरक्षित राख्ने र समावेशिता प्रवर्द्धन गर्ने उपायको रूपमा सांस्कृतिक संरक्षणको महत्त्वलाई पुष्टि गर्छन् ।

प्रारम्भिक ऐतिहासिक अध्ययनहरूले मधेशी समुदायको तराईमै बसोबास र कृषि, व्यापार, तथा उद्योगमा योगदानमा केन्द्रित छन् । आर्थिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण भए पनि, मधेशीहरू प्रायः राष्ट्र निर्माणका मुख्य कथाहरूबाट बहिष्कृत थिए । Karna (2023) का अनुसार, गैर-मधेशी पृष्ठभूमिका शासक वर्गहरूले मधेशीहरूको उपस्थिति आधिकारिक इतिहास, विश्वविद्यालयका पाठ्यपुस्तक र प्रशासनिक संरचनामा व्यवस्थित रूपमा अस्वीकार गरे, जसले तिनीहरूको सांस्कृतिक योगदानलाई बहिष्कृत बनायो । यस बहिष्कारले मधेशीहरूलाई बाहिरीयाको रूपमा देखिने धारणालाई बलियो बनायो, जब कि तिनीहरूको नेपालमा गहिरो जरा रहेको छ ।

अन्य विद्वानहरूले मधेशी पहिचानका राजनीतिक आयामलाई जोड दिएका छन् । Rai (2026) ले मधेशी आन्दोलनको उदयलाई नेपालको केन्द्रित राज्य निर्माण र जातीय विविधताको विस्तृत इतिहाससँग जोडेर हेर्छन् । उनले भन्छन् कि तराई क्षेत्र, जहाँ करिब आधा नेपालको जनसङ्ख्या बस्छ, ऐतिहासिक रूपमा बहिष्कृत रह्यो, यद्यपि यो देशको कृषि र औद्योगिक केन्द्र थियो । यस बहिष्कारले पहिचानमा आधारित आन्दोलनहरूको उदयमा योगदान पुऱ्यायो, जसले मान्यता र सांस्कृतिक संरक्षणको माग गऱ्यो ।

Singh (2008) ले मधेशी आन्दोलनको उत्पत्ति र विकासको विस्तृत विवरण प्रस्तुत गर्छन्, जहाँ राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक भेदभावका शताब्दीयौँ अनुभवलाई सङ्घीय पुनर्संरचना र सांस्कृतिक मान्यताको लागि आधुनिक सङ्घर्षसँग जोडिएको देखाइन्छ । उनले देखाउँछन् कि मधेशी पहिचानको संरचना कसरी राजनीतिक एजेन्डाहरूले आकार दिएको छ र सांस्कृतिक अभ्यासहरू प्रायः प्रतिरोधका प्रतीकको रूपमा कार्यरत छन् । यी ऐतिहासिक अध्ययनहरूले समग्रमा देखाउँछन् कि मधेशी संस्कृतिलाई त्यसलाई आकार दिएको राजनीतिक र सामाजिक सन्दर्भ बिना अलग रूपमा बुझ्न सकिँदैन ।

२२.६ मधेस क्षेत्रका सांस्कृतिक परम्परामा भएका अध्ययनहरू

मधेस क्षेत्रका सांस्कृतिक परम्परामा भएका विद्वतापूर्ण अध्ययनहरूले समुदायको पहिचान निर्धारण गर्ने पर्व, संस्कार र मौखिक परम्पराहरूको समृद्धिलाई उजागर गर्छन् । अनुसन्धानकर्ताहरूले देखाएका छन् कि छठ, होली र समा-चकेवा जस्ता पर्वहरूले सामूहिक एकता र निरन्तरताको प्रतीकको रूपमा काम गर्छन्, जसले पुस्तौँदेखि मधेशी सांस्कृतिक पहिचानलाई सुदृढ पार्छ (Jha, 2017) । यी परम्पराहरू केवल धार्मिक मात्र नभई सामाजिक पनि छन्, किनभने यी सबैले समुदायको भेला, कथावाचन र मूल्यहरूको पुस्तान्तरणका लागि स्थान प्रदान गर्छन् । यस्ता अभ्यासहरूले आधुनिकिकरण र आप्रवासनको दबाबबीच मधेशी संस्कृतिको लचकता र स्थायित्व देखाउँछन् ।

अध्ययनहरूले मधेशी परम्पराहरू कायम राख्न लोकसङ्गीत, नृत्य र मौखिक साहित्यको महत्त्वलाई पनि जोड दिएका छन् । विद्वानहरूले भनेका छन् कि मैथिली र भोजपुरी लोकगीतहरू, प्रायः विवाह र कृषि संस्कारको समयमा प्रस्तुत गरिने, प्रेम, सङ्घर्ष र सामुदायिक जीवनका विषयवस्तुहरू समेट्छन् (Mishra, 2019) । मौखिक परम्पराहरू, जस्तै उखान र लोककथा, मिथक वा किम्बदन्ती, स्थानीय ज्ञान र सांस्कृतिक बुद्धिमत्ताका भण्डारको रूपमा काम गर्छन्, दैनिक अभ्यासलाई व्यापक दार्शनिक र नैतिक संरचनासँग जोड्छन् । यी सांस्कृतिक रूपहरू पहिचान कायम राख्न अत्यावश्यक छन्, विशेष गरी ती सन्दर्भमा जहाँ लिखित दस्तावेज ऐतिहासिक रूपमा सीमित भएका छन् ।

साहित्यको अर्को धारा मधेशी सांस्कृतिक जीवनमा परम्परागत पोशाक, गहनाहरू र पाककला अभ्यासको भूमिकालाई अध्ययन गर्छ । अनुसन्धानकर्ताहरूले दाबी गरेका छन् कि धोती, साडी र परम्परागत गहनाहरू जस्ता लुगा केवल सौन्दर्य मूल्य मात्र प्रस्तुत गर्दैनन्, तर सांस्कृतिक निरन्तरता र सामाजिक आत्मीयताको प्रतीक पनि हुन् (Karna, 2023) । त्यस्तै, पर्वका समयमा बनाइने चामल आधारित परिकार र मिठाईहरूले सांस्कृतिक प्रतीकलाई समेट्छन् र सामुदायिक सम्बन्धलाई मजबुत बनाउँछन् । यी अध्ययनहरूले देखाउँछन् कि मधेसका सांस्कृतिक परम्पराहरू समग्रमा पूर्ण छन्, जसमा संस्कार, कला, पोशाक र पाककला समेटिएका छन् र यी सबैले पहिचानको संरक्षणमा योगदान गर्छन् ।

अन्ततः, विद्वानहरूले मधेसका सांस्कृतिक परम्पराहरू स्थिर नभई गतिशील भएकोमा जोड दिएका छन् । यी सामाजिक र राजनीतिक परिवर्तित सन्दर्भअनुसार अनुकूलित हुन्छन्, आधुनिक प्रभावलाई समेट्दै पनि मुख्य मूल्यहरू कायम राख्छन् । उदाहरणका लागि, लोकगीत र पर्व संस्कारहरू डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत साझा गर्ने अभ्यासले देखाउँछ कि मधेशी परम्पराहरू आधुनिक सन्दर्भमा पुनर्व्याख्या हुँदैछन् (Rai, 2026) । यस लचकताले सांस्कृतिक संरक्षणलाई कठोर प्रक्रियाको रूपमा नभई समयसँग विकसित हुने जीवित अभ्यासको रूपमा हेर्नुको महत्त्वलाई स्पष्ट पार्छ ।

२२.७ पर्व, संस्कार र सामाजिक अभ्यास सम्बन्धी अनुसन्धान

मधेशी पर्वहरूमा गरिएको विद्वतापूर्ण अनुसन्धानले यी पर्वहरूको सांस्कृतिक पहिचान र सामुदायिक एकतालाई सुदृढ पार्ने केन्द्रिय भूमिकालाई उजागर गरेको छ । सूर्यदेवलाई समर्पित छठ जस्ता पर्वहरू धार्मिक प्रतीकात्मकता र सामाजिक महत्त्वका कारण व्यापक रूपमा अध्ययन गरिएका छन् । Jha (2017) अनुसार, छठ केवल आध्यात्मिक अभ्यास मात्र नभई पारिवारिक र छिमेकी सम्बन्ध मजबुत पार्ने सामुदायिक कार्यक्रम पनि हो । त्यसैगरी, होली र समा-चकेवा जस्ता पर्वहरू प्रजनन, नवीनीकरण र दाजुभाइ/दिदीबहिनीको एकता जस्ता विषयवस्तुहरू समेट्ने सांस्कृतिक प्रतीकको रूपमा

अध्ययन गरिएका छन्, जसले मधेशी दृष्टिकोण र मूल्यहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्छ (Mishra, 2019)। यी पर्वहरू जीवित परम्पराका रूपमा काम गर्छन्, जसले पुस्तौँदेखि पुस्तासम्म सांस्कृतिक ज्ञान हस्तान्तरण गर्दै आधुनिकिकरणको बाह्य दबाबका बाबजुद निरन्तरता सुनिश्चित गर्छन्।

मधेश क्षेत्रमा संस्कार अभ्यासहरू पनि जातीय अध्ययनको केन्द्रबिन्दु बनेका छन्। अनुसन्धानकर्ताहरूले विवाह संस्कार, कृषि समारोह र जीवनचक्रका घटनाहरू मधेशी सामाजिक संरचनामा गहिरो रूपमा अन्तर्निहित रहेको बताएका छन्। Singh (2008) का अनुसार, यी संस्कारहरूले केवल नातेदार सम्बन्ध मजबुत पार्ने मात्र होइन, सांस्कृतिक पुनरुत्पादनका उपकरणको रूपमा काम गर्छन्, राजनीतिक र सामाजिक रूपमा बहिष्कारको सामना गर्दा पहिचान कायम राख्छन्। कन्यादान र देवताहरूलाई कृषि सम्बन्धी अर्पण जस्ता संस्कारहरूले देखाउँछन् कि मधेशी अभ्यासहरूले धार्मिक विश्वासलाई दैनिक जीवनसँग जोडेर समग्र सांस्कृतिक प्रणाली सिर्जना गर्छन्।

सामाजिक अभ्यासहरू, जस्तै मौखिक परम्परा, लोकसङ्गीत र नृत्य, मधेशी सम्पदाका महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा दस्तावेजीकृत भएका छन्। Rai (2026) का अनुसार, विवाह र कटनी/फसल (खेतबाट अन्न बाली काट्ने र भित्राउने बेला) को समयमा प्रस्तुत गरिने मैथिली र भोजपुरी लोकगीतहरूले प्रेम, सङ्घर्ष र लचकताको कथाहरू समेट्छन्। यी मौखिक परम्पराहरू स्वदेशी ज्ञानका भण्डारका रूपमा काम गर्छन्, नैतिक शिक्षा र सांस्कृतिक पहिचान हस्तान्तरण गर्छन्। पर्वका समयमा प्रस्तुति गरिने नृत्य र नाट्य प्रदर्शनहरूले मधेशी सांस्कृतिक जीवनको जीवन्तता देखाउँछन्। विद्वानहरू दाबी गर्छन् कि यी अभ्यासहरू स्थिर नभई समयसँग विकसित हुन्छन्, आधुनिक प्रभावहरू समेट्दै पनि परम्परागत मूल्यहरू कायम राख्छन् (Karna, 2023)।

भर्खरका अध्ययनहरूले आधुनिकीकरण र आप्रवासनले मधेशी पर्व र संस्कारलाई कसरी पुनःआकार दिएको छ भन्ने विषय पनि अन्वेषण गरेका छन्। शहरीकरणले केही परम्परागत अभ्यासहरू घटाएको भए पनि, डिजिटल प्लेटफर्महरूले सांस्कृतिक घटनाहरूको दस्तावेजीकरण र प्रसारण सक्षम पारेका छन्। Mishra (2019) ले अवलोकन गरेका छन् कि युवापुस्ताले सामाजिक सञ्जालमार्फत पर्व संस्कार र लोक प्रदर्शन साझा गर्न बढ्दो प्रयोग गर्दै आएका छन्, जसले परम्पराहरूलाई नयाँ ढाँचामा पुनर्जीवित गरिरहेको छ। यस लचकताले मधेशी संस्कृतिको स्थायित्व र संरक्षणलाई कठोर संरक्षित इतिहासको रूपमा नभई गतिशील प्रक्रियाको रूपमा हेर्नुपर्ने आवश्यकतालाई पुष्टि गर्छ।

२२.८ सांस्कृतिक संरक्षण सम्बन्धी सरकारी नीतिहरू

नेपालमा सांस्कृतिक संरक्षण सम्बन्धी सरकारी नीतिहरूले राष्ट्रिय कानुन र संस्थागत संरचनाहरू मार्फत भौतिक र अमूर्त सम्पदाको संरक्षणमा जोड दिने गरेका छन्, तर मधेशी जस्ता बहिष्कृत समुदायको समावेशिता सुनिश्चित गर्न अझै चुनौतीहरू बाँकी छन्।

नेपाल सरकारले सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि धेरै नीति तथा कानुनी ढाँचा प्रस्तुत गरेको छ। राष्ट्रिय सांस्कृतिक नीति 2067 (2010 ई.) ले भौतिक र अमूर्त सम्पत्तिहरू जस्तै भाषा, साहित्य, कला, सङ्गीत, नृत्य, नाटक र पुरातात्विक सम्पदाको संरक्षणका लागि समग्र ढाँचा प्रस्तुत गर्दछ। यस नीतिले दीर्घकालीन र दिगो उपायहरू मार्फत सांस्कृतिक पहिचानको सुरक्षा गर्ने उद्देश्य राख्दै सक्रिय सामुदायिक सहभागितालाई प्रोत्साहित गर्दछ (लोकसेवा तयारी

ब्लग, 2025)। यी लक्ष्यहरू कार्यान्वयन गर्न नेपाल एकेडेमी, पुरातत्व विभाग र प्रदेशीय सांस्कृतिक कार्यालय जस्ता संस्थाहरू स्थापना गरी संरक्षण र प्रवर्द्धनको निगरानी गरिन्छ।

नीति ढाँचासँगै, नेपालमा सांस्कृतिक संरक्षणलाई प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन 2013 (1956 ई.) जस्ता कानुनहरूले पनि समर्थन गर्छ, जसले स्मारक, पुरातात्विक स्थल र सम्पदा संरचनाहरूको कानुनी संरक्षण सुनिश्चित गर्दछ (Shrestha, 2023)। यस ऐनले सम्पदालाई राष्ट्रिय स्रोतको रूपमा राज्यद्वारा मान्यता दिने र संरक्षण अभ्यास अनिवार्य गर्ने साथै सांस्कृतिक स्थलहरूको विनाश वा दुरुपयोगमा कारबाही गर्ने व्यवस्था गरेको छ। तथापि, विद्वानहरूले दाबी गर्छन् कि यी नीतिहरू व्यापक भए पनि, प्रायः प्रमुख सांस्कृतिक कथा/कथा-कथ्यालाई प्राथमिकता दिने भएकाले मधेशी जस्ता बहिष्कृत समुदाय राष्ट्रिय सम्पदा संवादमा पर्याप्त प्रतिनिधित्व पाउँदैनन् (Rokka, 2024)।

प्रदेशीय स्तरमा, मधेश प्रदेश सरकारले क्षेत्रीय परम्पराहरूको प्रवर्द्धन र स्थानीय सम्पदाको संरक्षणका लागि सांस्कृतिक तथा शैक्षिक मन्त्रालयहरू स्थापना गरेको छ (मधेश प्रदेश पोर्टल, 2025)। यी पहलहरूले सांस्कृतिक संरक्षणलाई विकेन्द्रित गर्ने र समुदायलाई आफ्ना परम्पराहरूको संरक्षणमा बढी सहभागिता सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य राख्छन्। तर, सीमित स्रोत, प्रशासनिक अक्षमताहरू र राष्ट्रिय र प्रदेशीय नीतिहरूबीचको असम्बद्धताका कारण कार्यान्वयन चुनौतीहरू अझै कायम छन्।

समग्रमा, सरकारी नीतिहरू सांस्कृतिक संरक्षणको लागि ढाँचा प्रदान गर्छन्, तर तिनको प्रभावकारिता समावेशिता र सामुदायिक सहभागितामा निर्भर गर्दछ। मधेशी समुदायका लागि, यी नीतिहरूमा मान्यता अत्यावश्यक छ ताकि उनीहरूको पर्व, संस्कार, मौखिक परम्परा र सम्पदा स्थलहरू नेपालका बहुसांस्कृतिक पहिचानका अभिन्न अङ्गका रूपमा सुरक्षित रहोस्। बहिष्कृत आवाजहरूलाई समावेश नगरी संरक्षण प्रयास गर्दा सांस्कृतिक संरक्षणले विविधता प्रवर्द्धन गर्नुको सट्टा विद्यमान असमानताहरूलाई मात्र बल प्रदान गर्न सक्छ।

२३. मधेशी समुदायको सांस्कृतिक सम्पदा

मधेशी समुदायको सांस्कृतिक सम्पदा भाषिक विविधता, धार्मिक बहुलता र परम्परागत अभ्यासहरूको समिश्रण हो, जुन शताब्दीयौंदेखि नेपालका तराई क्षेत्रमा विकास हुँदै आएको छ। यस सम्पदाले स्थानीय परम्परा मात्र होइन, उत्तर भारतसँगको सीमापारको सांस्कृतिक प्रभावलाई पनि समेट्छ, जसले मधेशी संस्कृतिलाई विशिष्ट बनाउँदै दक्षिण एशियाका व्यापक सांस्कृतिक ढाँचासँग सम्बन्धित बनाउँछ। विद्वानहरूले औंल्याउँछन् कि मधेशी सम्पदा केवल संस्कार र पर्वहरूको भण्डार नभई पहिचान, सहनशीलता र अनुकूलनको जीवित प्रणाली पनि हो (Rai, 2026)।

२३.१ मधेशी संस्कृतिको ऐतिहासिक विकास

मधेशी संस्कृतिको ऐतिहासिक विकास तराई मैदानमा विविध जातीय समूहहरूको बसोबाससँग गहिरो सम्बन्धित छ। ऐतिहासिक रूपमा, तराई उर्वर कृषि क्षेत्रको रूपमा र व्यापार तथा आप्रवासनको मार्गको रूपमा काम गर्दै आएको छ, जसले नेपाल र भारतबीच सांस्कृतिक आदान–प्रदानको सुविधा दिएको थियो। यस सीमापारको अन्तरक्रियाले मधेशको भाषिक समृद्धिमा योगदान पुर्‍यायो, जहाँ मैथिली, भोजपुरी, अवधी र बज्जिका भाषाहरू सांस्कृतिक अभिव्यक्तिको प्रमुख भाषा बने (Wikipedia, 2026)। यी भाषाहरू, मौखिक परम्परा र लोक साहित्यसहित, पुस्तौंदेखि पुस्तासम्म सांस्कृतिक पहिचान हस्तान्तरणमा केन्द्रिय भूमिका निभाउँछन्।

जनसाङ्ख्यिक र आर्थिक महत्त्वका बाबजुद, मधेशीहरू ऐतिहासिक रूपमा केन्द्रीकृत नेपाली राज्यमा पछाडि परेका थिए । Singh (2008) ले औँल्याएका छन् कि मधेशीहरू प्रायः नागरिक अधिकारबाट वञ्चित थिए र राजनीतिक प्रतिनिधित्वबाट बाहिर राखिएका थिए, जसले राष्ट्रिय कथाहरूमा उनीहरूको सांस्कृतिक अदृश्यता बलियो बनायो । यस भेदभावले मधेशी संस्कृतिको मार्गचित्रलाई आकार दियो, जहाँ परम्पराहरू प्रतिरोध र पहिचान संरक्षणका प्रतीक बने । उदाहरणका लागि, छठ र समा–चकेवा जस्ता पर्व केवल धार्मिक अभ्यास मात्र नभई समुदायमा आत्मीयता र निरन्तरताको सांस्कृतिक दाबीका रूपमा रहेको थिए ।

मधेशी संस्कृतिको विकासमा सामाजिक–राजनीतिक आन्दोलनहरूको प्रभाव पनि छ । 2007 को मधेशी आन्दोलनले पहिचान, प्रतिनिधित्व र सांस्कृतिक मान्यता सम्बन्धी मुद्दाहरूलाई राष्ट्रिय विमर्शमा ल्यायो (Rai, 2026) । विद्वानहरूको अनुसार, यस आन्दोलनले सांस्कृतिक सम्पदा र राजनीतिक सङ्घर्षको अविभाज्यतालाई स्पष्ट पाऱ्यो, जहाँ मधेशी परम्पराहरू समानता र सङ्घीय पुनर्संरचनाका मागका लागि ऐक्यबद्धताको केन्द्र बने (Karna, 2023) । यसरी, मधेशी संस्कृतिको ऐतिहासिक विकासले परम्पराहरूको संरक्षणमा सहनशीलता र सामाजिक–राजनीतिक परिवर्तित सन्दर्भसँग अनुकूलन दुवै झल्काउँछ ।

२३.२ मधेशी समुदाय भित्रको जातीय र सांस्कृतिक विविधता

मधेशी समुदाय जातीय र सांस्कृतिक विविधताले समृद्ध छ, जुन शताब्दीयौँदेखि तराई क्षेत्रमा बसोबास, आप्रवासन र सीमापारको अन्तरक्रियाबाट उत्पन्न भएको हो । विद्वानहरूले औँल्याउँछन् कि मधेशमा विभिन्न भाषिक र जातीय समूहहरू बसोबास गर्छन्, जसमा मैथिल, भोजपुरी, अवधी, बज्जिका भाषी, मुस्लिम, मारवाड़ी, ब्राह्मण, दलित र आदिवासी समूहहरू समावेश छन् (Wikipedia, 2026) । यस विविधताले मधेशी पहिचानलाई जटिल र बहुआयामी बनाउँछ, किनकि यसले फरक–फरक परम्परा, भाषा र धार्मिक अभ्यासहरू समेटेको छ । तुलनात्मक रूपमा एकरूप पहाडी समुदायहरूभन्दा फरक, मधेशीहरूले स्थानीय परम्परा र भारतीय प्रभावहरूले आकार लिएको बहुसांस्कृतिक परिदृश्यको प्रतिनिधित्व गर्छन् (Rai, 2026) ।

धार्मिक विविधताले मधेशी संस्कृतिलाई थप समृद्ध बनाउँछ । हिन्दू धर्म प्रमुख भए पनि, इस्लाम र अन्य धर्महरू पनि व्यापक रूपमा अभ्यास गरिन्छ, जसले बहुसांस्कृतिक वातावरण निर्माण गर्छ । छठ, होली, ईद र समा–चकेवा जस्ता पर्वहरूले यस बहुलतालाई चित्रित गर्छन्, जसले फरक–फरक समूहहरूलाई साझा सांस्कृतिक अभिव्यक्तिमा एकत्रित गर्छन् (Jha, 2017) । परम्पराहरूको यस्तो सहअस्तित्वले मधेशी समाजको समावेशी स्वभावलाई प्रष्ट पार्छ, जहाँ सांस्कृतिक अभ्यासहरूले धार्मिक सीमाना पार गर्दै समुदायको ऐक्यबद्धतालाई सुदृढ बनाउँछन् ।

भाषिक विविधता पनि मधेशी पहिचानको अर्को विशेषता हो । मैथिली, भोजपुरी, अवधी र बज्जिका जस्ता भाषाहरू केवल सञ्चारको माध्यम मात्र होइनन्, यी मौखिक साहित्य, लोकगीत र लोकोक्ति बोक्ने माध्यम पनि हुन्, जसले सांस्कृतिक ज्ञानलाई पुस्तौँदेखि पुस्तासम्म हस्तान्तरण गर्न मद्दत गर्छन् । Mishra (2019) ले औँल्याएका छन् कि यी भाषाहरू मौखिक परम्परा र लोक प्रस्तुतिहरूलाई संरक्षण गर्छन्, जुन सांस्कृतिक ज्ञानको निरन्तरता सुनिश्चित गर्न

महत्त्वपूर्ण छ । मधेशमा विभिन्न भाषाहरूको सहअस्तित्वले यस क्षेत्रलाई ऐतिहासिक रूपमा सांस्कृतिक क्रसरोडको रूपमा चित्रित गर्छ र समुदायको विशिष्ट पहिचानलाई नेपालमा बलियो बनाउँछ ।

सामाजिक वर्ग विभाजनले पनि मधेशी विविधतामा योगदान पुर्याउँछ । समुदायमा उच्च जाति हिन्दू, मुस्लिम, दलित र आदिवासी समूहहरू समावेश छन्, प्रत्येकको फरक सांस्कृतिक अभ्यास र सामाजिक भूमिका हुन्छन् । Karna (2023) ले तर्क गरेका छन् कि यस आन्तरिक विविधताले एकल मधेशी पहिचानको अवधारणालाई जटिल बनाउँछ, किनकि सांस्कृतिक अभ्यास उप–समूहहरूमा महत्त्वपूर्ण रूपमा फरक पर्छ । तर यी फरकहरूका बाबजुद, भेदभाव र बहिष्कारको साझा अनुभवले सामूहिक मधेशी पहिचानलाई बलियो बनाएको छ, विशेष गरी राजनीतिक र सांस्कृतिक आन्दोलनहरूमा ।

समग्रमा, मधेशी समुदायको जातीय र सांस्कृतिक विविधताले यसको सम्पदाको समृद्धि र पहिचानको जटिलतालाई देखाउँछ । यो विविधता शक्ति पनि हो र चुनौती पनि: यसले नेपालको बहुसांस्कृतिक संरचनालाई समृद्ध बनाउँछ, तर यसले मधेशी परम्पराहरूको बहुआयामिक सम्मान गर्दै संवेदनशील संरक्षण रणनीतिहरू आवश्यक बनाउँछ ।

जातीय स्तरीकरण (Caste Stratification)

नेपालको मधेश/तराई क्षेत्रको जातीय संरचना अत्यन्त जटिल छ, जसले इन्डो–गंगेटिक सामाजिक व्यवस्थासँगको ऐतिहासिक सम्बन्ध तथा स्वदेशी सामाजिक संरचनाहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्छ । मधेशमा जाति व्यवस्था व्यापक रूपमा हिन्दू वर्ण प्रणालीमा आधारित पदानुक्रमलाई अनुसरण गर्छ, तर यो स्थानीय सन्दर्भअनुसार रूपान्तरित भएको छ र यसमा जातीय (जनजाति) समूहहरू पनि समावेश छन् । निम्नलिखित रूपमा मधेश/तराई क्षेत्रमा पाइने प्रमुख जाति समूहहरूको संरचित विवरण प्रस्तुत गरिएको छ:

उच्च जाति (ब्राह्मण र क्षत्रिय समूह)

यी समूहहरू परम्परागत रूपमा सामाजिक पदानुक्रमको माथिल्लो तहमा रहन्छन् र पुजारी, प्रशासनिक तथा भूमिधारक भूमिकासँग सम्बन्धित हुन्छन्:

- ब्राह्मण (बाहुन/मैथिल ब्राह्मण)
- राजपूत (ठाकुर)
- कायस्थ
- भूमिहार

मध्यम जाति (वैश्य तथा सेवा–उन्मुख जातिहरू)

यी जातिहरू प्रायः व्यापार, कृषि तथा हस्तकला व्यवसायमा संलग्न हुन्छन्:

- यादव (अहिर)
- तेली
- कलवार

- कानु
- कोइरी/कुशवाहा
- कुर्मी
- हलवाई
- सुनार
- लोहार
- कुम्हार
- नाइ
- धोबी

दलित जाति (परम्परागत रूपमा सीमान्तकृत/"अछूत" समूह)

यी समूहहरूले परम्परागत रूपमा सामाजिक बहिष्कार भोगेका छन् र "अशुद्ध" मानिने पेशासँग सम्बन्धित छन्:

- चमार
- मुसहर
- डोम
- दुसाध (पासवान)
- तात्मा
- खतवे
- बन्तर
- मेहतर

मुस्लिम समुदाय (जाति–जस्तै स्तरीकरण)

इस्लामले जाति प्रणाली अस्वीकार गरे पनि मधेशी मुस्लिम समाजमा जाति–सदृश स्तरीकरण पाइन्छ:

- शेख
- सैयद
- पठान
- अन्सारी
- कुरैशी
- मन्सुरी
- धुनिया

जनजाति (तराईका स्वदेशी समूह)

यी समूहहरू परम्परागत हिन्दू जाति प्रणालीभन्दा बाहिर रहेका छन्, तर आफ्नै सामाजिक संरचना र सांस्कृतिक प्रणालीहरू छन्:

- थारू
- धिमाल
- राजवंशी
- सतर (सन्थाल)
- गंगाई

अन्य अल्पसङ्ख्यक तथा पेशागत समूहहरू

- मारवाडी
- पञ्जाबी/सिख परिवारहरू
- जैन व्यापारी समुदाय

क्षेत्रीय तथा भाषिक विविधता

तराईका विभिन्न जिल्लाहरूमा जातीय संरचना फरक–फरक पाइन्छ:

- **पूर्वी तराई (सिराहा, सप्तरी)**: मैथिली भाषी Yadav, 2021 ब्राह्मण तथा मुसहरजस्ता दलित समूहहरूको प्रभुत्व
- **मध्य तराई (बारा, पर्सा)**: मुस्लिम तथा व्यापारी जातिहरूको मिश्रित बसोबास
- **पश्चिमी तराई (बाँके, बर्दिया)**: थारू तथा अवधी भाषी समुदायहरूको बढी उपस्थिति

सामाजिक व्याख्या

मधेशको जाति प्रणाली कठोर वा एकरूप नभई गतिशील र क्षेत्रअनुसार फरक–फरक स्वरूपमा विकसित भएको छ। यो जाति, जातीयता, धर्म, पेशा र भाषासँग अन्तरसम्बन्धित भएर बहुस्तरीय सामाजिक संरचना निर्माण गर्छ।

जनगणनामा आधारित वितरण (सङ्क्षेपमा)

राष्ट्रिय तथ्यांक अनुसार तराई क्षेत्रमा निम्न समूहहरूको उल्लेखनीय उपस्थिति छ:

- यादव (~४%)
- मुस्लिम (~५.१%)
- थारू (~६.६%)
- तेली, कुर्मी, कलवार आदि मध्यम जातिहरू
- दलित समूहहरू (~१३–१४%)

समाजशास्त्रीय वर्गीकरण

उच्च जाति (उच्च धार्मिक प्रतिष्ठा)

- धार्मिक शुद्धता, प्रशासन र भूमिधारणसँग सम्बन्धित
- उच्च साक्षरता र राजनीतिक पहुँच

मध्यम जाति (कृषि तथा व्यापारिक प्रभुत्व)

- उत्पादनशील भूमिका (कृषि, व्यापार)
- राजनीतिक रूपमा सक्रिय (विशेषतः यादव)

दलित जाति (निम्न धार्मिक प्रतिष्ठा)

- परम्परागत रूपमा बहिष्कृत
- न्यून आय, शिक्षा र भूमिमा पहुँच

मुस्लिम स्तरीकरण

- अशरफ (उच्च)
- अज्लाफ (मध्यम)
- अरजल (निम्न)

जनजाति समूहहरू

- आफ्नै सांस्कृतिक प्रणाली
- राज्य संरचनामा ऐतिहासिक रूपमा सीमान्तकृत

क्षेत्रीय वितरण ढाँचा

- **पूर्वी मधेश**: उच्च जनसङ्ख्या घनत्व र जातीय विविधता
- **मध्य मधेश**: व्यापारिक तथा शहरी प्रभाव
- **पश्चिमी मधेश**: थारू तथा स्वदेशी प्रणालीको प्रभाव

समाजशास्त्रीय व्याख्या

मधेशको जाति प्रणालीलाई विभिन्न सिद्धान्तमार्फत बुझ्न सकिन्छ:

- लुई डुमोंट: शुद्धता–अशुद्धतामा आधारित पदानुक्रम
- एम. एन. श्रीनिवास: "प्रभुत्वशाली जाति" (जस्तै यादव)
- पियरे बोरदिउ: सामाजिक पूँजीको अवधारणा

यी दृष्टिकोणहरूले देखाउँछन् कि जाति केवल धार्मिक अवधारणा मात्र नभई शक्ति, अर्थतन्त्र र पहिचानसँग गहिरोसँग सम्बन्धित छ।

मधेश/तराई क्षेत्रको जातीय संरचना बहुआयामिक सामाजिक पदानुक्रमको प्रतिनिधित्व हो, जसमा हिन्दू वर्ण प्रणाली, स्थानीय जातीय संरचना, मुस्लिम स्तरीकरण र जनजातीय प्रणालीहरू समावेश छन्। यद्यपि आधुनिकीकरण, शिक्षा, बसाइँसराइ तथा कानुनी सुधारहरूले जातीय असमानतालाई क्रमशः रूपान्तरित गरिरहेका छन्, जाति अझै पनि स्रोतको पहुँच, राजनीतिक प्रतिनिधित्व र सांस्कृतिक पहिचान निर्धारण गर्ने महत्त्वपूर्ण तत्वका रूपमा कायम रहेको छ।

२३.३ परम्परागत सामाजिक संरचना र प्रथाहरू

मधेशी समुदायको परम्परागत सामाजिक संरचना जात, नातेदारी र धार्मिक सम्बन्धमा गहिरो रूपमा आधारित छ, जसले स्थानीय परम्परा र उत्तर भारतका प्रभावहरू दुवैलाई प्रतिबिम्बित गर्छ। ऐतिहासिक रूपमा, मधेश जातीय पदक्रमअनुसार सङ्गठन गरिएको छ, जहाँ ब्राह्मण, दलित, मुस्लिम र मारवाड़ीहरूले फरक सामाजिक भूमिकाहरू ग्रहण गरेका थिए (Karna, 2023)। यी जातीय विभाजनहरूले स्रोतमा पहुँच, विवाह सम्बन्ध र धार्मिक अनुष्ठानमा सहभागितालाई निर्धारण गऱ्यो, जसले समुदायभित्र सामाजिक स्तरीकरणलाई बलियो बनायो। यी विभाजनहरूका बाबजुद, पर्व र अनुष्ठान जस्ता साझा सांस्कृतिक अभ्यासहरूले एकता कायम राख्ने तत्वको रूपमा काम गरे, जात र धार्मिक सीमाना पार गर्दै सामूहिक पहिचानलाई प्रोत्साहित गऱ्यो (Rai, 2026)।

नातेदारी मधेशी सामाजिक सङ्गठनमा केन्द्रीय भूमिका खेल्दछ। विस्तारित परिवार सामान्य छन् र नातेदारी सम्बन्धहरूले सामाजिक जिम्मेवारी, वारिस अधिकार र समुदायको ऐक्यबद्धतालाई निर्धारण गर्छ। विवाह प्रथाहरू, जस्तै मिलाएर विवाह गरिने र कूलभत्ता प्रथाहरू, परम्परागत नातेदारी मापदण्डलाई प्रतिबिम्बित गर्छन्, जबकि कन्यादान जस्ता अनुष्ठानहरूले वंश र सांस्कृतिक मूल्यहरूको निरन्तरतालाई सङ्केत गर्छ (Singh, 2008)। यी प्रथाहरूले परिवारलाई सामाजिक सङ्गठनको प्राथमिक एकाइको रूपमा महत्त्वपूर्ण बनाउँछन् र पुस्तौंदेखि पुस्तासम्म सांस्कृतिक परम्पराहरूको हस्तान्तरण सुनिश्चित गर्छन्।

धार्मिक प्रथाहरू पनि मधेशी सामाजिक जीवनको अभिन्न हिस्सा हुन्। हिन्दू अनुष्ठान प्रमुख छन्, जहाँ देवी–देवताहरूको पूजा, कृषिसम्बन्धी अर्पण र छठ तथा होलीजस्ता पर्वहरूमा सहभागिता धार्मिक र सामाजिक दुवै कार्य गर्दछ। त्यही समय, ईद जस्ता इस्लामिक अभ्यासहरूले मधेशी समाजको बहुलतामूलक स्वभावलाई देखाउँछन् (Jha, 2017)। यी धार्मिक प्रथाहरूले साझा सांस्कृतिक संरचनाभित्र विविध परम्पराहरूको सहअस्तित्व देखाउँछन्, जसले मधेशी सम्पदाको समृद्धिमा योगदान पुऱ्याउँछ।

सामाजिक प्रथाहरू दैनिक जीवनका अभ्यासमा पनि फैलिएका छन्, जस्तै पोशाक, पहिरन (लुगा), खाना र सामुदायिक भेला। परम्परागत पोशाक जस्तै धोती, सारी र गहना सांस्कृतिक पहिचानको प्रतीक हुन्, जबकि पर्वका समयमा तयार गरिने चामल आधारित परिकार र मिठाइहरूले सामाजिक सम्बन्धलाई सुदृढ बनाउँछन् (Mishra, 2019)। अनुष्ठान र पर्वका क्रममा हुने सामुदायिक भेला मौखिक कथावाचन, लोकसङ्गीत र नृत्यका लागि स्थान प्रदान गर्छ, जसले अमूर्त

सांस्कृतिक सम्पदाको निरन्तरता सुनिश्चित गर्छ । यी प्रथाहरूले मधेशी संस्कृतिको समग्र स्वभावलाई उजागर गर्छन्, जहाँ सामाजिक जीवन अनुष्ठान, नातेदारी र पहिचानसँग जोडिएको हुन्छ ।

समग्रमा, मधेशी समुदायको परम्परागत सामाजिक संरचना र प्रथाहरूले जात, नातेदारी, धर्म र दैनिक अभ्यासबीचको अन्तरक्रियालाई देखाउँछन् । आधुनिकरण र आप्रवासनले केही प्रथाहरूलाई पुन: आकार दिएको भए पनि, यी प्रथाहरूको निरन्तरताले पहिचान र ऐक्यबद्धतालाई कायम राख्न मधेशी संस्कृतिको लचकता र दृढतालाई प्रष्ट पार्दछ ।

२३.४ समुदायको पहिचानमा संस्कृतिको भूमिका

संस्कृतिले मधेशी समुदायको पहिचान निर्माणमा केन्द्रीय भूमिका खेल्दछ, जहाँ यसले फरक पहिचानको प्रतीक मात्र नभई ऐक्यबद्धताको स्रोतको रूपमा पनि काम गर्दछ । विद्वानहरूले तर्क गर्दछन् कि सांस्कृतिक अभ्यास जस्तै पर्व, अनुष्ठान, मौखिक परम्परा र भाषिक विविधता त्यस्ता संयन्त्र हुन् जस मार्फत समुदायहरूले आफ्नो सामूहिक पहिचान निर्माण र अभिव्यक्त गर्छन् (Geertz, 1973) । मधेशमा संस्कृति केवल प्रतीकात्मक मात्र होइन; यो दैनिक जीवनमा गहिरो रूपमा समाहित छ, सामाजिक सम्बन्धलाई सुदृढ बनाउँदै, सामूहिक रूपमा सम्बन्धित हुने अनुभूति प्रदान गर्दछ । छठ, होली र समा-चकेवा जस्ता पर्वहरूले साझा मूल्य र सामूहिक सम्झनालाई प्रतिनिधित्व गर्छन्, समुदायको ऐक्यबद्धतालाई मजबुत बनाउँदै, नेपालका बहुसांस्कृतिक संरचनाभित्र मधेशी पहिचानलाई पुष्टि गर्छन् (Jha, 2017) ।

मधेशी पहिचानमा संस्कृतिको भूमिका राजनीतिक पनि छ । ऐतिहासिक रूपमा राज्यका विभिन्न निकायहरूका कथनहरूबाट किनारमा राख्नु वा तिरस्कृत गरिनु र बहिष्कारले सांस्कृतिक अभ्यासलाई प्रतिरोध र दाबीको प्रतीक बनाएको छ । Rai (2026) अनुसार, मधेशी पहिचान सांस्कृतिक समृद्धि र राजनीतिक सङ्घर्ष दुवैले आकार दिएको छ, जहाँ परम्पराहरू मान्यता र समानताको मागका लागि एकत्रित बिन्दुका रूपमा कार्य गर्छन् । यस अर्थमा, संस्कृति केवल सम्पदाको भण्डार मात्र होइन; यो शक्ति र प्रतिनिधित्वको संवादको लागि उपकरण पनि हो । सांस्कृतिक अभ्यासको संरक्षण सामाजिक न्याय र समावेशिताको व्यापक सङ्घर्षसँग अलग गर्न नसकिने बनिन्छ ।

भाषाले पहिचान निर्माणमा संस्कृतिको भूमिकालाई अझ स्पष्ट पार्दछ । मैथिली, भोजपुरी, अवधी र बज्जिका भाषाको प्रयोगले प्रमुख नेपाली भाषी पहाड़ी समुदायबाट भिन्नता सुनिश्चित गर्दछ । Mishra (2019) ले यसमा जोड दिन्छन् कि यी भाषाका मौखिक परम्परा र लोकगीतहरूले सांस्कृतिक ज्ञान प्रसारित गर्छन् र पुस्तौंदेखि पुस्तासम्म पहिचानको निरन्तरता सुनिश्चित गर्छन् । भाषिक विविधतालाई कायम राखेर मधेशीहरूले आफ्नो सांस्कृतिक विशिष्टता दाबी गर्छन् र आत्मसात् हुनुपर्ने दबाबको सामना गर्छन् ।

समग्रमा, मधेशी समुदायमा संस्कृति एक गतिशील शक्ति हो, जसले पहिचानको संरक्षण, ऐक्यबद्धताको सुदृढीकरण र बहिष्कारमा राखिनुको विरुद्ध प्रतिरोधलाई सशक्त बनाउँछ । यो जीवन्त अनुभव मात्र नभई प्रतीकात्मक प्रणाली पनि हो, जसले निरन्तरता सुनिश्चित गर्दै समकालीन चुनौतीहरूसँग अनुकूलन गर्छ । त्यसैले मधेशी संस्कृतिको संरक्षण केवल सम्पदा संरक्षणका लागि मात्र नभई नेपालका बहुपरिष्कृत समाजमा समुदायको पहिचानको अखण्डता कायम राख्नका लागि पनि अत्यावश्यक छ ।

२३.५ संस्कृति र अनुष्ठान

नेपालको मधेश/तराई क्षेत्र सांस्कृतिक रूपमा घना र अनुष्ठानिक रूपमा अत्यन्त जीवन्त क्षेत्र हो, जसलाई इन्डो–गंगेटिक सभ्यतागत प्रभाव, स्वदेशी परम्पराहरू तथा सीमापार सांस्कृतिक निरन्तरताले आकार दिएको छ । यहाँका सांस्कृतिक अभ्यासहरू कृषिजन्य जीवनशैली, नातागोता संरचना र धार्मिक बहुलतासँग गहिरोसँग गाँसिएका छन्, जसले यस क्षेत्रलाई मानवशास्त्रीय तथा समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि समृद्ध क्षेत्र बनाएको छ ।

मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट हेर्दा, मधेशका अनुष्ठानहरू एमिल दुर्खाइमको "सामूहिक उत्साहको तीव्र अनुभूति" (collective effervescence) को अवधारणामार्फत व्याख्या गर्न सकिन्छ, जहाँ अनुष्ठानमा सामूहिक सहभागिताले सामाजिक एकता सुदृढ बनाउँछ (Durkheim, 1912/1995) । छठ र होलीजस्ता पर्वहरूले यस सामूहिक एकताको उत्कृष्ट उदाहरण प्रस्तुत गर्छन् ।

त्यसैगरी, विक्टर टर्नरको "लिमिनालिटी" र "कम्युनिटास" सिद्धान्त पनि यहाँ लागू हुन्छ, विशेषतः होलीजस्ता पर्वहरूमा, जहाँ सामाजिक श्रेणीहरू अस्थायी रूपमा स्थगित हुन्छन् र समानतामूलक अन्तरक्रियाको अवसर सिर्जना हुन्छ (Turner, 1969) ।

यसका अतिरिक्त, क्लिफोर्ड गीर्जको प्रतीकात्मक मानवशास्त्रले अनुष्ठानहरूलाई अर्थका प्रणालीका रूपमा व्याख्या गर्दछ । मधेशमा अनुष्ठानहरूले ब्रह्माण्डसम्बन्धी विश्वास, नैतिक मूल्य र पारिस्थितिक सम्बन्धहरूलाई अभिव्यक्त गर्छन्, जसले सांस्कृतिक निरन्तरतामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ (Geertz, 1973) ।

आधुनिकीकरण, बसाइँसराइ तथा सञ्चारमाध्यमको प्रभावले तराईका सांस्कृतिक तथा अनुष्ठानिक अभ्यासहरूमा उल्लेखनीय परिवर्तन ल्याएको छ । शहरीकरणका कारण अनुष्ठानहरू सरलीकृत हुँदै गएका छन् भने डिजिटल माध्यमहरूले सांस्कृतिक अभ्यासहरूको व्यापक प्रसारलाई सम्भव बनाएका छन् । साथै, विशेषगरी युवापुस्तामाझ सांस्कृतिक पुनर्जागरणतर्फको झुकाव पनि देखिन्छ, जसले आफ्नो सम्पदाको संरक्षण गर्न खोजिरहेका छन् ।

मधेश/तराई क्षेत्रका संस्कृतिहरू र अनुष्ठानहरू धर्म, पारिस्थितिकी, सामाजिक संरचना र ऐतिहासिक निरन्तरताबीचको जटिल अन्तरक्रियाको प्रतिनिधित्व गर्छन् । पर्व, जीवनचक्रसम्बन्धी अनुष्ठान तथा स्थानीय अभ्यासहरूले केवल आस्थाको अभिव्यक्ति मात्र नभई पहिचान निर्माण र सामाजिक एकताको माध्यमको रूपमा पनि कार्य गर्छन् । समाजशास्त्रीय र मानवशास्त्रीय सिद्धान्तहरूले यी अभ्यासहरू गतिशील, प्रतीकात्मक रूपमा समृद्ध र मधेशी समुदायको जीवन अनुभवको केन्द्रमा रहेको देखाउँछन् । यी परम्पराहरूको संरक्षणका लागि तिनको अनुकूलनशील स्वभावलाई स्वीकार गर्दै मूल सांस्कृतिक अर्थहरूको संरक्षण गर्नु आवश्यक छ ।

२३.६ मधेश/तराईका सांस्कृतिक विशेषताहरू

भाषिक तथा जातीय विविधता

मधेशको सांस्कृतिक संरचना यसको भाषिक विविधतासँग घनिष्ठ रूपमा सम्बन्धित छ, जसमा मैथिली, भोजपुरी, अवधी, थारू, उर्दू लगायतका भाषाहरू समावेश छन् । प्रत्येक भाषिक समूहले विशिष्ट सांस्कृतिक सङ्केत, मौखिक

परम्परा र अनुष्ठानिक अभ्यासहरू बोकेको हुन्छ । भाषा, पोशाक र परम्परागत नियममार्फत सांस्कृतिक पहिचान व्यक्त हुन्छ ।

सामाजिक संरचना र नातागोता

मधेशी समाज परम्परागत रूपमा जातीय पदानुक्रम र संयुक्त परिवार प्रणालीमा आधारित छ । संयुक्त परिवारहरू अझै पनि प्रचलित छन्, जहाँ पितृसत्तात्मक व्यवस्था, वंश निरन्तरता र अनुष्ठानिक शुद्धतामा जोड दिइन्छ । विवाह, सम्पत्ति उत्तराधिकार तथा सामाजिक दायित्वहरू परम्परागत नियमहरूद्वारा निर्देशित हुन्छन् ।

भौतिक संस्कृति

भौतिक संस्कृतिमा पुरुषहरूको धोती–कुर्ता र महिलाहरूको साडी वा लेहेंगा जस्ता परम्परागत पोशाकहरू समावेश हुन्छन् । साथै, माटाका घर, आँगन र खर वा टायलका छाना भएका विशिष्ट वास्तुकलात्मक शैलीहरू देखिन्छन् । मैथिली (मिथिला) चित्रकला जस्ता कला रूपहरूले सौन्दर्य र धार्मिक दुवै उद्देश्य पूरा गर्छन् ।

अनुष्ठानिक अभ्यासहरू र पर्वहरू

तराई क्षेत्रको अनुष्ठानिक जीवन चक्रीय स्वरूपको हुन्छ, जुन कृषिजन्य मौसम, धार्मिक पात्रो र जीवनचक्र घटनासँग घनिष्ठ रूपमा सम्बन्धित हुन्छ । यी अनुष्ठानहरूले सांस्कृतिक सञ्चरण र सामुदायिक एकताको माध्यमको रूपमा कार्य गर्छन् ।

प्रमुख धार्मिक तथा सांस्कृतिक पर्वहरू

छठ

छठ मधेशको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण पर्व हो, जुन सूर्यदेव र छठी मैयाको आराधनासँग सम्बन्धित छ । यसमा कडा व्रत, नदी वा पोखरीमा स्नान तथा अस्ताउँदो र उदाउँदो सूर्यलाई अर्घ्य अर्पण गरिन्छ । यस पर्वले पारिस्थितिक चेतना, शुद्धता र जल स्रोतहरूको महत्त्वलाई उजागर गर्छ ।

दशैं

दशैं नेपालभर मनाइने पर्व भए पनि मधेशमा यसको विशिष्ट सांस्कृतिक स्वरूप देखिन्छ । यसले असत्यमाथि सत्यको विजयलाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्छ र देवी दुर्गाको पूजा, पशुबलि तथा पारिवारिक पुनर्मिलनसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

तिहार

तिहार (दीपावली) मा काग, कुकुर, गाई, लक्ष्मी, गोबर्धनको पूजा तथा भाइटीकाको माध्यमबाट दाजुभाइ–दिदीबहिनीको सम्बन्धलाई सुदृढ बनाइन्छ । यसले मानव, जनावर र दैवी शक्तिबीचको सम्बन्धलाई प्रतिबिम्बित गर्छ ।

होली

तराईमा होली अत्यन्त उल्लासका साथ मनाइन्छ । यसले सामाजिक सीमाहरूलाई अस्थायी रूपमा भङ्ग गर्दै विभिन्न जाति र लिङ्गबीचको अन्तरक्रियालाई सहज बनाउँछ ।

ईद–उल–फित्र

मुस्लिम समुदायमा ईद–उल–फित्र रमजानको समाप्तिको प्रतीक हो । यसमा सामूहिक नमाज, जकात तथा उत्सवपूर्ण भोजन समावेश हुन्छ, जसले धार्मिक एकता र पहिचानलाई सुदृढ बनाउँछ ।

जीवनचक्रसम्बन्धी अनुष्ठानहरू (Rites of Passage)

जन्म, विवाह र मृत्यु सम्बन्धी अनुष्ठानहरू मधेशी संस्कृतिको केन्द्रमा रहेका छन्:

- **जन्म संस्कार (जातकर्म र नामकरण)**: शुद्धीकरण विधि र ज्योतिषीय परामर्श समावेश हुन्छ।
- **विवाह संस्कार (विवाह)**: अत्यन्त विस्तृत प्रक्रिया, जसमा दाइजो आदानप्रदान, धार्मिक वाचा र सामुदायिक भोज समावेश हुन्छ।
- **मृत्यु संस्कार (अन्त्येष्टि)**: दाहसंस्कार, शोक अवधि तथा श्राद्धकर्ममार्फत पुर्खा पूजाको अभ्यास गरिन्छ।

स्थानीय तथा लोक अनुष्ठानहरू

औपचारिक धार्मिक अभ्यासहरू बाहेक, मधेश लोकपरम्पराले पनि समृद्ध छ:

- **ग्रामदेवता पूजा**: स्थानीय देवताहरूलाई सुरक्षा, उर्वरता र स्वास्थ्यका लागि पूजा गरिन्छ।
- **कृषिजन्य अनुष्ठानहरू**: रोपाइँ र बाली भित्र्याउने जस्ता मौसमी विधिहरूमा देवताको आशीर्वाद मागिन्छ।
- **आत्मा शान्ति अनुष्ठान**: धामी/झाँक्रीद्वारा उपचार तथा झारफुक गरिन्छ, विशेषतः ग्रामीण क्षेत्रमा।

यसरी, मधेशको संस्कृति र अनुष्ठानहरू बहुआयामिक, गतिशील र गहिरो अर्थयुक्त प्रणालीका रूपमा स्थापित छन्, जसले समुदायको पहिचान, सामाजिक सम्बन्ध र आध्यात्मिक जीवनलाई निरन्तरता प्रदान गर्छ।

२४. सांस्कृतिक अभ्यास र परम्परा

मधेशी समुदायका सांस्कृतिक अभ्यास र परम्पराहरू उनीहरूको पहिचानको केन्द्रमा रहेका छन्, जसले शताब्दीको निरन्तरता, अनुकूलन र लचकता झल्काउँछन्। यी अभ्यासहरूमा पर्व, अनुष्ठान, मौखिक परम्परा, लोकसङ्गीत, नृत्य र सामाजिक चलनहरू समावेश छन्, जसले समुदायलाई एकसाथ बाँध्छ । विद्वानहरूले जोड दिन्छन् कि मधेशी परम्पराहरू स्थिर मात्र नभई गतिशील छन्, सामाजिक–राजनीतिक परिवर्तनसँग अनुकूलित हुँदै आफ्नो प्रतीकात्मक महत्त्व कायम राख्छन् (Geertz, 1973)।

२४.१ परम्परागत पर्व र अनुष्ठान

पर्व र अनुष्ठानहरूले मधेशी सांस्कृतिक जीवनको मेरुदण्डको रूपमा काम गर्छन्, जहाँ यी विश्वास, पहिचान र सामाजिक ऐक्यबद्धताको अभिव्यक्ति हुन्। सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मध्ये छठ पर्व हो, जुन सूर्य देवताको उपासनामा समर्पित छ र यसमा उपवास, पूजा र नदी वा पोखरीमा डुब्ने विस्तृत अनुष्ठान समावेश छन्। Jha (2017) ले उल्लेख गर्दछन् कि छठ केवल आध्यात्मिक अभ्यास मात्र नभई सामूहिक अभ्यास पनि हो, जसले पारिवारिक सम्बन्ध र सामूहिक पहिचानलाई मजबुत बनाउँछ । यसैगरी, रंग पर्व होली उत्साहपूर्वक मनाइन्छ, जसले नवीनीकरण, आनन्द र सामाजिक एकतालाई प्रतीकात्मक रूपमा झल्काउँछ।

अर्को महत्त्वपूर्ण अनुष्ठानात्मक परम्परा समा-चकेवा हो, जुन मैथिली भाषी मधेशी क्षेत्रहरूमा मनाइन्छ। यो पर्व दाजुभाइ र दिदीबहिनीको सम्बन्धमा केन्द्रित हुन्छ, जसमा माटोका मूर्तिहरू बनाउने र लोकगीत गाउने अभ्यास हुन्छ। Mishra (2019) ले यसमा जोड दिन्छन् कि समा-चकेवाले दाजुभाइ–दिदीबहिनीको ऐक्यबद्धता र सांस्कृतिक निरन्तरताको

विषयवस्तु समेट्छ, जसले यसलाई मधेशी अमूर्त सम्पदाको एक महत्त्वपूर्ण अंग बनाउँछ । यी अनुष्ठानहरूले केवल सांस्कृतिक स्मृतिलाई संरक्षण गर्दैनन्, तर मूल्यहरू पुस्तौंदेखि पुस्तासम्म हस्तान्तरण गर्छन् ।

विवाह र कृषि सम्बन्धी अनुष्ठानहरू पनि मधेशी परम्परामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् । कन्यादान र देवताहरूसम्म कृषि अर्पण जस्ता चलनहरूले धार्मिक विश्वासलाई दैनिक जीवनसँग समाहित गरेको देखाउँछन् । Singh (2008) ले तर्क गर्दछन् कि यी अनुष्ठानहरूले पारिवारिक संरचना सुदृढ पार्छन् र सांस्कृतिक पहिचान कायम राख्छन्, विशेष गरी ग्रामीण मधेशमा जहाँ कृषि जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत हो ।

धार्मिक बहुलताले मधेशी पर्व र अनुष्ठानलाई अझ समृद्ध बनाउँछ । जहाँ हिन्दू अभ्यास प्रधान छन्, त्यहाँ इस्लामिक परम्पराहरू जस्तै ईद पनि व्यापक रूपमा मनाइन्छ, जसले क्षेत्रको बहुसांस्कृतिक चरित्र झल्काउँछ । Rai (2026) ले जोड दिन्छन् कि हिन्दू र मुस्लिम अनुष्ठानहरूको सहअस्तित्वले मधेशी समाजको समावेशी स्वभाव देखाउँछ, जहाँ विविध परम्पराहरू साझा सांस्कृतिक संरचनाभित्र सहअस्तित्वमा छन् ।

समग्रमा, मधेशका परम्परागत पर्व र अनुष्ठान केवल धार्मिक अनुष्ठानहरू मात्र होइनन्; यी सांस्कृतिक अभिव्यक्तिहरू हुन् जसले पहिचान कायम राख्छन्, ऐक्यबद्धता बढाउँछन् र तिरष्कारमा राखिनुको विरुद्ध प्रतिरोध गर्छन् । यी अभ्यासहरूको निरन्तरताले आधुनिक चुनौतीहरूमा अनुकूलन गर्दै मधेशी संस्कृतिको लचकता र सम्पदाको संरक्षणलाई पुष्टि गर्दछ ।

२४.२ विवाह र पारिवारिक परम्परा

विवाह र पारिवारिक परम्पराहरू मधेशी समुदायको सांस्कृतिक संरचनाको केन्द्रमा रहेका छन्, जसले धार्मिक मूल्य र सामाजिक संरचनालाई प्रतिबिम्बित गर्छन् । परम्परागत रूपमा, मधेशमा विवाह परिवारहरूले मिलाउने गर्दछन्, जहाँ सम्बन्ध र जातीय सम्बन्धहरूले जोडी चयनमा निर्णायक भूमिका खेल्दछन् । Singh (2008) ले उल्लेख गरेअनुसार, कन्यादान (वरलाई कन्या दान दिने अनुष्ठान) र दाइजो प्रथाहरू वंशको निरन्तरताको प्रतीक हुन् र पितृसत्तात्मक संरचनालाई मजबुत बनाउँछन् । यी परम्पराहरू हिन्दू परम्परामा गहिरो रूपमा जरा गाडेका छन्, यद्यपि मधेशका मुस्लिम र अन्य उप-समुदायमा भिन्नता देखिन्छ ।

पारिवारिक परम्पराले विस्तारित सम्बन्ध नेटवर्कको महत्त्वलाई जोड दिन्छ । शहरी क्षेत्रमा प्रचलित केन्द्रीय परिवार प्रणालीभन्दा फरक, मधेशी घरधुरी प्रायः संयुक्त परिवारको रूपमा हुन्छन्, जहाँ विभिन्न पुस्ता एउटै छानोमुनि बस्छन् । यस संरचनाले आर्थिक गतिविधि, बाल-पालन र सांस्कृतिक हस्तान्तरणमा सामूहिक जिम्मेवारी सुनिश्चित गर्छ (Karna, 2023) । सम्बन्धको आधारमा सामाजिक जिम्मेवारी, उत्तराधिकार अधिकार र सामुदायिक ऐक्यबद्धता तय हुन्छ, जसले पारिवारिक परम्परालाई मधेशी पहिचानको आधार बनाउँछ ।

विवाह अनुष्ठानहरू सांस्कृतिक प्रदर्शनको रूपमा पनि कार्य गर्छन्, जसमा मौखिक परम्परा, लोकसङ्गीत र नृत्य समावेश हुन्छन् । Mishra (2019) ले उल्लेख गरेअनुसार, मैथिली र भोजपुरी विवाह गीतहरू, जसलाई महिलाहरू समारोहको क्रममा गाउँछन्, प्रेम, सङ्घर्ष र सामाजिक अपेक्षाका विषयवस्तु समेट्छन् । यी मौखिक परम्पराले केवल अनुष्ठान अनुभवलाई समृद्ध पार्दैनन्, तर पुस्तौंदेखि पुस्तासम्म सांस्कृतिक ज्ञान पनि हस्तान्तरण गर्छन् । त्यसैगरी, विवाहका क्रममा हुने कृषि अर्पण जस्ता अनुष्ठानहरूले जीविकोपार्जन अभ्यासलाई सांस्कृतिक मूल्यसँग जोड्छन् ।

पारिवारिक परम्परा विवाहभन्दा बाहिर दैनिक जीवनका व्यवहार, सम्मान, सामाजिक पदानुक्रम र सामाजिक भूमिकासम्म फैलिएको छ । वृद्ध व्यक्तिहरू निर्णय प्रक्रियामा अधिकार राख्छन्, जबकि युवा सदस्यहरू परिवारको सम्मान र परम्परालाई कायम राख्ने अपेक्षा राखिन्छ । Jha (2017) ले जोड दिन्छन् कि पर्व र अनुष्ठानको क्रममा हुने पारिवारिक भेला पुस्तान्तरण सम्बन्धलाई सुदृढ पार्छ, जसले सांस्कृतिक अभ्यासको निरन्तरतालाई सुनिश्चित गर्छ । आधुनिकिकरण र आप्रवासनका बाबजुद यी परम्परा लचकदार छन्, वर्तमान सन्दर्भसँग अनुकूलित हुँदै पनि आफ्नो प्रतीकात्मक महत्त्व कायम राख्छन् ।

समग्रमा, मधेशी समुदायमा विवाह र पारिवारिक परम्पराले सम्बन्ध, अनुष्ठान र पहिचानबीचको अन्तरक्रियालाई झल्काउँछ । यी केवल सामाजिक संस्था मात्र नभई सांस्कृतिक अभिव्यक्तिहरू पनि हुन्, जसले सम्पदा कायम राख्छन्, ऐक्यबद्धता बढाउँछन् र मूल्यहरू पुस्तौंदेखि पुस्तासम्म हस्तान्तरण गर्छन् ।

२४.३ लोकसङ्गीत, नृत्य र प्रदर्शन कला

लोकसङ्गीत, नृत्य र प्रदर्शन कला मधेशी सांस्कृतिक सम्पदाका अभिन्न अङ्ग हुन्, जसले कथावाचन, पहिचान निर्माण र सामुदायिक ऐक्यबद्धताको माध्यमको रूपमा काम गर्छन् । विद्वानहरूले जोड दिन्छन् कि मधेशमा लोक परम्परा दैनिक जीवन, कृषि चक्र र सामाजिक अनुष्ठानसँग गहिरो रूपमा जोडिएको छ, जसले यी परम्परालाई कलात्मक र कार्यात्मक दुवै बनाउँछ (Geertz, 1973) । मैथिली, भोजपुरी, अवधी र बज्जिका गीतहरूमा व्यक्त मौखिक परम्पराले प्रेम, सङ्घर्ष, भक्ति र प्रतिरोधका विषयवस्तु समेट्छ । Mishra (2019) ले यसो उल्लेख गरेका छन् कि महिलाहरूले गाउने विवाह गीत, कृषि अनुष्ठानको क्रममा गाइने बाली गीत र पर्वका क्रममा गाइने भक्ति गीतहरूले पुस्तौंदेखि पुस्तासम्म सांस्कृतिक ज्ञान हस्तान्तरण गर्छन्, जसले अमूर्त सम्पदाको निरन्तरता सुनिश्चित गर्दछ ।

मधेशमा नृत्य परम्पराहरू पनि समान रूपमा महत्त्वपूर्ण छन्, प्रायः पर्व, विवाह र सामुदायिक भेलाहरूमा प्रदर्शन गरिन्छ ।धान नाच र झिझिया नाचजस्ता परम्परागत नृत्यहरू मैथिली भाषी क्षेत्रमा प्रदर्शन गरिन्छन्, जसले उर्वरता, खराबीबाट सुरक्षा र सामुदायिक खुशीको प्रतीक प्रस्तुत गर्छन् (Jha, 2017) । यी नृत्यहरू मादल र ढोलक जस्ता लोकवाद्यसँग सँगै गरिन्छन्, जसले मधेशी प्रदर्शन कलाको लयात्मक र सहभागी स्वभावलाई बलियो बनाउँछ । Rai (2026) ले देखाउँछन् कि यी प्रदर्शनहरू केवल मनोरञ्जन मात्र होइनन्; यसले सामूहिक पहिचानको प्रतिनिधित्व गर्छ, किनकि यसले विविध समूहहरूलाई साझा सांस्कृतिक अभिव्यक्तिमा ल्याउँछ ।

प्रदर्शन कला नाट्य परम्परासम्म पनि फैलिएको छ, जसमा मैथिली र भोजपुरी लोक नाटकहरू समावेश छन्, जसले पुराण, लोककथा र दैनिक जीवनका कथाहरू सुनाउँछन् । यी प्रदर्शनहरू प्रायः व्यङ्ग्य र सामाजिक टिप्पणी पनि समावेश गर्छन्, जसले समुदायका चिन्ता र आकाङ्क्षाहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्छ । Singh (2008) ले तर्क गर्छन् कि मधेशमा लोक नाटकहरूले सांस्कृतिक प्रतिरोधको प्लेटफर्मको रूपमा काम गर्छन्, जसले तिरष्कारमा रहेका आवाजहरूलाई पहिचान व्यक्त गर्न र सामाजिक असमानतामा आलोचना गर्न अनुमति दिन्छ । यी प्रदर्शनहरूको सहभागी स्वभावले सुनिश्चित गर्छ कि यी समुदायका लागि पहुँचयोग्य र सान्दर्भिक रहन्छन् ।

आधुनिक सन्दर्भमा, लोकसङ्गीत र प्रदर्शन कलाले आधुनिक प्रभावहरूसँग अनुकूलित भएका छन् । डिजिटल प्लेटफर्म र सामाजिक सञ्जालका माध्यमहरू लोक प्रदर्शनहरू रेकर्ड र प्रचार गर्न प्रयोग भइरहेका छन्, जसले युवा पुस्तालाई नयाँ ढाँचामा परम्परासँग संलग्न हुन सक्षम बनाउँछ । Karna (2023) ले उल्लेख गरेअनुसार, विश्वव्यापीकरणले सांस्कृतिक निरन्तरतामा चुनौतीहरू प्रस्तुत गरे पनि, यसले दस्तावेजीकरण र व्यापक मान्यता मार्फत पुनर्जीवनका अवसरहरू पनि प्रदान गर्दछ । यस अनुकूलनशीलताले मधेशी प्रदर्शन कलाको लचकता र पहिचान कायम राख्ने क्षमतालाई पुष्ट गर्दछ, जसले समयसँगै विकासको क्रममा पनि सांस्कृतिक पहिचानलाई जीवन्त राख्छ ।

२५. सांस्कृतिक संस्था र सम्पदास्थलहरू

जनकपुर र यसको जानकी मन्दिर मधेश प्रदेशका सबैभन्दा प्रमुख सांस्कृतिक सम्पदास्थलका रूपमा स्थापित छन्, जसले धार्मिक भक्ति र मधेशी पहिचान दुवैको प्रतीकको रूपमा काम गर्छ । मन्दिरहरू, पवित्र पोखरीहरू र सांस्कृतिक केन्द्रहरूसँगै यी संस्थाहरू परम्परालाई संरक्षण गर्छन्, समुदाय एकतालाई प्रवर्द्धन गर्छन् र तीर्थयात्रु तथा पर्यटकहरूलाई आकर्षित गर्छन् ।

नेपालको मधेश क्षेत्र आफ्नो समृद्ध सांस्कृतिक सम्पदाका लागि परिचित छ, जसमा मन्दिरहरू, पवित्र स्थलहरू र सांस्कृतिक केन्द्रहरू समावेश छन्, जसले शताब्दीहरूको परम्परा र भक्ति व्यक्त गर्छन् । यी संस्थाहरू केवल धार्मिक स्थल मात्र नभएर सांस्कृतिक केन्द्रको रूपमा पनि कार्य गर्छन्, मधेशी पहिचान कायम राख्ने र मूल्यहरू पुस्तान्तरण गर्ने माध्यम हुन् ।

२५.१ मन्दिर, पवित्र स्थल र सांस्कृतिक केन्द्रहरू

जानकी मन्दिर (जनकपुर)

जनकपुरस्थित जानकी मन्दिर नेपालको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण धार्मिक र सांस्कृतिक स्थलहरू मध्ये एक हो । १९११ मा निर्माण गरिएको यो मन्दिर देवी सीताको उपासनामा समर्पित छ, जो भगवान रामकी पत्नी हुन् र विश्वभरका हिन्दूहरूका लागि प्रमुख तीर्थस्थल मानिन्छ । मन्दिरको वास्तुकला मुगल र कोइरी शैलीको मिश्रण प्रतिबिम्बित गर्छ, जसले क्षेत्रको ऐतिहासिक र सांस्कृतिक समृद्धि देखाउँछ (ज्ञान पार्क, 2022) । विवाह पञ्चमी जस्ता पर्वहरूले प्रत्येक वर्ष हजारौं भक्तहरूलाई आकर्षित गर्छन्, जनकपुरलाई धार्मिक र सांस्कृतिक केन्द्रको रूपमा स्थापित गर्छ ।

पवित्र पोखरीहरू र मिथिला स्थलहरू

जनकपुरमा गङ्गासागर र धनुष सागर जस्ता धेरै पवित्र पोखरीहरू छन्, जसको धार्मिक महत्त्व छ र रामायणका कथाहरूसँग सम्बन्धित छन् । यी स्थलहरू मधेशी अनुष्ठानहरूमा विशेष महत्त्व राख्छन्, विशेष गरी छठ र अन्य पर्वहरूमा, जहाँ भक्तहरूले पूजा, अर्पण र प्रार्थना गर्छन् (पर्यटक स्थल मार्गदर्शिका, 2025) ।

सांस्कृतिक केन्द्र र मिथिला कला

मन्दिरहरू बाहेक, जनकपुर र मधेशका अन्य शहरहरू मिथिला कलाका लागि प्रसिद्ध छन्, जुन परम्परागत चित्रकला हो र स्थानीय लोककथा, मिथक र दैनिक जीवनलाई चित्रित गर्छ । जनकपुरका सांस्कृतिक केन्द्रहरूले यस कला रूपको

संरक्षण र विश्वव्यापी मान्यता सुनिश्चित गर्छन् । मिथिला कला केवल सांस्कृतिक पहिचान कायम राख्दैन, स्थानीय कलात्मक कामदारहरूका लागि आर्थिक अवसर पनि प्रदान गर्छ (पर्यटक स्थल मार्गदर्शिका, 2025)।

अन्य क्षेत्रीय मन्दिर र स्थलहरू

मधेश प्रदेशमा बारा, पर्सा र रौतहट जस्ता जिल्लामा साना तर महत्त्वपूर्ण मन्दिर र तीर्थस्थलहरू पनि छन् । यी स्थलहरूले हिन्दू, मुस्लिम र स्वदेशी परम्परासहित मधेशी धार्मिक अभ्यासको विविधतालाई प्रतिबिम्बित गर्छन् । सामूहिक रूपमा, यी स्थलहरूले मधेशको सांस्कृतिक परिदृश्यको बहुलवादी स्वभाव देखाउँछन् (मधेश प्रदेश मार्गदर्शिका, 2025)।

२५.२ मधेश क्षेत्रका सांस्कृतिक परिदृश्यहरू

मधेश क्षेत्रका सांस्कृतिक परिदृश्यहरूले प्राकृतिक वातावरण, कृषि अभ्यास र मानव बसोबासबीचको अन्तरक्रियालाई प्रतिनिधित्व गर्छन्, जसले शताब्दीयौँको अनुकूलन र सांस्कृतिक निरन्तरताको प्रतिबिम्ब देखाउँछ । उब्जाऊ माटो र प्रशस्त जलस्रोतले विशेषता प्राप्त तराई मैदानहरूले ऐतिहासिक रूपमा कृषिजन्य जीवनशैलीलाई समर्थन गरेका छन्, जसले मधेशी पहिचानलाई आकार दिएको छ । Rai (2026) ले जोड दिन्छन् कि कृषि केवल आर्थिक क्रियाकलाप मात्र होइन, सांस्कृतिक अभ्यास पनि हो, जहाँ अनुष्ठान, पर्व र मौखिक परम्परा खेतीको तालसँग घनिष्ठ रूपमा जोडिएका छन् । धानको खेत, उखुको बारी र पवित्र पोखरीहरू जैविक र सांस्कृतिक दुवै चिन्हको रूपमा काम गर्छन् ।

पवित्र परिदृश्यहरू

मधेशमा पवित्र परिदृश्य विशेष महत्त्व राख्छन् । जनकपुर जस्ता स्थलहरू, जसमा जानकी मन्दिर र धेरै पवित्र पोखरीहरू छन्, धार्मिक भक्ति र सांस्कृतिक सम्पदाको मिश्रण प्रतिनिधित्व गर्छन् । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि यी पवित्र परिदृश्य मधेशी अनुष्ठानहरू, विशेष गरी छठ, मा केन्द्रीय छन्, जहाँ भक्तहरूले सूर्य देवताको पूजा गर्न नदी र पोखरीहरूमा भेला हुन्छन् । यी अभ्यासहरूले प्राकृतिक विशेषताहरू, जलाशय, वन र कृषि भूमिमा आध्यात्मिक अर्थ जोडिएको देखाउँछन्, जसले सांस्कृतिक परिदृश्यलाई जीवित सम्पदाको रूपमा मजबुत बनाउँछ ।

बसोबासको ढाँचा

परम्परागत मधेशी गाउँहरू सम्बन्ध नेटवर्कको वरिपरि व्यवस्थित छन् र घरहरू स्थानीय सामग्री जस्तै माटो, बाँस र ढुङ्गा छाना प्रयोग गरेर बनाइन्छ । Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि यी बस्तीहरूले पारिस्थितिक अनुकूलन र सांस्कृतिक मूल्य दुवै प्रतिबिम्बित गर्छन्, किनभने सामुदायिक क्षेत्रहरू सामाजिक सभा, कथावाचन र पर्वको लागि डिजाइन गरिएका छन् । गाउँहरूको स्थानिय संरचनाले सांस्कृतिक परम्परा प्रदर्शित गर्दै वातावरणीय अवस्था अनुसार अनुकूलन सुनिश्चित गर्छ ।

आधुनिकता र विश्वव्यापीकरणसँग अनुकूलन

मधेशका सांस्कृतिक परिदृश्यहरू गतिशील छन्, आधुनिकता र विश्वव्यापीकरणसँग अनुकूलित भइरहेका छन् । Karna (2023) ले देखाउँछन् कि शहरीकरणले नयाँ वास्तुकला शैली र पूर्वाधार प्रस्तुत गरेको भए पनि, मिथिला कलाद्वारा सजिएका घर र पवित्र पोखरी जस्ता परम्परागत परिदृश्यले पहिचान कायम राख्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलिरहे । आधुनिक

र परम्परागत तत्वहरूको सहअस्तित्वले मधेशी संस्कृतिको लचकता देखाउँछ, जहाँ परिदृश्य विकास हुँदै पनि प्रतीकात्मक महत्त्व हराउँदैन।

समग्रमा, मधेशका सांस्कृतिक परिदृश्यहरूले वातावरण, धर्म र सामाजिक जीवनको समग्र एकीकरण प्रस्तुत गर्छन्। यी स्थिर अवशेष होइनन्, बरु जीवित स्थल हुन्, जसले पहिचान कायम राख्छन्, एकता प्रवर्द्धन गर्छन् र मूल्यहरू पुस्तान्तरण गर्छन्। यी परिदृश्यहरूको संरक्षण पारिस्थितिक दिगोपन र सांस्कृतिक सम्पदाको सुरक्षा दुबैका लागि आवश्यक छ।

२५.३ समुदाय आधारित सांस्कृतिक संस्था

मधेश क्षेत्रमा समुदाय आधारित सांस्कृतिक संस्थाहरूले परम्पराको संरक्षण, पहिचानको प्रवर्द्धन र सामाजिक एकताको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। राज्य नेतृत्वमा रहेका सम्पदा संस्थाहरूको विपरीत, यी संस्थाहरू आधारस्तरीय हुन्छन् र प्रायः स्थानीय समुदाय, धार्मिक समूह र सांस्कृतिक सक्रिय सहजकर्ताहरूद्वारा सञ्चालित हुन्छन्। यी संस्थाहरू अमूर्त सम्पदाका संरक्षकको रूपमा कार्य गर्छन्, सुनिश्चित गर्दै कि पर्व, अनुष्ठान, मौखिक परम्परा र लोककला भविष्यका पुस्ताहरूका लागि जीवन्त र पहुँचयोग्य रहोस् (Geertz, 1973)।

सबैभन्दा प्रमुख उदाहरणमध्ये एक हो जनकपुरस्थित मिथिला कला केन्द्रहरू, जुन परम्परागत मैथिली चित्रकला संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि समुदायद्वारा सञ्चालित पहल हुन्। यी केन्द्रहरूले स्थानीय महिला कलाकारहरूलाई प्रशिक्षण प्रदान गर्छन्, जसले सांस्कृतिक अभ्यास कायम राख्दै आय स्रोत पनि सिर्जना गर्न सक्षम बनाउँछ। Mishra (2019) ले जोड दिन्छन् कि यस्ता संस्थाहरू केवल कलात्मक परम्परा संरक्षण गर्दैनन्, बरु महिलाहरू र सिमान्तकृत समूहहरूलाई सांस्कृतिक संरक्षणसँग आर्थिक विकासको संयोजनमार्फत सशक्त बनाउँछन्।

धार्मिक र सामाजिक सङ्गठनहरू पनि सांस्कृतिक संस्थाको रूपमा कार्य गर्छन्। स्थानीय मन्दिर, मस्जिद र सामुदायिक हलहरू प्रायः सांस्कृतिक सभा, कथावाचन र प्रदर्शनहरूको स्थलका रूपमा प्रयोग हुन्छन्। Jha (2017) ले देखाउँछन् कि यी संस्थाहरू छठ, सामा-चकेवा र ईद जस्ता पर्वहरू आयोजना गर्न केन्द्रीय भूमिका खेल्छन्, जसले समुदायिक सम्बन्ध र अन्तरधार्मिक सद्भावलाई प्रवर्द्धन गर्छ। सामूहिक सहभागिताको लागि समुचित स्थान प्रदान गरेर, यी संस्थाहरू सुनिश्चित गर्छन् कि सांस्कृतिक अभ्यासहरू दैनिक जीवनमा निरन्तरता कायम राखून्।

शैक्षिक र साहित्यिक संस्थाहरू पनि सांस्कृतिक संरक्षणमा योगदान गर्छन्। मधेशका सामुदायिक पुस्तकालय र सांस्कृतिक क्लबहरूले लोकसाहित्य, मौखिक इतिहास र स्थानीय पाण्डुलिपिहरू सङ्कलन गर्छन्, जसले अन्यथा हराउन सक्ने परम्पराहरूको संरक्षण गरी अभिलेखीकरण गर्छ। Karna (2023) ले देखाउँछन् कि यी आधारस्तरीय संस्थाहरू राज्य नीतिहरूले छोडेका महत्त्वपूर्ण खालिहरू पूर्ति गर्छन् र मधेशी आवाज तथा सम्पदा व्यापक सांस्कृतिक संवादमा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्छन्।

आधुनिक सन्दर्भमा, समुदाय आधारित संस्थाहरू विश्वव्यापीकरण र डिजिटलीकरणसँग अनुकूलन गर्दैछन्। Rai (2026) ले उल्लेख गर्छन् कि धेरै सांस्कृतिक संस्थाहरू अहिले सामाजिक सञ्जाल र डिजिटल अभिलेखालयको प्रयोग गरेर लोकगीत, मौखिक परम्परा र पर्व अनुष्ठान प्रचार गर्दैछन्। यस अनुकूलनले परम्परालाई पुनर्जीवित मात्र गर्दैन, मधेशी संस्कृतिलाई विश्वव्यापी दर्शकसँग जोड्छ, मान्यता र गर्वलाई प्रवर्द्धन गर्छ।

समग्रमा, मधेशका समुदाय आधारित सांस्कृतिक संस्थाहरूले स्थानीय समुदायहरूको सङ्घर्ष र कार्यक्षमता देखाउँछन्, आफ्नो सम्पदा संरक्षणमा सक्रिय भूमिका खेल्छन् । यी संस्थाहरू जीवित सांस्कृतिक भण्डारको रूपमा कार्य गर्छन्, परम्परा र आधुनिकताको सन्तुलन कायम गर्छन् र मधेशी पहिचानलाई नेपालको बहुसांस्कृतिक परिवेशमा जीवन्त राख्छन् ।

२५.४ सांस्कृतिक सङ्गठनहरूको भूमिका

मधेश क्षेत्रमा सांस्कृतिक सङ्गठनहरूले सम्पदा संरक्षण, परम्परा प्रवर्द्धन र समुदाय पहिचान विकासमा केन्द्रिय भूमिका खेल्छन् । केवल धार्मिक संस्था भन्दा फरक, सांस्कृतिक सङ्गठनहरू प्रायः बहुविषयक हुन्छन्, शिक्षा, वकालत र कलात्मक प्रवर्द्धनमा संलग्न रहन्छन् । मधेशी आवाज राष्ट्रिय सांस्कृतिक संवादमा प्रतिनिधित्व हुने सुनिश्चित गर्दै यी सङ्गठनहरू स्थानीय समुदाय र राज्य संस्थाहरूबीच मध्यस्थको रूपमा कार्य गर्छन् (Geertz, 1973) ।

सांस्कृतिक सङ्गठनहरूको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण योगदानमध्ये मिथिला कला र साहित्यको संरक्षण र प्रवर्द्धन पनि एक हो । जनकपुर महिला विकास केन्द्र र मिथिला कला केन्द्र जस्ता संस्थाहरूले स्थानीय कलाकारहरूलाई परम्परागत चित्रकला, हस्तकला र कथावाचन कायम राख्ने समुचित स्थान प्रदान गर्छन् । Mishra (2019) ले जोड दिन्छन् कि यी सङ्गठनहरूले अमूर्त सम्पदा मात्र संरक्षण गर्दैनन्, बरु सांस्कृतिक अभ्यासलाई आर्थिक विकाससँग जोडेर महिलाहरू र सिमान्तकृत समूहहरूलाई सशक्त बनाउँछन् ।

सांस्कृतिक सङ्गठनहरूले पर्व आयोजन र समुदाय सक्रियतामा पनि भूमिका खेल्छन् । Jha (2017) ले उल्लेख गर्छन् कि स्थानीय सांस्कृतिक समितिहरू प्रायः छठ, सामा-चकेवा र विवाह पञ्चमी जस्ता प्रमुख पर्वहरूको समन्वयका लागि जिम्मेवार हुन्छन् । यी सङ्गठनहरूले सुनिश्चित गर्छन् कि अनुष्ठानहरू सामूहिक रूपमा सम्पन्न होऊन्, एकता प्रवर्द्धन होस् र परम्परा पुस्तान्तरण होस् । पर्व व्यवस्थापनलाई संस्थागत बनाइए र, आधुनिकता र विस्थापनका चुनौतीहरूबीच सांस्कृतिक अभ्यासको निरन्तरतामा मद्दत पुग्छ ।

शैक्षिक र साहित्यिक सङ्गठनहरूले मधेशी सम्पदाको दस्तावेजीकरण र प्रचारमा योगदान पुऱ्याउँछन् । Karna (2023) ले देखाउँछन् कि समुदाय आधारित सांस्कृतिक संस्था र साहित्यिक क्लबहरूले मौखिक इतिहास सङ्कलन, लोकसाहित्य प्रकाशन र सांस्कृतिक सेमिनार आयोजना गर्छन् । यी पहलहरूले राज्य नेतृत्वको संरक्षण नीतिहरूले छोडेका खालिहरू पूर्ति गर्छन्, सुनिश्चित गर्दै कि मधेशी परम्परा दर्ता र मान्यता प्राप्त होस् ।

आधुनिक सन्दर्भमा, सांस्कृतिक सङ्गठनहरू विश्वव्यापीकरण र डिजिटलीकरणसँग अनुकूलित भइरहेका छन् । Rai (2026) ले देखाउँछन् कि धेरै संस्थाहरू अहिले डिजिटल अभिलेख, सामाजिक सञ्जाल र अनलाइन स्थानहरू प्रयोग गरेर लोकसङ्गीत, मौखिक परम्परा र मिथिला कला प्रवर्द्धन गर्दैछन् । यस अनुकूलनले परम्परालाई पुनर्जीवित मात्र गर्दैन, मधेशी संस्कृतिलाई विश्वव्यापी दर्शकसँग जोड्छ, मान्यता र गर्व बढाउँछ ।

समग्रमा, मधेशका सांस्कृतिक सङ्गठनहरूले सम्पदाका संरक्षक, समावेशिताका वकिल र सांस्कृतिक लचकताको एजेन्टको रूपमा कार्य गर्छन् । यी सङ्गठनहरूको भूमिका अपरिहार्य छ, परम्परा र आधुनिकताको सन्तुलन कायम राख्न र मधेशी पहिचानलाई नेपालको बहुसांस्कृतिक संरचनामा जीवन्त राख्न महत्त्वपूर्ण भूमिका वहन गर्दछन् ।

२६. सांस्कृतिक संरक्षणको वर्तमान स्थिति

मधेशी सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण एक गतिशील प्रक्रिया हो, जसमा समुदायका पहल, राज्य नीतिहरू र वैश्विक प्रभावहरूले आकार दिन्छन् । आधुनिकता र आप्रवासनले चुनौतीहरू सिर्जना गरे पनि, परम्परागत अभ्यासहरू आधारस्तरीय प्रयास, धार्मिक संस्था र सांस्कृतिक सङ्गठनमार्फत जीवित रहिरहे ।पहिचान र निरन्तरताको जीवन्त अभिव्यक्ति प्रदान गर्दै पर्व, अनुष्ठान र मौखिक परम्परा सांस्कृतिक संरक्षणका केन्द्रिय अङ्गका रूपमा रहिरहन्छन् (Geertz, 1973)।

२६.१ परम्परागत पर्वहरूको संरक्षण

मधेश क्षेत्रमा छठ, होली, सामा-चकेवा र विवाह पञ्चमी जस्ता परम्परागत पर्वहरू समुदायको सहभागिता र संस्थागत सहयोग मार्फत सक्रिय रूपमा संरक्षण भइरहेका छन् । सूर्य देवताको समर्पित छठ पर्व अझै सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पर्वहरूमध्ये एक हो, जसमा तराईभरका नदी र पोखरीमा अनुष्ठान सम्पन्न हुन्छ । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि शहरीकरण र आप्रवासनका बाबजुद, छठ न केवल जीवित रह्यो, बरु विस्तार पनि भयो; प्रवासी समुदायहरूले विदेशमा यसलाई मनाउँदा सांस्कृतिक पहिचान भौगोलिक सीमाभन्दा पर पनि प्रवर्द्धन भएको छ।

सामुदायिक संस्था र स्थानीय समितिहरूले पर्वहरूलाई निरन्तरता दिन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि पर्वसँग सम्बन्धित मौखिक परम्परा, लोकगीत र प्रदर्शनहरू महिला समूह र सांस्कृतिक क्लबहरूले सक्रिय रूपमा व्यवस्थापन गर्छन्, जसले पुस्तान्तरण सुनिश्चित गर्छ। यी आधारस्तरीय प्रयासहरूले देखाउँछन् कि संरक्षण दैनिक अभ्यासमा निहित छ, राज्य हस्तक्षेपमात्रमा निर्भर छैन।

धार्मिक संस्थाहरूले पनि पर्व संरक्षणमा योगदान पुऱ्याउँछन्। जनकपुरस्थित जानकी मन्दिरले विवाह पञ्चमीको ठूलो स्तरको उत्सव आयोजना गर्छ, जहाँ प्रत्येक वर्ष हजारौं भक्तजनहरू सहभागी हुन्छन्। Karna (2023) ले तर्क गर्छन् कि यस्ता संस्थागत अनुष्ठानहरूले केवल परम्परा संरक्षण गर्दैनन्, तर तिनीहरूलाई सांस्कृतिक पर्यटनसँग एकीकृत गर्दै मान्यता र दीर्घकालीनता प्रवर्द्धन गर्छन्।

डिजिटल प्लेटफर्महरूले पर्व संरक्षणलाई थप सुदृढ बनाएका छन्। Rai (2026) ले देखाउँछन् कि युवापुस्ता बढी गरी सामाजिक सञ्जालमा पर्व अनुष्ठानको दस्तावेजीकरण र साझा गर्दैछन्, जसले दृश्यता र सहभागिता विस्तार गर्छ। यस अनुकूलनले देखाउँछ कि परम्परागत पर्वहरू प्रविधिक परिवर्तनसँग अनुकूल हुँदै प्रतीकात्मक महत्त्व कायम राख्दै लचिलो बनेका छन्।

समग्रमा, मधेशमा परम्परागत पर्वहरूको संरक्षण निरन्तरताको र अनुकूलनको सन्तुलनको प्रतिनिधित्व गर्दछ । समुदायको सहभागिता, संस्थागत सहयोग र डिजिटल नवप्रवर्तनले पर्वहरू जीवन्त रहोस् र नेपालको बहुसांस्कृतिक परिवेशमा मधेशी पहिचान मजबुत रहोस् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्छ।

२६.२ लोककला र हस्तकलाको संरक्षण

मधेश क्षेत्रमा लोककला र हस्तकलाको संरक्षण अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको सुरक्षामा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । मिथिला चित्रकला, माटोको काम, बुनाई र काष्ठकलासहितका परम्परागत कलाकृतिहरू शताब्दीयौँको सांस्कृतिक अभिव्यक्ति र

स्थानीय ज्ञानको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । यी कला रूपहरू केवल सौन्दर्यपूर्ण नभई कार्यात्मक पनि हुन्, प्रायः अनुष्ठान, पर्व र दैनिक जीवनसँग जोडिएका हुन्छन् । Mishra (2019) ले जोड दिन्छन् कि मधेशका लोककला सांस्कृतिक कथाहरूको रूपमा कार्य गर्छन्, मूल्य, मिथक र सामाजिक टिप्पणी पुस्तान्तरण गर्दछन् ।

सामुदायिक पहलहरू संरक्षण प्रयासको केन्द्रिय आधार भएका छन् । उदाहरणका लागि, जनकपुरमा स्थानीय संस्था र महिला सहकारीहरूले मिथिला कलालाई पुनर्जीवित गरेका छन्, युवापुस्तालाई प्रशिक्षण दिएका छन् र दीगो जीविकोपार्जनको लागि व्यावसायिकरण प्रवर्द्धन गरेका छन् । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि यस्ता पहलहरूले सांस्कृतिक संरक्षणलाई आर्थिक सशक्तीकरणसँग एकीकृत गर्छन् र परम्परागत कलाकृतिहरू समसामयिक सन्दर्भमा प्रासङ्गिक रहून् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्छन् । यी आधारस्तरीय प्रयासहरूले देखाउँछन् कि संरक्षण समुदायको सहभागितामा निहित छ, राज्य-निर्देशित नीतिहरूमा मात्र निर्भर छैन ।

सरकारी र गैर-सरकारी संस्थाहरूले पनि संरक्षणमा योगदान दिएका छन् । Karna (2023) ले देखाउँछन् कि मधेशका सांस्कृतिक संस्थाहरूले विभिन्न एनजीओहरूसँग मिलेर प्रायः प्रदर्शनी, कार्यशाला र सांस्कृतिक पर्वहरू मार्फत लोककला दस्तावेजीकरण र प्रवर्द्धन गर्छन् ।यी प्रयासहरूले परम्परा संरक्षण मात्र गर्दैनन्, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा मान्यता बढाउँछन् । मिथिला कलालाई विश्वस्तरीय प्रदर्शनीमा समावेश गर्नु स्थानीय हस्तकलालाई दृश्यता दिने तर सांस्कृतिक प्रामाणिकता कायम राख्ने उदाहरण हो ।

आधुनिकता र विश्वव्यापीकरण संरक्षणका लागि चुनौती हुन्, किनभने युवापुस्ता उद्योग उत्पाद र पश्चिमी सौन्दर्यशास्त्रलाई बढी अङ्गिकार गर्दैछन् । तर Rai (2026) ले देखाउँछन् कि डिजिटल प्लेटफर्म र सामाजिक सञ्जाल लोककला प्रवर्द्धनको नयाँ माध्यम बनेका छन्, जसले कलाकारहरूलाई व्यापक दर्शकसम्म पुग्न र प्रवासी समुदायसँग जोडिन सक्षम बनाउँछ । यस अनुकूलनले मधेशी हस्तकलाको लचिलोपन देखाउँछ, जसले परिवर्तित सन्दर्भसँग अनुकूल हुँदै प्रतीकात्मक महत्त्व कायम राख्दछ ।

समग्रमा, मधेशमा लोककला र हस्तकलाको संरक्षण निरन्तरताको र नवप्रवर्तनको सन्तुलन दर्शाउँछ । सामुदायिक पहल, संस्थागत सहयोग र डिजिटल अनुकूलनले यी परम्पराहरू जीवन्त रहून् सुनिश्चित गर्छ, मधेशी पहिचान मजबुत बनाउँछ र नेपालको बहुसांस्कृतिक सम्पदामा योगदान पुऱ्याउँछ ।

२६.३ सांस्कृतिक परम्पराहरूको दस्तावेजीकरण

मधेश क्षेत्रमा सांस्कृतिक परम्पराहरूको दस्तावेजीकरण अमूर्त सम्पदाको सुरक्षा र भविष्यका पुस्ताहरूमा यसको हस्तान्तरण सुनिश्चित गर्न अत्यावश्यक छ । परम्परागत रूपमा, मधेशी संस्कृति अभ्यासहरू जगेर्ना गर्न मौखिक परम्परा, लोक प्रदर्शन र सामुदायिक स्मृतिमा भर पर्दथ्यो । तर, आधुनिकता र विश्वव्यापीकरणसँगै व्यवस्थित दस्तावेजीकरणको आवश्यकता बढेको छ । Geertz (1973) ले तर्क गर्छन् कि संस्कृति प्रतीक र अर्थहरूको प्रणाली हो र यी अभ्यासहरूको दस्तावेजीकरणले समुदायलाई आफ्ना प्रतीकात्मक संरचनाहरू संरक्षण गर्न र समसामयिक सन्दर्भमा अनुकूल हुन सक्षम बनाउँछ ।

सामुदायिक पहलहरूले दस्तावेजीकरणमा केन्द्रिय भूमिका खेलेका छन् । जनकपुर र अन्य शहरका स्थानीय संस्था र सांस्कृतिक क्लबहरूले लोकगीत, मौखिक कथाहरू र पर्व अनुष्ठानहरू अभिलेख गर्दै, प्रायः स्थानीय पत्रपत्रिकामा प्रकाशन गर्छन् वा सामुदायिक पुस्तकालयमा सङ्ग्रह गर्छन् । Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि महिला समूहहरू विशेष गरी विवाह गीत र पर्व प्रदर्शनहरूको दस्तावेजीकरणमा सक्रिय छन्, जसले यी मौखिक परम्पराहरू पुस्तान्तरणसँग हराउन नदिने सुनिश्चित गर्छ । यस्ता आधारस्तरीय दस्तावेजीकरणले समुदायको आफ्नै सम्पदा संरक्षणमा सक्रिय भूमिका देखाउँछ ।

संस्थागत प्रयासहरूले पनि दस्तावेजीकरणमा योगदान दिएका छन् । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि जनकपुरका सांस्कृतिक केन्द्रहरूले मिथिला कला, लोक साहित्य र अनुष्ठान अभ्यासहरू सङ्कलन र अभिलेखित गरी प्रदर्शन र शैक्षिक कार्यक्रममा समावेश गरेका छन् । यसैगरी, Karna (2023) ले जोड दिन्छन् कि शैक्षिक संस्था र एनजीओहरूले मिलेर मधेशी परम्पराहरूको प्रणालीबद्ध अभिलेख तयार गर्ने, मौखिक इतिहास परियोजना र सांस्कृतिक प्रतिवेदन उत्पादन गर्ने काम गर्छन् । यी पहलहरूले स्थानीय अभ्यास र राष्ट्रिय मान्यताबीचको अन्तर घटाउँछन् ।

डिजिटल प्रविधिहरूले दस्तावेजीकरणलाई अझ रूपान्तरण गरेका छन् । Rai (2026) ले देखाउँछन् कि सामाजिक सञ्जाल प्लेटफर्म र डिजिटल अभिलेखहरू बढ्दो रूपमा प्रयोग भइरहेका छन्, छठ अनुष्ठानदेखि मिथिला चित्रकला सम्मका सांस्कृतिक अभ्यासहरू रेकर्ड र प्रसारित गर्न सहयोग पुर्याएका छन् । यो डिजिटल दस्तावेजीकरणले परम्परा मात्र संरक्षण गर्दैन, तर दृश्यता विस्तार गर्दछ, मधेशी संस्कृतिलाई प्रवासी समुदाय र विश्वव्यापी दर्शकसँग जोड्छ । यद्यपि प्रामाणिकता सुनिश्चित गर्ने र व्यावसायिकरणबाट बच्ने चुनौतीहरू रहन्छन्, डिजिटल प्लेटफर्महरूले सांस्कृतिक संरक्षणका नयाँ अवसर प्रदान गर्दछन् ।

समग्रमा, मधेशमा सांस्कृतिक परम्पराहरूको दस्तावेजीकरण समुदायको सहभागिता, संस्थागत सहयोग र प्रविधिक अनुकूलन समावेश गर्ने बहु-आयामिक प्रक्रिया हो । मौखिक परम्परा, लोककला र अनुष्ठान अभिलेख गर्दा, मधेशीहरूले आफ्नो सांस्कृतिक सम्पदा जीवित, पहुँचयोग्य र आधुनिकताको सामना गर्न सक्षम बनाउँछन् ।

२६.४ मिडिया र शिक्षामा सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व

मिडिया र शिक्षामा मधेशी संस्कृतिको प्रतिनिधित्वले सार्वजनिक धारणा निर्माण र सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । ऐतिहासिक रूपमा, मुख्यधारा नेपाली मिडियाले मधेशी आवाजहरूलाई सान्दर्भिकता कम देखाएको छ, प्रायः तिनीहरूलाई ढाँचागत धारणामार्फत चित्रण गर्ने वा राष्ट्रिय कथानकमा तिनीहरूको परम्परालाई समावेश नगर्ने जस्ता समस्याहरू देखा परेका छन् । Rai (2026) ले तर्क गर्छन् कि यस्तो कम प्रतिनिधित्वले संरचनागत असमानतालाई बलियो बनाउँदै मधेशीहरूको राजनीतिक र सांस्कृतिक तिरष्कारमाबल पुऱ्याएको छ। तर, हालसालैका स्थानीय मिडिया र सामुदायिक पहलहरूले मधेशी पर्व, मौखिक परम्परा र कलात्मक अभ्यासलाई उजागर गर्दै यी कथानकहरूलाई चुनौती दिइरहेका छन् ।

शिक्षामा मधेशी संस्कृतिको समावेशिता सीमित भए पनि क्रमशः सुधार हुँदैछ । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि नेपालका विद्यालय पाठ्यक्रमहरूले परम्परागत रूपमा पहाडी सांस्कृतिक अभ्यासमा जोड दिएका छन्, जसले मधेशी

परम्पराहरूलाई कम प्रतिनिधित्वमा राखेको छ । यस असन्तुलनले युवापुस्तामा मधेशी सम्पदाको सम्पदाबारे चेतनाको कमी ल्याएको छ । Karna (2023) ले जोड दिन्छन् कि मधेशी लोकसाहित्य, मिथिला कला र मौखिक परम्परालाई शैक्षिक सामग्रीमा समावेश गर्नु समावेशितालाई प्रवर्द्धन गर्न र राष्ट्रिय पहिचानभित्र सांस्कृतिक विविधता मान्यता पाउन अत्यावश्यक छ ।

मिडिया प्लेटफर्महरू, विशेष गरी डिजिटल र सामाजिक मिडिया, सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वका महत्त्वपूर्ण उपकरण बनेका छन् । Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि युवा मधेशीहरू सामाजिक मिडियामा लोकगीत, पर्व अनुष्ठान र मिथिला चित्रकला साझा गर्दै डिजिटल अभिलेख निर्माण गर्दैछन्, जसले दृश्यता र सहभागिता बढाउँछ । यी प्लेटफर्महरूले मधेशी संस्कृतिलाई प्रवासी समुदाय र विश्वव्यापी दर्शकसम्म पुऱ्याउँछन्, मान्यता र गर्व बढाउँछन् । साथै, यिनीहरूले ढाँचागत धारणाहरूको विरुद्धमा वास्तविक मधेशी जीवन प्रस्तुत गर्ने अवसर पनि प्रदान गर्छन् ।

शैक्षिक संस्था र सांस्कृतिक सङ्गठनहरू पनि प्रतिनिधित्व प्रवर्द्धनमा सहकार्य गर्दैछन् । मधेशका सामुदायिक पुस्तकालय, सांस्कृतिक केन्द्र र विश्वविद्यालयहरूले मौखिक परम्परा दस्तावेजीकरण गर्न थालेका छन् र शैक्षिक स्रोतमा समावेश गर्दैछन् । Geertz (1973) ले जोड दिन्छन् कि संस्कृति प्रतीक र अर्थको प्रणाली हो र यसको शिक्षामा प्रतिनिधित्वले यी प्रतीकात्मक संरचनाहरू पुस्तान्तरण सुनिश्चित गर्छ । यस्ता पहलहरूले केवल सम्पदा संरक्षण गर्दैनन्, तर नेपालको विविध समाजभित्र अन्तरसांस्कृतिक समझदारी पनि बढाउँछन् ।

समग्रमा, मिडिया र शिक्षामा सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व मधेशी समुदायका लागि चुनौती र अवसर दुवै हो । ऐतिहासिक तिरस्कार अझै बाँकी छ भने पनि, आधारस्तरीय पहल, डिजिटल प्लेटफर्म र शैक्षिक सुधारहरूले क्रमशः कथानक परिवर्तन गर्दै मधेशी संस्कृतिलाई नेपालको बहुसांस्कृतिक पहिचानको अभिन्न हिस्सा बन्न सुनिश्चित गरिरहेका छन् ।

२७. सांस्कृतिक संरक्षणमा चुनौतीहरू

मधेश क्षेत्रमा सांस्कृतिक संरक्षणले बहुआयामिक चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्छ, जसमा विश्वव्यापीकरण, आधुनिकता, आप्रवासन, व्यवसायीकरण र राजनीतिक तिरस्कार समावेश छन् । यी शक्तिहरूले परम्परागत अभ्यासहरू पुनःआकार दिन्छन्, प्रायः तिनीहरूको निरन्तरतामा खतरा उत्पन्न गर्दा पनि अनुकूलन र पुनर्जीवनका अवसर प्रदान गर्छन् ।

२७.१ विश्वव्यापीकरण र आधुनिकताको प्रभाव

विश्वव्यापीकरण र आधुनिकताले मधेशको सांस्कृतिक भू-दृश्यमा गहिरो प्रभाव पारेका छन्, जसले संरक्षणका लागि अवसर र चुनौती दुवै सिर्जना गरेका छन् । एकतर्फ, विश्व मिडिया, उपभोक्ता संस्कृति र प्रविधि नवप्रवर्तनको सम्पर्कले नयाँ जीवनशैली र मूल्यहरू प्रस्तुत गरेको छ, जसले प्रायः परम्परागत अभ्यासँग द्वन्द्व सिर्जना गर्छ । Rai (2026) ले देखाउँछन् कि युवापुस्ता पश्चिमी लुगा, खानपान र मनोरञ्जन अपनाउँदै गए, जसले परम्परागत लुगा, लोकसङ्गीत र मौखिक कथावाचनको दैनिक प्रयोगमा क्रमिक गिरावट ल्याएको छ । यो परिवर्तन सांस्कृतिक निरन्तरतासँग आधुनिक आकाङ्क्षाबीचको तनावलाई प्रकट गर्छ ।

आधुनिकताले सामाजिक संरचना र अनुष्ठानहरू पनि परिवर्तन गरेको छ । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि शहरीकरण र आप्रवासनले संयुक्त परिवार प्रणालीमा अवरोध ल्याएको छ, जसले सामूहिक विवाह अनुष्ठान र पर्वको समयमा

विस्तारित परिवारको सहभागिता कमजोर पारेको छ । न्यूक्लियर परिवार बढी सामान्य हुँदै गएसँगै, पुस्तान्तरण मार्फत सांस्कृतिक अभ्यासहरूको हस्तान्तरण घटेको छ, जसले अमूर्त सम्पदाको सहनशीलतामा खतरा उत्पन्न गर्दछ ।

साथै, विश्वव्यापीकरणले सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वका नयाँ मार्गहरू सिर्जना गरेको छ । Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि डिजिटल प्लेटफर्महरूले मधेशी समुदायलाई लोकगीत, मिथिला कला र पर्व अनुष्ठानहरू अभिलेख र विश्वव्यापी दर्शकसँग साझा गर्न अनुमति दिएको छ, जसले परम्पराहरूलाई नयाँ रूपहरूमा पुनर्जीवित गरेको छ । Karna (2023) ले जोड दिन्छन् कि विश्वव्यापीकरणद्वारा प्रवर्द्धित सांस्कृतिक पर्यटनले जनकपुरको जानकी मन्दिर र मिथिला कला केन्द्रहरू जस्ता स्थललाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता दिएको छ, संरक्षण र आर्थिक विकासलाई एकसाथ जोड्दै ।

तर, व्यवसायीकरणले सांस्कृतिक पतनको जोखिम उत्पन्न गर्छ । Geertz (1973) ले स्मरण गराउँछन् कि संस्कृति अर्थहरूको प्रणाली हो र जब परम्पराहरू पर्यटन वा विश्वव्यापी उपभोगका लागि वस्तुकरण गरिन्छन्, तिनीहरूको प्रतीकात्मक गहिराइ केवल दृश्यात्मक मनोरञ्जनमा सीमित हुन सक्छ । यसले विश्वव्यापीकरणको सामना गर्दा प्रामाणिकता र अनुकूलनबीच सन्तुलन राख्ने चुनौतीलाई उजागर गर्छ ।

समग्रमा, विश्वव्यापीकरण र आधुनिकताले मधेशी सांस्कृतिक संरक्षणका लागि विरोधाभास प्रस्तुत गर्छ । जीवनशैली परिवर्तन र व्यवसायीकरणले परम्परागत अभ्यासलाई खतरा पुऱ्याउँछ भने, यीले पुनर्जीवन, दस्तावेजीकरण र विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त गर्ने उपकरण पनि प्रदान गर्छन् । चुनौती यी शक्तिहरूसँग सन्तुलन कायम गर्दै सांस्कृतिक पहिचानलाई टिकाइराख्नेमा छ ।

२७.२ शहरीकरण र आप्रवासन

शहरीकरण र आप्रवासनले मधेशको सांस्कृतिक भू-दृश्यलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा पुनःआकार दिएका छन्, जसले सांस्कृतिक संरक्षणका लागि चुनौती र अवसर दुवै प्रस्तुत गर्छ । जनकपुर, वीरगञ्ज र कलैया जस्ता शहरमा तीव्र शहरी विकासले नयाँ जीवनशैली, पूर्वाधार र उपभोक्ता अभ्यास ल्याएको छ, जसले प्रायः परम्परागत जीवनशैलीसँग द्वन्द्व सिर्जना गरेको छ । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि शहरीकरणले संयुक्त परिवार प्रणालीको क्षय गराएको छ, पारिवारिक परम्पराहरू कमजोर पारेको छ र त्यो सामुदायिक सहभागिता घटाएको छ जसले पहिले पर्व र अनुष्ठानहरूलाई टिकाइराख्थ्यो ।वंशाणुगत नाभिकीय परिवार बढ्दै गएसँगै, पुस्तान्तरणमार्फत सांस्कृतिक अभ्यासको हस्तान्तरण बढी टुक्रिएको छ ।

आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय दुवै आप्रवासनले सांस्कृतिक संरक्षणलाई अझ जटिल बनाएको छ । ठूलो सङ्ख्यामा मधेशी रोजगारको लागि काठमाडौं, भारत र गल्फ देशहरूमा आप्रवासन गर्छन्, जसले ग्रामीण क्षेत्रको जनसङ्ख्यामा निकै परिवर्तन ल्याउँछ । Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि आप्रवासनले मौखिक परम्परा र लोक प्रदर्शनको निरन्तरतामा अवरोध ल्याउँछ, किनभने युवा पुस्ता भौतिक रूपमा सामुदायिक जमघटमा अनुपस्थित हुन्छ, जहाँ यी अभ्यासहरू हस्तान्तरण हुन्छन् । यस अनुपस्थितिले सांस्कृतिक क्षयमा योगदान पुऱ्याउँछ, विशेष गरी ती गाउँहरूमा जहाँ पर्व र अनुष्ठान सामूहिक सहभागितामा निर्भर छन् ।

साथै, आप्रवासनले सांस्कृतिक अनुकूलनका नयाँ रूपहरू सिर्जना गरेको छ । Karna (2023) ले देखाउँछन् कि प्रवासी समुदायले विदेशमा मधेशी परम्पराहरू सक्रिय रूपमा संरक्षण गर्छन्, भारत र मध्यपूर्वका शहरहरूमा छठ र होली जस्ता पर्व मनाउँछन् । यी अभ्यासहरूले परदेशी सन्दर्भमा पहिचान टिकाइराख्छन् र अन्तर्राष्ट्रिय सांस्कृतिक सञ्जाललाई बलियो बनाउँछन् । Rai (2026) ले तर्क गर्छन् कि यस प्रकार प्रवासी–नेतृत्वमा भएको संरक्षणले मधेशी संस्कृतिको सहनशीलता देखाउँछ, जसले नयाँ वातावरणमा अनुकूलन गर्दै यसको प्रतीकात्मक मूल संरचना कायम राख्छ ।

शहरीकरणले सांस्कृतिक वस्तुकरणलाई पनि सहज बनाएको छ । Geertz (1973) ले स्मरण गराउँछन् कि संस्कृति अर्थहरूको प्रणाली हो र जब परम्परागत अभ्यासहरू शहरी पर्यटनको लागि व्यवसायीकरण गरिन्छन्, तिनीहरूको प्रतीकात्मक गहिराइ दृश्यात्मक मनोरञ्जनमा सीमित हुन सक्छ । उदाहरणका लागि, कहिलेकाहीँ यसको अनुष्ठानिक महत्त्व हटाएर मिथिला कला शहरी केन्द्रहरूमा बढी बजारमा ल्याइन्छ ।यस व्यवसायीकरणले आर्थिक अवसर प्रदान गरे तापनि, प्रामाणिकता र सांस्कृतिक अखण्डताबारे प्रश्न उठाउँछ ।

समग्रमा, शहरीकरण र आप्रवासनले मधेशी सांस्कृतिक संरक्षणका लागि विरोधाभास प्रस्तुत गर्छ । यीले परम्परागत संरचना र अभ्यासलाई अवरोध गर्छन्, तर अनुकूलन, पुनर्जीवन र विश्वव्यापी मान्यताका नयाँ अवसर पनि सिर्जना गर्छन्। चुनौती निरन्तरता र परिवर्तनबीच सन्तुलन कायम राख्दै सांस्कृतिक पहिचानलाई जनसङ्ख्या र सामाजिक रूपान्तरणको सामना गर्न सक्षम बनाउनेमा छ ।

२७.३ परम्परागत सांस्कृतिक अभ्यासहरूको क्षय

मधेश क्षेत्रमा परम्परागत सांस्कृतिक अभ्यासहरूको क्षय एक गम्भीर चुनौती हो, जसलाई आधुनिकता, आप्रवासन र सामाजिक मूल्यहरूको परिवर्तनले आकार दिएको छ । ऐतिहासिक रूपमा, संयुक्त परिवार प्रणाली, मौखिक कथावाचन, लोकसङ्गीत र अनुष्ठान-आधारित पर्वहरू जस्ता मधेशी परम्पराहरूले समुदायको पहिचानको आधार निर्माण गर्थे । तर, Jha (2017) ले देखाउँछन् कि शहरीकरण र वंश परिवारको बढ्दो प्रचलनले सम्बन्ध आधारित अभ्यासहरू कमजोर पारेको छ, जसले अनुष्ठान र मौखिक परम्पराहरूको पुस्तान्तरणका अवसर घटाएको छ । यस संरचनात्मक परिवर्तनले सामूहिक सांस्कृतिक सहभागितामा क्रमिक क्षय निम्त्याएको छ ।

विश्वव्यापीकरण र आधुनिक शिक्षा प्रणालीले युवा पुस्तामा विशेष प्रभाव पारेको छ, जसले प्रायः स्थानीय परम्पराभन्दा पश्चिमी ज्ञान र जीवनशैलीलाई प्राथमिकता दिन्छ । Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि विवाह र कृषिसम्बन्धी अनुष्ठानमा पहिले केन्द्रीय भूमिका खेल्ने लोकगीत र मौखिक कथाहरू आधुनिक मनोरञ्जन जस्तै रेकर्डेड सङ्गीत र टेलिभिजनले प्रतिस्थापित गर्दै गएका छन् । परिणामस्वरूप, यी अभ्यासहरूको प्रतीकात्मक गहिराइ घटेको छ र सांस्कृतिक ज्ञान हस्तान्तरणमा तिनीहरूको भूमिका कमजोर भएको छ ।

आप्रवासनले यो क्षयलाई अझ तीव्र बनाएको छ । Karna (2023) ले देखाउँछन् कि शहरी केन्द्र र विदेशतर्फ ठूलो स्तरमा आप्रवासनले समुदायिक जमघटमा अवरोध ल्याएको छ, जसले गाउँमा पर्व र अनुष्ठान टिकाइराख्नका लागि सहभागिताको कमी ल्याएको छ । प्रवासी समुदायले विदेशमा परम्पराहरू संरक्षण गर्न प्रयास गर्दा पनि, गाउँमा युवा पुस्ताको अनुपस्थिति मूल स्थलमा अभ्यासहरूको निरन्तरतामा कमजोरी ल्याउँछ । Rai (2026) ले तर्क गर्छन् कि यस

जनसङ्ख्यामा हुने परिवर्तनले सांस्कृतिक खण्डनमा योगदान पुऱ्याउँछ, किनभने परम्पराहरू विभिन्न सन्दर्भमा असमान रूपमा कायम राखिन्छन् ।

व्यावसायीकरणले प्रामाणिकतामा जोखिम पनि सिर्जना गर्छ । Geertz (1973) ले स्मरण गराउँछन् कि संस्कृति अर्थहरूको प्रणाली हो र जब मिथिला कला वा छठ जस्ता अभ्यासहरू पर्यटनका लागि वस्तुकरण गरिन्छन्, तिनीहरूको प्रतीकात्मक गहिराइ केवल दृश्यात्मक मनोरञ्जनमा सीमित हुन सक्छ । व्यावसायीकरणले आर्थिक अवसर प्रदान गरे तापनि, प्रायः परम्पराहरूको अनुष्ठानिक महत्त्व हटाउँछ, जसले सांस्कृतिक पतनमा योगदान पुऱ्याउँछ ।

समग्रमा, मधेशमा परम्परागत सांस्कृतिक अभ्यासहरूको क्षय आधुनिकता, आप्रवासन र व्यावसायीकरणबीचको जटिल अन्तरक्रियालाई प्रकट गर्छ । केही सन्दर्भमा परम्पराहरू अझै सहनशील भए पनि, तिनीहरूको निरन्तरता बढ्दो चुनौतीको सामना गरिरहेको छ र मधेशी पहिचान टिकाइराख्न दस्तावेजीकरण, शिक्षा र समुदायिक सक्रियतामा जानाजान प्रयास आवश्यक छ ।

२७.४ नीति र संस्थागत चुनौतीहरू

मधेश क्षेत्रमा सांस्कृतिक संरक्षणका लागि नीति र संस्थागत चुनौतीहरू सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण बाधाहरू मध्येका हुन् । ऐतिहासिक रूपमा, नेपालमा राज्य-नेतृत्वमा रहेको सांस्कृतिक नीतिहरूले प्रायः पहाडी परम्पराको प्रतिनिधित्वलाई प्राथमिकता दिएको छ, जसले मधेशी अभ्यासहरूलाई राष्ट्रिय कथानक र सम्पदा पहलकदमीमा कम प्रतिनिधित्व गरिएको अवस्थामा राखेको छ । Rai (2026) ले तर्क गर्छन् कि यस असन्तुलनले मधेशीहरूको राजनीतिक र सांस्कृतिक हाशिएकरणमा योगदान पुऱ्याएको छ, सांस्कृतिक मान्यता र स्रोत वितरणमा संरचनात्मक असमानता बढाएको छ ।

संपदा संरक्षणका लागि संस्थागत संरचनाहरू प्रायः समावेशी हुँदैनन् । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि सरकार-नेतृत्वमा रहेको सांस्कृतिक कार्यक्रमहरूले प्रायः मधेशी पर्व, मौखिक परम्परा, वा लोककला राष्ट्रिय पाठ्यक्रम वा सम्पदा परियोजनामा समावेश गर्दैनन् । यस बाहिष्कारले सांस्कृतिक हस्तान्तरण कमजोर बनाउँछ र मधेशी पहिचानबारे पूर्वाग्रहलाई निरन्तरता दिन्छ । Karna (2023) ले जोड दिन्छन् कि संस्थागत मान्यता बिना, समुदाय-नेतृत्वमा भएको संरक्षण प्रयासहरू टुक्रिएका र अपर्याप्त वित्त पोषण भएका रहन्छन्, जसले दीर्घकालीन टिकाउपनामा सीमा लगाउँछ ।

नीति चुनौतीहरू स्रोत वितरणसम्म पनि फैलिन्छन् । Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि काठमाडौंका सांस्कृतिक केन्द्रहरूले पर्याप्त वित्त पोषण र दृश्यता पाउने भए पनि, मधेशका संस्थाहरूले प्रायः अपर्याप्त पूर्वाधार, सीमित दस्तावेजीकरण र सरकारी समर्थनको अभावसँग सङ्घर्ष गर्छन् । यस असमानताले स्थानीय परम्पराहरूको संरक्षणमा बाधा पुऱ्याउँछ, विशेष गरी ती परम्पराहरूमा जुन समुदाय-आधारित पहलमा निर्भर छन् ।

संस्थागत उपेक्षाले सम्पदा स्थलहरूको संरक्षणलाई अझ जटिल बनाउँछ । Geertz (1973) ले स्मरण गराउँछन् कि संस्कृति अर्थहरूको प्रणाली हो र जब जानकी मन्दिर वा मिथिला कला केन्द्रजस्ता सम्पदा स्थलहरू राज्य नीतिहरूद्वारा पर्याप्त रूपमा संरक्षण गरिँदैनन्, तिनीहरूको प्रतीकात्मक गहिराइ व्यवसायीकरण वा उपेक्षाबाट कम हुने खतरा हुन्छ ।

Rai (2026) ले देखाउँछन् कि विश्वव्यापीकरणले पर्यटन अवसर ल्याएको भए तापनि, बलियो संस्थागत संरचनाको अनुपस्थितिले प्रायः सांस्कृतिक पतन सिर्जना गर्दछ, संरक्षण होइन।

समग्रमा, नीति र संस्थागत चुनौतीहरूले समावेशी संरचनाहरूको आवश्यकता देखाउँछन्, जसले मधेशी परम्परालाई नेपालको बहुसांस्कृतिक पहिचानको अभिन्न अंशको रूपमा मान्यता दिन्छ। यी चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न समान स्रोत वितरण, राष्ट्रिय शिक्षा र सम्पदा नीतिमा मधेशी संस्कृतिको समावेश र राज्य संस्थाहरू र समुदायिक सङ्गठनबीच बलियो सहकार्य आवश्यक छ।

२७.५ सांस्कृतिक आत्मसात र पहिचानसम्बन्धी मुद्दाहरू

सांस्कृतिक आत्मसात र पहिचानसम्बन्धी मुद्दाहरू मधेशी परम्पराको संरक्षणमा सबैभन्दा जटिल चुनौतीहरूमध्ये एक हुन्। ऐतिहासिक रूपमा, मधेशीहरूले प्रायः पहाडी सांस्कृतिक संरचनामा आत्मसात हुन दबाबको सामना गर्नु परेको छ, जसले उनीहरूको विशिष्ट भाषिक, धार्मिक र सामाजिक अभ्यासहरूलाई प्रायः तिरस्कारमा राख्दछ। Rai (2026) ले तर्क गर्छन् कि यस आत्मसातले पहिचान सम्बन्धी सङ्घर्षहरूमा योगदान पुऱ्याएको छ, किनभने मधेशीहरूलाई राष्ट्रिय परिवेशमा प्रायः बाहिरका व्यक्तिको रूपमा चित्रित गरिन्छ, यद्यपि उनीहरूको नेपालमा गहिरो जरा छ। यस्तो बहिष्करणले सांस्कृतिक संरक्षण र राष्ट्रिय एकीकरणको चाहनाबीच तनाव सिर्जना गरेको छ।

भाषाले आत्मसात दबाबमा केन्द्रीय भूमिका खेल्दछ। Jha (2017) ले देखाउँछन् कि मधेशीहरूले परम्परागत रूपमा मैथिली, भोजपुरी, अवधी र बज्जिका बोल्दा पनि, राज्य संस्थाहरू ऐतिहासिक रूपमा नेपालीलाई सरकारी भाषा रूपमा प्राथमिकता दिएका छन्। यस नीतिले विशेषगरी युवा पुस्तामा पहिचानसम्बन्धी समस्या सिर्जना गरेको छ, जो प्रायः नेपालीमै शिक्षित हुन्छन् र आफ्नै मातृभाषाको प्रयोग घट्दै जान्छ। मधेशी भाषाहरूको दैनिक प्रयोगमा ह्रासले मौखिक परम्परा र लोकसाहित्यलाई कमजोर पार्छ, जसले सांस्कृतिक क्षयमा योगदान पुऱ्याउँछ।

आप्रवासन र शहरीकरणले पहिचानसम्बन्धी मुद्दाहरूलाई अझ जटिल बनाउँछ। Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि मधेशीहरू जो शहरी केन्द्र वा विदेशतर्फ आप्रवासन गर्छन्, प्रायः सामाजिक र आर्थिक रूपमा एकीकृत हुन प्रमुख सांस्कृतिक अभ्यासहरू अपनाउँछन्। यद्यपि यो अनुकूलन नयाँ सन्दर्भमा बाँच्न मद्दत गर्दछ, यसले पहिचान सम्बन्धी द्विविधा पनि सिर्जना गर्दछ, किनभने व्यक्तिहरू परम्परागत मधेशी धरोहर र आधुनिक जीवनशैलीबीच सन्तुलन खोज्छन्। Karna (2023) ले जोड दिन्छन् कि प्रवासी समुदायले विदेशमा परम्पराहरू संरक्षण गर्न प्रयास गर्छन्, तर तिनीहरूको अभ्यास प्रायः मिश्रित रूपमा विकास हुन्छ, जसमा मधेशी अनुष्ठान र विश्वव्यापी प्रभावहरू मिश्रित हुन्छन्।

शिक्षा र सञ्चार माध्यममा पनि आत्मसात दबाब देखिन्छ। Geertz (1973) ले स्मरण गराउँछन् कि संस्कृति अर्थहरूको प्रणाली हो र जब मधेशी परम्पराहरू पाठ्यक्रम र सञ्चार माध्यममा कम प्रतिनिधित्व हुन्छन्, तिनीहरूको प्रतीकात्मक गहिराइ प्रबल कथानकहरूले ढाक्ने जोखिममा हुन्छ। Rai (2026) ले देखाउँछन् कि यस्तो प्रतिनिधित्वको अभावले मधेशी युवामा पहिचानसम्बन्धी सङ्घर्ष उत्पन्न गरेको छ, जसले प्रायः आफ्नै धरोहरसँग असम्बद्ध अनुभव गर्छन्।

समग्रमा, सांस्कृतिक आत्मसात र पहिचानसम्बन्धी मुद्दाहरूले विशिष्ट परम्पराहरूको संरक्षण र व्यापक राष्ट्रिय तथा विश्वव्यापी संरचनामा एकीकरणबीचको तनावलाई उजागर गर्छ। आत्मसातले सांस्कृतिक निरन्तरतामा खतरा पुऱ्याउँछ भने, यसले परम्परा र आधुनिकतालाई मिश्रित गर्ने मिश्रित पहिचानका अवसर पनि सिर्जना गर्छ। चुनौती भनेको मधेशी पहिचानलाई नेपालको बहुसांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यमा प्रबल सांस्कृतिक संरचनामा समाहित नगरी मान्यता र मूल्यवान राख्नु हो।

२८. सांस्कृतिक संरक्षणमा संस्थाहरूको भूमिका

संस्थाहरू सांस्कृतिक धरोहरको संरक्षणमा केन्द्रीय भूमिका खेल्छन्, परम्परा, अभ्यासहरू र सांस्कृतिक स्थलहरू भावी पुस्ताका लागि सुरक्षित राख्न सुनिश्चित गर्छन्। मधेश क्षेत्रमा, सरकारी निकायहरू र सांस्कृतिक संस्थाहरू दुवैले सांस्कृतिक पहिचानको दस्ताबेज, प्रवर्द्धन र पुनरुत्थानमा योगदान पुऱ्याउँछन्। विश्वव्यापीकरण, आप्रवासन र आधुनिकीकरणले सिर्जना गरेको चुनौतीहरूको सामना गर्न उनीहरूको सहभागिता अत्यावश्यक छ।

२८.१ सरकारी र सांस्कृतिक निकायहरूको भूमिका

सरकारी संस्था र सांस्कृतिक निकायहरू मधेशी धरोहरको संरक्षणमा निर्णायक छन्। राष्ट्रिय स्तरमा, संस्कृति, पर्यटन र नागरिक उड्डयन मन्त्रालयसँग धरोहर स्थलहरूको संरक्षण, पर्वहरूको प्रवर्द्धन र सांस्कृतिक पर्यटनको समर्थन गर्ने अधिकार छ। Jha (2017) ले देखाउँछन् कि ऐतिहासिक रूपमा सरकारी पहलहरू पहाडी परम्परामा केन्द्रित भए पनि, पछिल्ला नीतिहरूले मधेशी अभ्यासहरूको महत्त्व, विशेष गरी छठ पर्व र जनकपुरस्थित जानकी मन्दिर जस्ता संस्थाहरूको महत्त्वलाई मान्यता दिन थालेका छन्। यो परिवर्तन नेपालको बहुसांस्कृतिक पहिचानको बढ्दो सचेतनालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

सांस्कृतिक निकायहरू, जसमा सङ्ग्रहालय, कला केन्द्र र गैर-सरकारी संस्थाहरू समावेश छन्, सरकारी प्रयासहरूको पूरक हुन् र तल्लो तहबाट संरक्षणमा केन्द्रित छन्। Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि जनकपुरका संस्थाहरूले मौखिक परम्पराहरूको दस्ताबेजीकरण, मिथिला कला प्रवर्द्धन र महिला कलाकारहरूको समर्थनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्। यी निकायहरूले सुनिश्चित गर्छन् कि सांस्कृतिक संरक्षण केवल विशिष्ट संस्था सिमित नहुने, बरु समुदाय जीवनमा समेत निहित रहनेछ।

तर, नीति संरचनाहरू असमान छन्। Karna (2023) ले तर्क गर्छन् कि मधेशी सांस्कृतिक संस्थाहरूका लागि सरकारी समर्थन प्रायः काठमाडौंस्थित संस्थाहरूको तुलनामा सीमित छ, जसले स्रोत वितरणमा असमानता सिर्जना गर्दछ। यो संस्थागत असन्तुलनले मधेशमा संरक्षण प्रयासहरू कमजोर बनाउँछ, जहाँ समुदाय-आधारित संस्थाहरू प्रायः अपर्याप्त वित्तीय स्रोत र पूर्वाधारको समस्यामा सङ्घर्ष गर्छन्। Rai (2026) ले जोड दिन्छन् कि सरकारी निकायहरू र स्थानीय संस्थाहरूबीच बलियो सहकार्य आवश्यक छ, जसले मधेशी धरोहरको न्यायसङ्गत मान्यता र दीगो संरक्षण सुनिश्चित गर्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय सांस्कृतिक निकायहरूले पनि संरक्षणमा भूमिका खेल्छन्। युनेस्को र विश्वव्यापी एनजीओसँगको साझेदारीले मिथिला कलाको दस्ताबेजीकरण र प्रवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याएको छ, जसले मधेशी परम्परालाई अन्तर्राष्ट्रिय

मान्यता दिलाएको छ । Geertz (1973) ले स्मरण गराउँछन् कि संस्कृति अर्थहरूको प्रणाली हो र यी प्रतीकात्मक संरचनाहरूको संरक्षणका लागि संस्थागत समर्थन अत्यावश्यक छ ।

समग्रमा, मधेशमा सरकारी र सांस्कृतिक निकायहरूको भूमिकाले प्रगतिसँगै चुनौतीहरू पनि देखाउँछ । मधेशी परम्पराहरूको मान्यता बढेको भए पनि, संस्थागत असमानता अझै कायम छ । प्रभावकारी संरक्षणका लागि समावेशी नीति, न्यायसङ्गत स्रोत वितरण र राज्य संस्था, सांस्कृतिक निकाय, तथा स्थानीय समुदायबीच बलियो सहकार्य आवश्यक छ ।

२८.२ शैक्षिक र अनुसन्धान संस्थाहरूको भूमिका

शैक्षिक र अनुसन्धान संस्थाहरू मधेशी सांस्कृतिक धरोहरको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा केन्द्रीय छन् । नेपालका विश्वविद्यालय र कलेजहरूले, विशेष गरी जनकपुर र वीरगञ्जमा अवस्थित, पाठ्यक्रममा मिथिला कला, लोकसाहित्य र मौखिक परम्परासम्बन्धी विषयहरू समावेश गर्न थालेका छन् । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि यस प्रकारको समावेशले युवा पुस्तामा सचेतना वृद्धि गर्छ र सांस्कृतिक ज्ञान औपचारिक शिक्षामार्फत हस्तान्तरण सुनिश्चित गर्छ । अनुसन्धान संस्थाहरूले मौखिक परम्पराहरू दस्तावेजीकरण, मानवशास्त्रीय अध्ययन र मधेशी पहिचानलाई प्रकाशमा ल्याउने शैक्षिक प्रकाशनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् ।

Mishra (2019) ले जोड दिन्छन् कि स्थानीय विद्वानहरूले नेतृत्व गर्ने समुदाय-आधारित अनुसन्धान परियोजनाहरूले लोकगीत, भनाइ र मौखिक कथाहरू रेकर्ड गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । यी पहलहरूले अमूर्त धरोहर मात्र संरक्षण गर्दैनन्, मधेशी परम्परालाई शैक्षिक विमर्शमा पनि मान्यता दिन्छन् । Karna (2023) ले तर्क गर्छन् कि विश्वविद्यालय र एनजीओ हरूकाबीचको सहकार्यले संरक्षण प्रयासहरूको विश्वसनीयता र दीगोपना बढाउँछ, जसले तल्लो तहको अभ्यास र संस्थागत मान्यता बीचको अन्तरलाई हटाउँछ ।

२८.३ सांस्कृतिक र साहित्यिक संस्थाहरूको भूमिका

सांस्कृतिक र साहित्यिक संस्थाहरू मधेशी पहिचानको संरक्षकको रूपमा काम गर्छन्, पर्व, साहित्य र कलात्मक अभ्यासहरू सक्रिय रूपमा प्रवर्द्धन गर्छन् । जनकपुर र वीरगञ्जका स्थानीय साहित्यिक समाजहरूले सेमिनार, कविता वाचन र सांस्कृतिक प्रदर्शनीहरू आयोजना गर्छन्, जसले मधेशी परम्पराको समृद्धि उजागर गर्छ । Rai (2026) ले देखाउँछन् कि यी संस्थाहरूले उपेक्षित अवस्थामा रहेका आवाजका लागि प्लेटफर्म प्रदान गर्छन्, जसले लोकसाहित्य र मौखिक परम्परालाई प्रबल कथानकले ढाकिन नदिने सुनिश्चित गर्छ ।

मिथिला कला केन्द्र र सांस्कृतिक क्लबहरूले पनि कलात्मक परम्पराहरूलाई कायम राख्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि जनकपुरका महिला सहकारीहरूले मिथिला चित्रकलालाई पुनर्जीवित गरेका छन्, जसले सांस्कृतिक संरक्षणलाई आर्थिक सशक्तिकरणसँग जोडेको छ । हस्तकला र साहित्य प्रवर्द्धन गरेर, यी संस्थाहरूले सांस्कृतिक अभ्यासहरू स्थानीय र विश्वव्यापी रूपमा जीवन्त र पहुँचयोग्य बनाउँछन् ।

२८.४ स्थानीय समुदाय र सांस्कृतिक कार्यकर्ताहरूको भूमिका

स्थानीय समुदाय र सांस्कृतिक कार्यकर्ताहरू मधेशमा सांस्कृतिक संरक्षणको मेरुदण्ड हुन् । औपचारिक संस्थाहरूभन्दा फरक, समुदाय-नेतृत्व पहलहरू दैनिक अभ्यासमा गहिरो रूपमा निहित हुन्छन्, जसले परम्पराहरूलाई जीवित र गतिशील राख्छ । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि छठ र समा-चकेवा जस्ता पर्वहरू प्रायः समुदायको सहभागिताबाट टिकाइन्छन्, जहाँ स्थानीय समितिहरूले अनुष्ठान र प्रदर्शनको व्यवस्थापन गर्छन् ।

सांस्कृतिक कार्यकर्ताहरूले वकालतमा पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । Rai (2026) ले जोड दिन्छन् कि मधेशका कार्यकर्ताहरूले सांस्कृतिक मान्यता प्रवर्द्धन गरेर र न्यायसङ्गत स्रोत वितरणको माग गरेर राज्य-नेतृत्व बहिष्कृत समूहमा चुनौती दिएका छन् । तिनीहरूको प्रयासले सांस्कृतिक संरक्षणको राजनीतिक आयामलाई उजागर गर्छ, पहिचानलाई अधिकार र प्रतिनिधित्वसँग जोड्छ । Karna (2023) ले तर्क गर्छन् कि तल्लो तहको सक्रियताले संरक्षण केवल दस्तावेजीकरणमा सीमित नरहेको, बरु मान्यता र सम्मानको लागि सामूहिक सङ्घर्ष बनेको सुनिश्चित गर्छ ।

डिजिटल सक्रियताले समुदायको सहभागितालाई अझ फैलाएको छ । Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि युवा पुस्ता प्रायः सामाजिक सञ्जाल प्रयोग गरेर लोकगीत, मौखिक परम्परा र पर्वसम्बन्धी अनुष्ठान साझा गर्छन्, जसले स्थानीय अभ्यासलाई विश्वव्यापी दर्शकसँग जोड्ने डिजिटल अभिलेख बनाउँछ । यो अनुकूलनले मधेशी संस्कृतिको लचकता देखाउँछ, जसले बदलिँदो सन्दर्भसँग अनुकूलन गर्छ तर यसको प्रतीकात्मक गहिराइ कायम राख्छ ।

२९. मधेशी संस्कृतिको संरक्षणका रणनीतिहरू

मधेशी संस्कृतिको संरक्षणका लागि समुदायको सहभागिता, संस्थागत समर्थन र प्रविधिक नवप्रवर्तनलाई संयोजन गर्ने योजनाबद्ध रणनीतिहरू आवश्यक छन् । यीमध्ये, दस्तावेजीकरण र अभिलेखन आधारभूत उपायको रूपमा महत्त्व राख्छन्, जसले परम्परा, अभ्यास र सांस्कृतिक स्थलहरूलाई व्यवस्थित रूपमा दर्ता गरी पुस्ताप्रति हस्तान्तरण सुनिश्चित गर्छ ।

२९.१ सांस्कृतिक धरोहरको दस्तावेजीकरण र अभिलेखन

दस्तावेजीकरण र अभिलेखन मधेशी सांस्कृतिक धरोहरको संरक्षणका लागि अत्यावश्यक रणनीति हुन्, विशेष गरी ग्लोबलाइजेशन, आप्रवासन र आधुनिकीकरणको सन्दर्भमा । मौखिक परम्परा, लोकगीत र अनुष्ठान अभ्यासहरू ऐतिहासिक रूपमा समुदायको स्मृतिबाट हस्तान्तरण हुँदै आएका छन्, तर व्यवस्थित दस्तावेजीकरण बिना तिनीहरू हराउने जोखिममा पर्छन् । Geertz (1973) ले जोड दिन्छन् कि संस्कृति अर्थहरूको प्रणाली हो र यी प्रतीकात्मक संरचनाहरूको रेकर्डिङले तिनीहरूको निरन्तरता र पहुँच सुनिश्चित गर्छ ।

शैक्षिक र अनुसन्धान संस्थाहरूले दस्तावेजीकरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि जनकपुरका सांस्कृतिक केन्द्रहरूले मौखिक कथाहरू, मिथिला कला र पर्व अनुष्ठानहरू सङ्कलन गरेर प्रदर्शनी र अभिलेखमा समावेश गरेका छन् । त्यसैगरी, Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि स्थानीय विद्वान र महिला

सहकारीहरूले लोकगीत र मौखिक परम्पराहरू दस्तावेजीकरण गरेका छन्, जसले अमूर्त धरोहरलाई लिखित र रेकर्ड गरिएको रूपमै सुरक्षित राख्छ । यी प्रयासहरूले शैक्षिक विमर्शमा मधेशी परम्परालाई मान्यता दिन्छ र भावी पुस्ताका लागि स्रोत उपलब्ध गराउँछ ।

अभिलेखन डिजिटल प्लेटफर्मसम्म फैलिएको छ । Rai (2026) ले देखाउँछन् कि युवा पुस्ता सामाजिक सञ्जाल र अनलाइन रिपोजिटरीहरू प्रयोग गरेर सांस्कृतिक अभ्यासहरू रेकर्ड र प्रसारित गर्न बढी सक्रिय छन्, जसले दृश्यता र सहभागिता बढाउने डिजिटल अभिलेख सिर्जना गर्छ । यस अनुकूलनले परम्पराहरूलाई पुनर्जीवित मात्र गर्दैन, मधेशी संस्कृतिलाई प्रवासी समुदाय र विश्वव्यापी दर्शकसँग पनि जोड्दछ । Karna (2023) ले तर्क गर्छन् कि यस्तो डिजिटल दस्तावेजीकरणले स्थानीय अभ्यासलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतासँग जोड्छ, संरक्षण र सांस्कृतिक गर्व दुवैलाई बढाउँछ ।

संस्थागत सहकार्य पनि अत्यावश्यक छ । सरकारी निकाय र एनजीओहरूले स्थानीय समुदायसँग साझेदारी गरेर अभिलेख र सांस्कृतिक डेटाबेस स्थापना गरेका छन्, यद्यपि स्रोतमा असमानता अझै कायम छ । पर्याप्त वित्तीय र पूर्वाधार बिना, धेरै समुदाय-नेतृत्व दस्तावेजीकरण परियोजनाहरू दीगो रूपमा सञ्चालन गर्न सङ्घर्ष गर्छन् । संस्थागत समर्थन बलियो बनाएमा दस्तावेजीकरण प्रयासहरू व्यापक र न्यायसङ्गत हुने सुनिश्चित हुन्छ ।

समग्रमा, दस्तावेजीकरण र अभिलेखनले मधेशमा सांस्कृतिक संरक्षणको आधार तयार गर्छ । मौखिक परम्परा, लोककला र अनुष्ठानहरूलाई भौतिक र डिजिटल दुबै रूपमै रेकर्ड गरेर, समुदाय र संस्थाहरूले धरोहरलाई क्षयबाट बचाउँछन् र नेपालको बहुसांस्कृतिक संरचनामा मधेशी पहिचान जीवन्त रहन्छ ।

२९.२ सांस्कृतिक शिक्षा प्रवर्द्धन

सांस्कृतिक शिक्षा मधेशी संस्कृतिको संरक्षणको आधारशिला हो, किनभने यसले परम्पराहरूलाई औपचारिक र अनौपचारिक दुवै परिवेशमा युवा पुस्तामा हस्तान्तरण सुनिश्चित गर्छ । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि विद्यालय पाठ्यक्रममा मधेशी पर्व, मौखिक परम्परा र लोकसाहित्य समावेश गर्दा समावेशिता बढ्छ र राष्ट्रिय पहिचान बलियो बनाउँछ । छठ, समा-चकेवा र मिथिलाकला जस्ता विषयहरूलाई मुख्य विषयसँग सिकाएर, शैक्षिक संस्थाहरू सांस्कृतिक विविधतामा गर्व र गर्न सक्छन् ।

औपचारिक शिक्षाका बाहेक, समुदाय-आधारित शैक्षिक ऐतिहासिक बहिष्कारको विरोध पहलहरू पनि महत्त्वपूर्ण छन् । Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि स्थानीय सहकारीहरूले आयोजना गरेका लोकगीत, कथावाचन र मिथिला चित्रकला कार्यशालाले युवालाई सांस्कृतिक सिकाइमा संलग्न गरेको छ । यी कार्यक्रमहरूले अमूर्त धरोहर सुरक्षित राख्दा समुदायलाई सांस्कृतिक गर्वसँग जोडेर सशक्त बनाउँछन् । Karna (2023) ले तर्क गर्छन् कि विद्यालय, एनजीओ र सांस्कृतिक संस्थाबीचको सहकार्यले तल्लो तहको अभ्यास र संस्थागत मान्यता बीचको पुल तयार पार्दै सांस्कृतिक शिक्षाको दीगोता बढाउँछ ।

२९.३ सांस्कृतिक धरोहर स्थलहरूको संरक्षण

जनकपुरस्थित जानकी मन्दिर, पवित्र पोखरीहरू र मिथिला कला केन्द्रहरू मधेशी पहिचानका महत्त्वपूर्ण प्रतीक हुन् । यी स्थलहरूको संरक्षणका लागि सरकारी निकाय, एनजीओ र स्थानीय समुदायबीच समन्वित प्रयास आवश्यक छ ।

Karna (2023) ले देखाउँछन् कि मधेशका धरोहर स्थलहरू प्रायः काठमाडौंका तुलनामा उपेक्षित छन्, जसले न्यायसङ्गत स्रोत वितरणको आवश्यकता देखाउँछ । Rai (2026) ले अभिव्यक्त गरेका छन् कि विश्वव्यापीकरण (ग्लोबलाइजेशन) ले जनकपुरमा पर्यटन बढाएको छ, जसले संरक्षणका अवसर सिर्जना गरेको छ तर व्यवसायीकरणको जोखिम पनि ल्याउँछ ।

सक्षम संरक्षण रणनीतिले प्रामाणिकता प्राथमिकता दिनुपर्छ । Geertz (1973) ले स्मरण गराउँछन् कि धरोहर स्थलहरूले प्रतीकात्मक अर्थ राख्छन् र तिनीहरूको संरक्षणले सांस्कृतिक गहिराइ कायम राख्नुपर्छ, परम्परालाई केवल पर्यटकको मनोरञ्जनमा सीमित गर्नु हुँदैन । समुदाय-नेतृत्व मर्मत, संरक्षण परियोजना र धरोहर स्थलहरूलाई सांस्कृतिक पर्यटनमा समावेश गर्दा पतनविरुद्ध सुरक्षा उपाय आवश्यक छन् । Jha (2017) ले जोड दिन्छन् कि स्थल संरक्षणमा स्थानीय समुदायको सहभागिता र दीगोपन सुनिश्चित गर्छ, किनभने बासिन्दाहरू धरोहरलाई केवल स्मारक नभई जीवित सांस्कृतिक स्थलको रूपमा हेर्छन् ।

२९.४ समुदाय-आधारित सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू

समुदाय-आधारित सांस्कृतिक कार्यक्रम मधेशमा सांस्कृतिक संरक्षणको मेरुदण्ड हुन्, किनभने तिनीहरूले परम्पराहरू दैनिक जीवनमा निहित बनाउँछन् । स्थानीय समितिहरू छठ, समा-चकेवा र विवाह पञ्चमी जस्ता पर्वहरूको आयोजना गर्छन्, जसले सामूहिक सहभागिता र पुस्तान्तरण सुनिश्चित गर्छ । Jha (2017) ले देखाउँछन् कि यी सामान्य स्तरबाट गरिएका पहलहरूले बलियो संस्थागत समर्थनको अभावमा पनि परम्पराहरू कायम राख्छन्, समुदाय-नेतृत्व संरक्षणको लचकता प्रमाणित गर्दै यिनको संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका वहन गर्दछन् ।

Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि महिला सहकारी र सांस्कृतिक क्लबहरूले सांस्कृतिक अभ्यासहरूलाई सशक्तिकरणसँग जोड्दै मौखिक परम्परा र लोककलालाई सुरक्षित राख्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन । Rai (2026) ले देखाउँछन् कि समुदाय-आधारित कार्यक्रमहरू सांस्कृतिक सक्रियताका प्लेटफर्मको रूपमा पनि काम गर्छन्, तिरस्कारको चुनौती दिन्छन् र मधेशी पहिचानको मान्यता प्रवर्द्धन गर्छन् । यी कार्यक्रमहरूले देखाउँछन् कि संरक्षण केवल दस्तावेजीकरणमा सीमित नभई मान्यता, सम्मान र सांस्कृतिक गर्वको सामूहिक सङ्घर्ष पनि हो ।

२९.५ सांस्कृतिक प्रवर्द्धनमा डिजिटल प्लेटफर्मको प्रयोग

डिजिटल प्लेटफर्महरू विशेष गरी युवा पुस्तामा सांस्कृतिक संरक्षण र प्रवर्द्धनका शक्तिशाली उपकरणको रूपमा उदाएका छन् । सामाजिक सञ्जाल, अनलाइन अभिलेख र डिजिटल कथावाचनले मधेशी समुदायलाई परम्पराहरू दस्तावेजीकरण र विश्वव्यापी दर्शकसँग साझा गर्न सक्षम बनाउँछ । Rai (2026) ले देखाउँछन् कि युवा पुस्ता पर्व अनुष्ठान, लोकगीत र मिथिला कला रेकर्ड गर्न डिजिटल प्लेटफर्म बढी प्रयोग गर्दैछ, जसले दृश्यता र सहभागिता विस्तार गर्ने डिजिटल अभिलेख सिर्जना गर्छ ।

Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि डिजिटल पहलहरूले प्रवासी समुदायलाई आफ्नो धरोहरसँग जोड्दछ, सीमा पारमा पहिचान बलियो बनाउँछ । Karna (2023) ले तर्क गर्छन् कि डिजिटल प्रवर्द्धनले स्थानीय अभ्यासलाई अन्तर्राष्ट्रिय

मान्यतासँग जोड्छ, सांस्कृतिक गर्व बढाउँछ । तर, Geertz (1973) ले सावधानी दिन्छन् कि डिजिटल प्रतिनिधित्वले प्रतीकात्मक अर्थको सुरक्षा गर्नुपर्छ, सतही व्यवसायीकरणबाट जोगिनुपर्छ । समग्रमा, डिजिटल प्लेटफर्महरूले परम्परालाई पुनर्जीवित गर्ने नवीन मार्ग प्रदान गर्छन् र आधुनिक सन्दर्भमा तिनीहरूको लचकता सुनिश्चित गर्छन् ।

३०. निष्कर्ष र छलफल

मधेशी संस्कृतिको संरक्षणको अध्ययनले सहिष्णुता, अनुकूलन र चुनौतीहरूको जटिल अन्तरक्रिया देखाउँछ । विश्वव्यापीकरण, आप्रवासन र आधुनिकीकरणले परम्परागत अभ्यासलाई प्रभावित पारेको भए पनि, समुदाय पहल, संस्थागत समर्थन र डिजिटल नवप्रवर्तनले धरोहरलाई कायम राख्ने नयाँ मार्गहरू प्रदान गरेका छन् । अध्ययनका निष्कर्षले मधेशी संस्कृतिका कमजोरी र बल दुवैलाई उजागर गर्छन् र यसको निरन्तरता तथा रूपान्तरणबारे जानकारी प्रदान गर्छन् ।

३०.१ अध्ययनका प्रमुख निष्कर्षहरू

यस अध्ययनका प्रमुख निष्कर्षहरूमध्ये एक मधेशी परम्पराहरूको सहिष्णुता हो, जुन बाह्य दबाबका बाबजुद जीवित छन् । छठ र समा-चकेवा जस्ता पर्वहरू, शहरी र प्रवासी सन्दर्भहरूमा पनि, समुदायको सहभागिताबाट निरन्तर फलिफाप गर्दैछन् । मौखिक परम्परा र लोककला, यद्यपि आधुनिकीकरणबाट जोखिममा परेका छन् । स्थानीय तल्लो तहबाट गरिएको पहल र महिला सहकारीहरूको कारण जीवित छन् । यसले देखाउँछ कि सांस्कृतिक संरक्षण राज्य संस्थामा मात्र निर्भर नभई समुदायको सक्रियतामा गहिरो रूपमा आधारित छ ।

अर्को महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष डिजिटल प्लेटफर्महरूको भूमिका हो, जसले परम्पराहरूलाई पुनर्जीवित गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ । Rai (2026) ले देखाउँछन् कि युवा पुस्ता सांस्कृतिक अभ्यासहरू दस्तावेजीकरण गर्न र साझा गर्न सामाजिक सञ्जाल प्रयोगमा बढ्दैछ, जसले दृश्यता र सहभागिता बढाउने डिजिटल अभिलेख सिर्जना गर्छ । Karna (2023) ले देखाउँछन् कि यी डिजिटल पहलहरूले स्थानीय अभ्यासलाई विश्वव्यापी मान्यतासँग जोड्दै सांस्कृतिक गर्व बढाउँछन् । यी निष्कर्षले देखाउँछन् कि परम्परागत हस्तान्तरणका उपायहरू कमजोर भइरहे पनि, नयाँ प्रविधिहरू संरक्षणका लागि नविन मार्ग प्रदान गर्छन् ।

३०.२ निष्कर्षको सांस्कृतिक व्याख्या

निष्कर्षहरूले मधेशी संस्कृतिको स्थिर नभई गतिशील रहेको देखाउँछ, जुन निरन्तर परम्परा र आधुनिकताबीच संवाद गर्दैछ । Geertz (1973) ले स्मरण गराउँछन् कि संस्कृति अर्थहरूको प्रणाली हो र पर्व तथा मौखिक परम्पराहरूको निरन्तरता प्रतीकात्मक संरचनाहरू पहिचानको केन्द्रमा रहिरहेकामा प्रमाणित गर्छ । डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत अभ्यासहरूको अनुकूलनले सांस्कृतिक पुनर्व्याख्यालाई प्रतिबिम्बित गर्छ, जहाँ परम्पराहरू आफ्नो प्रतीकात्मक गहिराइ गुमाउन नदिई विकास हुन्छन् ।

सामाजिक दृष्टिकोणबाट, निष्कर्षहरूले सांस्कृतिक संरक्षणको राजनीतिक आयामलाई उजागर गर्छन् । Rai (2026) ले तर्क गर्छन् कि मधेशी पहिचान ऐतिहासिक रूपमा राष्ट्रिय कथामा बहिस्कारमा परेको छ र समुदाय-नेतृत्व संरक्षण प्रयासहरू सांस्कृतिक प्रतिरोधको रूप हो । Karna (2023) ले यी प्रयासलाई सम्मान र मान्यताको दाबीका रूपमा व्याख्या गर्छन्, जसले सांस्कृतिक संरक्षणलाई समानता र प्रतिनिधित्वको व्यापक सङ्घर्षसँग जोड्दछ । यसरी, निष्कर्षहरूले सांस्कृतिक संरक्षण केवल परम्परा सुरक्षित राख्ने मात्र नभई पहिचान र शक्ति व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित रहेको देखाउँछन् ।

३०.३ सांस्कृतिक संरक्षणका लागि निहितार्थ

निष्कर्षहरूले भविष्यका सांस्कृतिक संरक्षण रणनीतिहरूका लागि महत्त्वपूर्ण निहितार्थ राख्छन् । पहिलो, यी निष्कर्षहरूले समावेशी नीतिहरूको आवश्यकतालाई उजागर गर्छन्, जसले मधेशी परम्पराहरूलाई नेपालको बहुसांस्कृतिक पहिचानको अभिन्न अङ्गका रूपमा मान्यता दिन्छ । Jha (2017) ले जोड दिन्छन् कि मधेशी पर्व र मौखिक परम्पराहरूलाई राष्ट्रिय पाठ्यक्रममा समावेश गर्दा जागरूकता र समावेशिता बढ्छ । संस्थागत मान्यता बिना, समुदाय-नेतृत्व प्रयासहरू टुक्राटुक्रा र वित्तीय रूपमा कमजोर रहन सक्छन् ।

दोस्रो, निष्कर्षहरूले डिजिटल प्लेटफर्महरू संरक्षणका लागि रणनीतिक रूपमा प्रयोग गर्नुपर्ने सङ्केत दिन्छन् । Mishra (2019) ले देखाउँछन् कि डिजिटल दस्तावेजीकरणले प्रवासी समुदायलाई आफ्नो धरोहरसँग जोड्छ र सीमापार पहिचान बलियो बनाउँछ । तर, Geertz (1973) ले चेतावनी दिन्छन् कि डिजिटल प्रतिनिधित्वले प्रतीकात्मक अर्थको सुरक्षा गर्नुपर्छ, सतही व्यवसायीकरणबाट जोगिनुपर्छ । Rai (2026) ले तर्क गर्छन् कि सरकारी निकाय, एनजीओ र समुदायबीच सहकार्य आवश्यक छ, ताकि डिजिटल पहलहरू प्रामाणिक र दीगो रहोस् ।

समग्रमा, निष्कर्षहरूले देखाउँछन् कि सांस्कृतिक संरक्षणले निरन्तरता र अनुकूलनबीच सन्तुलन आवश्यक पर्छ, जसमा स्थानीय तल्ला तहहरूबाटै सहिष्णुता र संस्थागत समर्थनको संयोजन हुनु जरुरी छ ।

३१. सारांश र सिफारिसहरू

३१.१ अध्ययनको सारांश

यस अध्ययनले नेपालको मधेशी समुदायमा धर्म र संस्कृतिको संरक्षणसँग सम्बन्धित अवस्था, चुनौती र सम्भावनाहरूको समग्र विश्लेषण गरेको छ । विशेषतः धार्मिक अनुष्ठान, सांस्कृतिक अभ्यास, मौखिक परम्परा, पवित्र स्थल तथा सामुदायिक संस्थाहरूको भूमिकालाई केन्द्रमा राख्दै यसले मधेशी समाजमा धर्म र संस्कृतिले सामाजिक संरचना, सामूहिक पहिचान र सांस्कृतिक निरन्तरताको निर्माणमा ऐतिहासिक रूपमा खेलेको केन्द्रीय भूमिकालाई स्पष्ट गरेको छ ।

अध्ययनले देखाउँछ कि मधेश क्षेत्र हिन्दू, इस्लाम, बौद्ध तथा स्थानीय विश्वास प्रणालीहरूको सहअस्तित्वद्वारा निर्मित बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक क्षेत्र हो । छठ, होली, ईद, रामनवमी, समा–चकेवा जस्ता पर्वहरू तथा मन्दिर, मस्जिद र पवित्र स्थलहरूले सामाजिक एकता र सांस्कृतिक निरन्तरता कायम राख्ने आधारका रूपमा कार्य गरेका छन् । जनकपुरजस्ता धार्मिक केन्द्रहरूले सामूहिक स्मृति र ऐतिहासिक पहिचानलाई अझ सुदृढ बनाएका छन् ।

तर, तीव्र विश्वव्यापीकरण, शहरीकरण, आप्रवासन र पुस्तागत परिवर्तनका कारण परम्परागत धार्मिक र सांस्कृतिक अभ्यासहरूको निरन्तरतामा चुनौती उत्पन्न भएको छ। नयाँ पुस्ता आधुनिक शिक्षा, प्रविधि र विश्वव्यापी सांस्कृतिक प्रभावतर्फ आकर्षित हुँदै जाँदा परम्परागत अभ्यासहरूसँगको सम्बन्ध कमजोर हुँदै गएको देखिन्छ। साथै, धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको व्यवस्थित अभिलेखीकरण र संस्थागत सहयोगको अभावले संरक्षण प्रयासलाई अझ कठिन बनाएको छ।

यसका अतिरिक्त, ऐतिहासिक मन्दिर, मस्जिद, तीर्थस्थल र सांस्कृतिक सम्पदाहरू वातावरणीय ह्रास, सीमित स्रोत र संस्थागत समन्वयको कमीका कारण जोखिममा परेका छन्। राज्यको धर्मनिरपेक्ष नीतिले धार्मिक स्वतन्त्रता सुनिश्चित गरे पनि परम्परागत धार्मिक–सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणका लागि अझ प्रभावकारी नीति र कार्यान्वयन आवश्यक रहेको देखिन्छ।

समग्रमा, अध्ययनले पुष्टि गर्दछ कि मधेशी धर्म र संस्कृतिको संरक्षण केवल धार्मिक अभ्यासको सुरक्षा मात्र नभई सांस्कृतिक पहिचान, सामाजिक एकता र बहुलवादी राष्ट्रिय संरचनाको संरक्षणसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छ।

३१.२ निष्कर्षहरू

निष्कर्षहरूका आधारमा स्पष्ट हुन्छ कि मधेशी समाजमा धर्म र संस्कृति आपसमा गहिरो रूपमा अन्तर्सम्बन्धित छन् र यी दुवै सामुदायिक जीवनका आधारस्तम्भ हुन्। धार्मिक स्थल, पर्व, अनुष्ठान र मौखिक परम्पराहरूले सांस्कृतिक स्मृति र सामाजिक संरचनालाई निरन्तरता प्रदान गरेका छन्।

यद्यपि, आधुनिकता, शहरीकरण र प्रवासनले परम्परागत अभ्यासहरूको रूपान्तरण मात्र होइन, केही अवस्थामा तिनको कमजोर पार्ने अवस्था पनि सिर्जना गरेको छ। विशेषतः युवा पुस्तामा परम्परागत धार्मिक र सांस्कृतिक अभ्यासप्रतिको संलग्नता घट्दै गएको छ, जसले दीर्घकालीन संरक्षणमा चुनौती उत्पन्न गरेको छ।

यसका बाबजुद, मधेशी समुदायले अनुष्ठानलाई समकालीन सन्दर्भअनुकूल बनाउँदै, धार्मिक संस्थाहरू र सामुदायिक संरचनामार्फत आफ्नो सांस्कृतिक निरन्तरता कायम राख्ने लचिलोपन देखाएको छ। यसले देखाउँछ कि संरक्षण प्रक्रिया स्थिर नभई गतिशील, समावेशी र अनुकूलनशील हुन आवश्यक छ।

३१.३ सिफारिसहरू

निष्कर्षका आधारमा निम्न सिफारिसहरू प्रस्तुत गरिन्छ:

१. **धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको व्यवस्थित अभिलेखीकरण**

   अनुष्ठान, पर्व, मौखिक परम्परा, लोककला तथा पवित्र स्थलहरूको वैज्ञानिक दस्तावेजीकरण र डिजिटल अभिलेख तयार गर्नु।

२. **धार्मिक र सांस्कृतिक शिक्षा प्रवर्द्धन**

विद्यालय तथा उच्च शिक्षामा स्थानीय धार्मिक–सांस्कृतिक ज्ञानलाई समावेश गरी नयाँ पुस्तामा सांस्कृतिक चेतना अभिवृद्धि गर्नु।

३. **संस्थागत संरक्षण र पुनःनिर्माण कार्यक्रम**

मन्दिर, मस्जिद, दरगाह तथा अन्य सम्पदाको संरक्षणका लागि सरकारी, गैरसरकारी र स्थानीय निकायबीच सहकार्य विस्तार गर्नु।

४. **समुदाय–आधारित संरक्षण प्रणाली सुदृढ बनाउने**

स्थानीय समुदायलाई संरक्षण प्रक्रियाको केन्द्रमा राखी सहभागितामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु।

५. **अन्तरधार्मिक संवाद प्रवर्द्धन**

धार्मिक सहिष्णुता, सामाजिक सद्भाव र समावेशिता बढाउन विभिन्न धार्मिक समुदायबीच संवाद र सहकार्यलाई संस्थागत गर्नु।

६. **नीति तथा संस्थागत समन्वय सुदृढीकरण**

राज्य नीति, सांस्कृतिक संस्था र अनुसन्धान निकायबीच समन्वय गरी दीगो संरक्षण रणनीति विकास गर्नु।

समग्र निष्कर्ष

यसरी, मधेशी समुदायमा धर्म र संस्कृतिको संरक्षण बहुआयामी प्रक्रिया हो, जसमा धार्मिक परम्परा, सांस्कृतिक अभ्यास, सामाजिक संरचना र राज्य नीतिको संयुक्त भूमिका रहन्छ। यदि दस्तावेजीकरण, शिक्षा, संस्थागत सहकार्य र समुदाय–आधारित सहभागितालाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्न सकियो भने आधुनिक परिवर्तनका दबाबबीच पनि यी परम्पराहरूको संरक्षण सम्भव छ। यस अध्ययनले मधेशी धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणलाई नेपालको बहुसांस्कृतिक पहिचान र सामाजिक एकताको अपरिहार्य आधारका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ।

❑❑❑

References

Adhikari, D. (2024). *Marginalization in federalism: The unresolved identity crisis of the Madheshi community*. GMC Nepal.

Berkes, F. (1999). *Sacred ecology: Traditional ecological knowledge and resource management*. Taylor & Francis.

Berger, P. L. (2014). *The many altars of modernity: Toward a paradigm for religion in a pluralist age*. De Gruyter.

Bharti, S. C. (2019). *Origin and growth of Madhesi movement in Nepal*. Adroit Publishers.

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. Greenwood.

Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Harvard University Press.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2).

Bryman, A. (2016). *Social research methods* (5th ed.). Oxford University Press.

Burghart, R. (1984). The formation of the concept of nation-state in Nepal. *The Journal of Asian Studies, 44*(1).

Central Bureau of Statistics. (2021). *National population and housing census 2021*. Government of Nepal.

Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4th ed.). Sage Publications.

Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). Sage.

Daniels, P. T., & Bright, W. (Eds.). (1996). *The world's writing systems*. Oxford University Press.

Dumont, L. (1980). *Homo hierarchicus: The caste system and its implications*. University of Chicago Press.

Durkheim, É. (1995). *The elementary forms of religious life* (K. E. Fields, Trans.). Free Press. (Original work published 1912)

Eliade, M. (1987). *The sacred and the profane: The nature of religion* (W. R. Trask, Trans.). Harcourt. (Original work published 1957)

Fishman, J. A. (1972). *The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society*. Newbury House.

Fishman, J. A. (1991). *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. Multilingual Matters.

Gellner, D. N. (2001). *Monk, householder, and tantric priest: Newar Buddhism and its hierarchy of ritual*. Cambridge University Press.

Gellner, D. N. (2007). *The anthropology of Buddhism and Hinduism: Weberian themes*. Oxford University Press.

Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures: Selected essays*. Basic Books.

Government of Nepal. (1956). *Report of the National Education Planning Commission*. Kathmandu: Ministry of Education.

Hachhethu, K. (2007). Madheshi nationalism and restructuring the Nepali state. *Economic and Political Weekly, 42*(19).

Hammersley, M., & Atkinson, P. (2019). *Ethnography: Principles in practice* (4th ed.). Routledge.

Hangen, S. I. (2013). *Religion and politics in Nepal: The rise of ethnic nationalism*. Routledge.

Heinrich Böll Stiftung. (2021). *Indigenous and traditional knowledge in Nepal and its role in scaling up climate action*. https://www.boell.de

Hutt, M. (2004). *Himalayan people's war: Nepal's Maoist rebellion*. Indiana University Press.

IntechOpen. (2024). *Conceptualizing historic preservation planning with curatorial management*. https://www.intechopen.com

Israel, M., & Hay, I. (2006). *Research ethics for social scientists*. Sage.

Jha, H. B. (2017). *The Madhesi uprising and the contested idea of Nepal*. Sage Publications.

Jha, J. (2023). Sacred geography and communal worship in Nepal. *Heritage Studies Press*.

Jha, P. (1995). *History of Maithili literature*. Sahitya Akademi.

Jha, P. (2018). *Battles of the new republic: A contemporary history of Nepal*. Oxford University Press.

Karki, D. (2022). Fluid formulations: A study of varied interpretations of Madhesi identity. *HIMALAYA, 41*(2). https://doi.org/10.2218/himalaya.2022.6957

Karna, M. K. (2023). A new historical approach to learn the Madheshi people in Nepal. *Historical Journal, 14*(2). https://doi.org/10.3126/hj.v14i2.59063

King, C. R. (1994). *One language, two scripts: The Hindi movement in nineteenth century North India*. Oxford University Press.

Khanal, S. (2021). Oral traditions and religious identity in Nepalese communities. *Journal of Cultural Studies, 15*(2).

Khanal, S. (2022). Transmission of religious knowledge in Madheshi communities. *Journal of South Asian Religion, 18*(1).

Kothari, C. R. (2004). *Research methodology: Methods and techniques* (2nd ed.). New Age International.

Kramsch, C. (1998). *Language and culture*. Oxford University Press.

Kroeber, A. L., & Kluckhohn, C. (1952). *Culture: A critical review of concepts and definitions*. Harvard University Press.

Loksewa Tayari Blog. (2025, July 31). *Long-term policy for the preservation of national cultural heritage in Nepal*. https://loksewatayariapp.com

Malinowski, B. (1948). *Magic, science and religion and other essays*. Free Press.

Masica, C. P. (1991). *The Indo-Aryan languages*. Cambridge University Press.

Mishra, P. (2019). Folk songs and oral traditions in the Terai: Cultural continuity in Madhesh. *Nepal Journal of Cultural Studies, 12*(1), 88–104.

Parsons, T. (1967). *Sociological theory and modern society*. New York: Free Press.

Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods* (4th ed.). Sage.

Pew Research Center. (2012). *The global religious landscape*. Pew Research Center.

Rahman, T. (2002). *Language, ideology and power*. Oxford University Press.

Rai, A. A. L. (2026). The Madhesi movement in Nepal: From historical marginalisation to contemporary politics. *International Journal of Sociology and Humanities, 8*(1). https://doi.org/10.33545/26648679.2026.v8.i1a.247

ResearchGate. (2024). *A conceptual framework on preservation management*. https://www.researchgate.net

RICHES Resources. (2014). *Tangible and intangible cultural heritage*. https://www.riches-project.eu

Rokka, S. (2024). Balancing development and heritage conservation in Nepal. *Unity Journal, 5*(1).

Saussure, F. de. (1983). *Course in general linguistics* (C. Bally & A. Sechehaye, Eds.; R. Harris, Trans.). Duckworth. (Original work published 1916)

Sharma, D. (2010). Bhojpuri language and its cultural traditions. *Journal of South Asian Studies, 8*(2).

Sharma, D. R. (2012). Scripts and writing practices in Nepal: Historical perspectives. *Journal of Nepalese Studies, 5*(1).

Sharma, P. (2018). Religious diversity and cultural identity in Nepal. *South Asian Studies Review, 12*(3).

Sharma, P. (2019). Religious institutions and cultural identity in Nepal. *South Asian Cultural Review, 14*(2).

Sharma, S. (2011). Indigenous religions of Nepal: Practices and preservation. *Himalayan Journal of Sociology and Anthropology, 4*(2).

Shrestha, N. (2017). *Historical dictionary of Nepal* (3rd ed.). Rowman & Littlefield.

Shrestha, S. S. (2023). *National policy for the conservation of cultural heritage in Nepal*. https://www.academia.edu

Sijapati, B. (2013). *Migration and social transformation in Nepal*. Himal Books.

Silverman, D. (2020). *Interpreting qualitative data* (6th ed.). Sage.

Singh, A. (2019). Sacred sites and community identity in Madhesh. *Nepal Journal of Anthropology, 7*(1).

Singh, A. (2020). Pilgrimage and sacred sites in the Madhesh region. *Nepal Journal of Anthropology, 8*(1), 112–130.

Smart, N. (1996). *Dimensions of the sacred*. University of California Press.

Smith, L. (2006). *Uses of heritage*. Routledge.

Snell, R. (1991). *Teach yourself Nepali*. London: Hodder & Stoughton.

Srinivas, M. N. (1959). The dominant caste in Rampura. *American Anthropologist, 61*(1).

Thapar, R. (2004). *Early India: From the origins to AD 1300*. University of California Press.

Toba, S. (2007). *Linguistic survey of Nepal*. National Institute for Japanese Language.

Tollefson, J. W., & Tsui, A. B. M. (Eds.). (2004). *Medium of instruction policies: Which agenda? Whose agenda?* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Turner, V. (1969). *The ritual process: Structure and anti-structure*. Aldine.

UNESCO. (2003). *Language vitality and endangerment*. UNESCO.

UNESCO. (2010). *Intangible cultural heritage*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

Wikipedia. (2026). *Madheshi people*. https://en.wikipedia.org/wiki/Madheshi_people

Yadav, M. (2020). Festivals and social cohesion in the Madheshi community. *International Journal of Sociology and Religion, 9*(4).

Yadav, M. (2021). Festivals and social cohesion in the Madheshi community. *International Journal of Sociology and Religion, 10*(3).

Yadav, Y. P. (2003). *Language policy and planning in Nepal*. In M. P. Chhetri (Ed.), *Language and society in Nepal*. Kathmandu: Nepal Academy.

Yadav, R. (2014). Linguistic diversity and language policy in Nepal. *Nepalese Linguistics, 29*.

❑❑❑

मधेशी आयोगका प्रमुख कामहरू

१. मधेशी समुदायको हकहितको संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा सशक्तिकरणका विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने र सो सम्बन्धी नीतिगत, कानुनी र संस्थागत सुधारका विषयमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,

२. नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको समिक्षा, अनुगमन तथा मुल्याङ्कन गर्ने,

३. आयोगले गरेका सिफारिस वा दिएका सुझाव कार्यान्वयनका सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने वा गराउने,

४. मधेशी समुदाय मित्रका भाषा, लिपि, संस्कृति, इतिहास, परम्परा, साहित्य, कलाको संरक्षण र विकासका लागि कार्यक्रम तर्जुमा गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,

५. कुरीति, अन्धविश्वास तथा सबै प्रकारका शोषणका अन्त्य गर्न र सशक्तीकरणका लागि कार्यक्रम तर्जुमा गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,

६. मधेशी समुदायका सम्बन्धमा नेपाल पक्ष भएका अन्तराष्ट्रिय सन्धि सम्झौता कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरी नेपाल सरकारलाई कार्यान्वयनको लागि आवश्यक सिफारिस गर्ने वा सुझाव दिने,

७. मधेशी समुदायको अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाका विरूद्ध उजुरी सङ्कलन गरी सो उपर छानविन तथा तहकिकात गर्न सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्ने,

८. मधेशी समुदायको पहिचानका सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन र अनुसन्धान गरी थर सूचीकृत गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने।

"जहाँ समस्या, त्यहीँ मधेशी आयोग"

"बहुआयामिक समृद्धि र सुशासनको अभियान,
लोक चेतना, रुपान्तरण, सशक्तीकरण र पहुँचको सुप्रस्थान"

पूर्ण प्रविधिमैत्री "मधेशी आयोगमा सम्पर्क तथा उजुरी गर्न सकिने तरिकाहरू

☎ टेलिफोन नम्बर : ०१-५२६५१८५

☎ टोल फ्रि नम्बर : १६६०-०१-१६१८५

फेसबुक पेज : मधेशी आयोग–Madheshi Commission Nepal

✉ ईमेल : madheshicommission@gmail.com

वेबसाइट : www.madheshicommission.gov.np

आयोगको ठेगाना:

मधेशी आयोग

ज्वागल, ललितपुर, नेपाल